

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

CÂRULLAH EZ-ZEMAHŞERÎ'NİN EL-KEŞŞÂF İSİMLİ
TEFSİRİNDE EHL-İ KİTAP

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Aziz Çınar

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Muhammed Fatih KESLER

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

CÂRULLAH EZ-ZEMAHŞERÎ’NİN EL-KEŞŞÂF İSİMLİ TEFSİRİNDE
EHL-İ KİTAP

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Aziz ÇINAR

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Muhammed Fatih KESLER

ÇANAKKALE - 2013

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Cârullah ez-Zemahşerî’nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28/06/2013

Aziz ÇINAR

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Aziz ÇINAR'a ait Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsirinde Ehl-i Kitap adlı çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. M. Fatih KESLER

(Danışman)

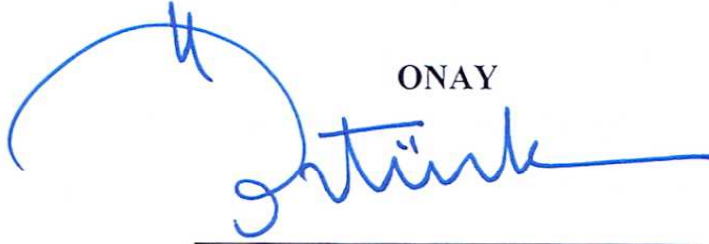
Üye Yrd. Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU

Üye Yrd. Doç. Dr. Murat ŞİMŞEK

Tez No : 10011582

Tez Savunma Tarihi : 28.06.2013.

ONAY

Doç. Dr. İbrahim Hakkı Öztürk

Enstitü Müdürü

13/08/2013

ÖZET

Zemahşerî, dinî ve edebî ilimlerde zirveye ulaşmış, çeşitli şehirlerde çok sayıda öğrenciye ders vermiş ilmî bir şahsiyettir. Şöhreti her tarafa yayılmış ve asrının imamı olarak kabul edilmiştir.

Bilhassa dil ve edebiyatla ilgili mevzularda kıymetli eserler veren Zemahşerî, hayatı boyunca sürdürdüğü telif çalışmalarıyla İslâm kültüründe herkesçe bilinen yerini almıştır. O, sadece muhtelif kaynaklardan bilgi toplamakla yetinmemiş, yazdığı bütün eserlerinde kendine mahsus orijinal fikirleri ile İslâm kültürüne önemli katkılarıyla temayüz etmiştir. Bilhassa *Keşşâf* adlı tefsiriyle büyük bir şöhret yapmıştır.

Zemahşerî'nin bu tefsiri daha ziyade dil ve belâgat bakımından önemlidir. Bu yönüyle kendinden sonra gelen birçok müfessire önderlik yapmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı *Keşşâf* “Ümmü't-tefâsîr” tefsirlerin aslı/esası kabul edilmiştir. Müfessirimiz, mu‘tezile görüşünü benimsediği ve tefsirinde ehl-i sünnet âlimleri hakkında maksadını aşan ifadeler kullandığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir. Eser üzerine birçok şerh, hâşiye ve ta‘lîk kaleme alınmış, kullandığı hadislerin tahriri yapılmıştır.

Müfessirlerin anlamaya ve yorumlamaya çalıştıkları Kur'an-ı Kerim, belli bir bölge ve millete değil, insanların tümüne gönderilen ilâhî bir mesajdır. Dolayısıyla diğer bütün insanlar gibi ehl-i kitap da Kur'an'ın muhataplarıdır.

Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli tefsirinde, yahudi ve hristiyanların inanç noktasında eşit olmadıkları anlaşılmaktadır. Kur'an-ı Kerim, bu insanları iki temel grup olarak değerlendirir. Bunlardan birincisi inançları ve aşırılıkları yüzünden hak yoldan çıkmış olan çoğunluğu oluşturan gruptur. Kur'an-ı Kerim, ehl-i kitabın bu inanç ve tutumlarını reddederek onları ortak söze (tevhid) davet etmiştir. Bu tevhid ilkesini kabul etmedikleri takdirde başlarına geleceklerle onları tehdit etmiştir.

Ehl-i kitap içinde azınlık bir grup ise sağlam inançlarından ve sadakatlerinden dolayı Kur'an-ı Kerim'de övülmüşler ve önceki gruptan istisna edilmişlerdir. Zira onlar, kitaplar ve peygamberler noktasında diğerleri gibi ayrıma gitmemişler, şirke ve küfre götüren inanç ve davranışlar içinde olmamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Zemahşeri, Keşşaf, Ehl-i Kitap, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile

SUMMARY

Zamahshari was one of the scholars who reached top level of religious and literary scholarship and he educated large number of student in various cities. His reputation and glory has been expanded over the world and has been accepted as the Imam of his century.

Zamahshari who wrote several substantial books on language and literature, took a significant place in Islam Culture well known by people with copyright studies that were continued in whole his life. He did not content himself with collecting information from diverse sources; furthermore he contributed to Islam Culture with his original ideas in his literary work. Especially his Qur'an interpretation, called al-Kashshaf, has acquired reputation from all over the world. This interpretation has been important in terms of language and rhetoric. With this aspect he has been leader for many interpreters. For this reason, al-Kashshaf "Ummu al-Tafasir" has been accepted as the master of interpretation. Zamahshari was criticized with the reason that he adopted Mu'tezila's view and applied some expressions which exceeded his intention about Ahl al-Sunnah scholars. Many explanation, footnote, postponing were written about this literature and hadiths he used were re-studied.

The Qur'an which has been tried to be understood and interpreted by interpreters has been sent not only for a specific place or nation but also for whole humanity as a divine message. Hence people of the book have been addressee of the Qur'an like other whole human.

In Zamahshari' interpretation, al-Kashshaf, studied on this thesis regarding his view about people of the book, it has been analyzed that Jews and Christians have not been equal at the faith point. Those people have been evaluated as two fundamental groups in Qur'an. The first group has been composed of the people who have veered off Allah way because of their faith and extremity. The Qur'an has invited them to mutual word (tevhid) with ignoring people of the book's faith and attitude. In case they did not accept tevhid principle, it threatened with the possibilities they could face.

A minority group among people of the book has been praised and excluded by the Qur'an because of their steady faith and loyalty. Hence they did not go to differentiation on books, and prophets and they did not commit attitudes which lead shirk and profanity like others.

Keyword: Tafsir, Zamahshari, Kashshaf, Ahl al-Kitab, Ahl al-Sunnah, Mu'tazila

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
SUMMARY	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN GAYESİ	2
III. ARAŞTIRMANIN METODU	3
IV. KONUYA IŞIK TUTACAK BAZI ÖNEMLİ TEMEL BİLGİLER	3
BÖLÜM I	7
1. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, AKÎDESİ VE ESERLERİ	7
1.1 Hayatı	7
1.2 İlmî Kişiliği	12
1.3 Akidesi	13
1.4 Eserleri	14
BÖLÜM II	17
2. ZEMAHŞERÎ'NİN <i>KEŞŞÂF</i> ADLI TEFSİRİ, METODU, DEĞERLENDİRMELER VE ELEŞTİRİLER	17
2.1 Tefsiri	17
2.2 Metodu	19
2.3 Fıkîhî Konulara Yaklaşımı	20
2.4 İsrailiyyata Karşı Tutumu	23
2.5 Değerlendirmeler	23
2.6 Eleştiriler	33
2.6.1 Zemahşerî'ye Yapılan Eleştiriler	33
2.6.1.1 Kendi Görüşüne Göre Dilsel Tevilde Bulunması	33
2.6.1.2 Mecaz Kullanmada Aşırıya Gitmesi	34
2.6.1.3 Görüşüne Uyan Yerlerde Müteşabih Ayetleri Muhkemlere Hamletmesi	39
2.6.1.4 Mu'tezile'nin Görüşlerini Desteklemesi	41
2.6.1.4.1 Büyük Günah	42
2.6.1.4.2 Hüsün ve Kubh	43

2.6.1.4.3 Sihir	44
2.6.1.4.4 İnsanın Kendi Fiilini Yaratması	45
2.6.2 Zemahşerî İle Ehl-i Sünnet Arasındaki İtikâdî Tartışmalar	48
2.6.2.1 Zemahşerî'nin Ehl-i Sünnet Eleştirisi.....	48
2.6.2.2 Ehl-i Sünnet'in Zemahşerî Eleştirisi	50
2.6.2.2.1 İbnü'l-Kayyim'in Zemahşerî Eleştirisi.....	51
2.6.2.2.2 İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî Eleştirisi.....	51
BÖLÜM III.....	59
3. ZEMAHŞERÎ'NİN EHL-İ KİTAB'A BAKIŞI.....	59
3.1 Zemahşerî'ye Göre Ehl-i Kitap	59
3.1.1 Kitap Ehlinin İnançları	61
3.1.1.1 Allah'a İman	62
3.1.1.2 Peygamberlere İman	69
3.1.1.3 Kutsal Kitaplara İman.....	75
3.1.1.4 Ahirete İman	77
3.1.2 Ehl-i Kitabın Aşırılıkları.....	79
3.1.2.1 Dini Konuları Yozlaştırmaları	79
3.1.2.2 Kitaplarındaki Hükümleri Görmezlikten Gelmeleri.....	80
3.1.2.3 Din Adamlarının Yorumlarını Teşri Kabul Etmeleri	80
3.1.2.4 Cennete Sadece Kendilerinin Gireceklerini İddia Etmeleri	82
3.1.2.5 Kitaplarını Tahrif Etmeleri	83
3.1.3 Ehl-i Kitabın Tartışmaları ve İddiaları	84
3.1.4 İnkârları ve Yalancılıkları.....	88
3.1.5 Ahitlerini Bozmaları	91
3.2 Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Ehl-i Kitap Hakkındaki Diğer Tespitleri.....	96
3.2.1 Hepsinin Aynı Kategoride Değerlendirilmemesi	96
3.2.2 Kur'an'ın Muhatapları Olmaları.....	102
3.2.3 Tevhide Davet Edilmeleri.....	106
3.2.4 İçyüzlerinin Ortaya Çıkarılması	107
3.2.5 Ehl-i Kitap'la Mücadele	108
3.2.6 Mescid-i Haram'a Girmelerinin Yasaklanması	110
3.2.7 Dostlukları	111
3.2.8 Düşmanlıkları	113

3.2.9 Saptırmaları	114
SONUÇ.....	116
KAYNAKÇA	118

ÖNSÖZ

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren müslümanlar, Kur'an'ı anlamak için emek sarf etmişlerdir. İslâm âlimleri de bu çabayı sürekli olarak canlı tutmuşlardır. Yaşadıkları dönemlerde ortaya çıkan problemlerin çözümünü Kur'an'da aramışlardır. Bu yüzden Kur'an'ı anlamak için çeşitli tefsîr yöntemleri oluşturmuşlar ve nice tefsirler yazmışlardır. İslâm'da tefsir hareketine hız veren etkenlerden biri ve belki de en önemlisi, İslâm'ın birinci asrından itibaren gerek dînî, gerekse siyâsî bir anlayışla ortaya çıkmaya başlayan mezhepler olmuştur. İslâm'ın çatısı altında gelişme gösteren söz konusu mezheplere mensub âlimler, zaman zaman Kur'an'ı farklı biçimlerde yorumlamışlardır.

İslâm'ın ilk asrından itibaren ortaya çıkmaya başlayan mezhepler arasında yer alan mu'tezile de Kur'an'ı kendi anlayışı çerçevesinde tefsir etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Kur'an metnini aklî muhakeme ile kendi itikatlarına uygun bir şekilde tahlil ederek aykırı gördükleri ayetleri de tevil yoluna gitmişlerdir.

Bu noktada dirayet tefsirinin sultanı olarak kabul edilen ve kendisinden sonra gelen birçok müfessiri etkileyen Zemahşerî'nin görüşleri ve ona yapılan itirazlar bizim için önem arz etmektedir. Bu şekilde ehl-i kitapla ilgili ayetler hakkında ehl-i sünnet ve mu'tezile arasında görüş ayrılıklarının bulunup bulunmadığını tespit etmiş olacağız. Bu çalışmayla günümüze kadar otoritesini koruyan *Keşşâf* tefsirinin beğenilen ve eleştirilen yönlerini, ehl-i kitapla ilgili ayetler muvacehesinde Zemahşerî'nin bakış açısını yakından incelemeyi hedeflemekteyiz.

Asr-ı saadetten bu güne kadar müslümanların ehl-i kitapla çeşitli şekillerde sosyal, kültürel ve ekonomik alanda ilişkiler kurdukları, günümüzde ise küreselleşen dünyada söz konusu alanlardaki etkileşimin çok yönlü bir şekilde seyretmesi bu konuyu ele almamızın önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmamız süresince çok değerli katkılarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. M. Fatih Kesler'e teşekkür ederim.

Aziz ÇINAR

Çanakkale-2013

KISALTMALAR

a.s.	:	Aleyhisselâm
AÜİFY.	:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	:	bin
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
c.c.	:	Celle Celâlühü
DİA.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	:	Hicrî
H.z.	:	Hazreti
MÜİFY.	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
Nşr.	:	Neşreden
r.a.	:	Radiyallahü anhü/anhâ
s.	:	Sayfa
s.a.v.	:	Sallallahü aleyhi ve sellem
ŞİA.	:	Şamil İslâm Ansiklopedisi
Thk.	:	Tahkik eden
Trc.	:	Tercüme eden
Ty.	:	Tarihsiz, baskı tarihi yok
v.	:	Vefat tarihi

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim evrensel bir kitaptır. Onun getirdiği mesaj kıyamete kadar tazeliğini ilk günkü gibi koruyacaktır. Kur'an-ı Kerim'in korunmasını Yüce Allah bizzat kendi üzerine almıştır¹. Kur'an, belli bir bölge ve millete değil yeryüzündeki insanların tümüne gönderilen ilâhî mesajdır. Diğer bütün insanlar gibi kendilerine daha önce peygamber ve kitap gönderilen toplumlar da zaman zaman Kur'an'ın hitabına muhatap olmuşlardır. Ne var ki azınlık bir kesim dışında ehl-i kitabın çoğu bu ilâhî davete olumlu yanıt vermemiştir.

Kur'an-ı Kerim'de ehl-i kitap terkinin geçtiği ayetlerde, onlar arasında övgüye lâyık bazı kişiler bulunduğu² gibi çoğunluğu kâfirlerin oluşturduğu bildirilmektedir.³ Ekseriyeti oluşturan ikinci gurubun Allah'ın ayetlerini inkâr ettikleri,⁴ hakkı bâtıla karıştırdıkları,⁵ emanete riayet etmedikleri, kendilerine verilen kutsal kitabı tahrif ettikleri,⁶ peygamberlerini öldürdükleri,⁷ müslümanları küfre döndürmek istedikleri,⁸ Tevrat ve İncil'deki hükümleri gizledikleri⁹ belirtilmektedir. Ayrıca çeşitli konulardaki inanç ve telakkîleri, hayat tarzları, tutum ve davranışları hakkında bilgiler verilmiş, değerlendirmeler yapılmış, hükümler konulmuştur.

Tevrat ve İncil gibi tahrif edilmiş aslı kutsal olan metinlerin varlığına rağmen Kur'an-ı Kerim, özellikle Medine döneminde kitap ehlini çeşitli yönleriyle ele almış ve onları aşırılıklardan vazgeçirmeğe çalışmıştır. Esasen Yüce Allah'ın peygamber ve kitap göndermekteki temel gayesi tevhidi tesis etmektir. Bu sebeptendir ki ehl-i kitap müslümanlarla aralarında ortak olan bir söze (tevhid) davet edilmişlerdir.¹⁰ Zira Kur'an-ı

---

¹ Mâide, 5/48.

² Âl-i İmrân, 3/199.

³ Bakara, 2/253.

⁴ Âl-i İmrân, 3/21.

⁵ Âl-i İmrân, 3/71.

⁶ Bakara, 2/79.

⁷ Bakara, 2/61; Âl-i İmrân, 3/21, 112.

⁸ Bakara, 2/109.

⁹ Bkz. Bakara, 2/146, 159, 174; Âl-i İmrân, 3/167; Nisâ, 4/37.

¹⁰ Âl-i İmrân, 3/64.

Kerim'in övgüsüne mazhar olan azınlık bir grup¹¹ dışında ehl-i kitabın büyük bir kısmı tevhidden uzaklaşmışlardı.

Kur'an-ı Kerim, özellikle ehl-i kitabın kendilerine gönderilen ilâhî kitaplarda yaptıkları tahrifat üzerinde önemle durmaktadır. Hatta onlar bununla da kalmamışlar, kendilerine gönderilen peygamberleri öldürecek kadar ileri gitmişlerdir.¹² Telafisi imkânsız hatalara düşmemek, düşenleri uyarmak için Kur'an-ı Kerim'in ehl-i kitaba bakış açısını, onlara uyarılarını ve ehl-i kitabın başlıca özelliklerini bilmek en az onlar kadar müslümanlar için de gereklidir.

Günümüz müslümanlarının yahudi ve hıristiyanlarla gerçekleşen diyaloglarında nasıl bir yol takip etmeleri gerektiği hususunda ehl-i kitapla ilgili ayetleri, dirayet tefsir geleneğinin en önemlilerinden biri ve kendisinden sonra kaleme alınmış birçok esere kaynaklık yapmış olan Cârullah Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli tefsirinde incelemeyi önemsemekteyiz. Böylece gramer ve belâğatin üstadı Zemahşerî'nin ehl-i kitap tamlamasına yüklediği anlamı ve konuyla ilgili yaklaşımlarını görme imkânı elde etmiş olacağız.

II. ARAŞTIRMANIN GAYESİ

Yüksek lisans tez çalışması olarak, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında ehl-i kitap konusunu seçmemizin gayesi; Zemahşerî'nin zaviyesinden özellikle yahudi ve hıristiyanların batıl inançlarının yanlışlıklarına dikkat çekmektir. Meselâ yahudiler kendi aralarında faizi yasaklarken yabancılarla faizli muameleyi normal kabul etmektedirler.¹³ Hâlbuki Allah Kur'an-ı Kerim'de faizi istisnasız herkese haram kılmıştır.¹⁴

Bu çalışmamızda özellikle önceki kitapların tahrif edildiklerini örneklerle açıkladıktan sonra Kur'an-ı Kerim'in gönderilmesinin ehl-i kitap açısından da çok gerekli olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Diğer taraftan, kitap ehlini bu gibi yanlışlıklara sevk eden sebepleri açıklayarak onların bu halleriyle tevhiî dini üzere olup olmadıklarını belirlemek nihâî hedefimiz olacaktır.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/ 113.

¹² Bakara, 2/ 61; Âl-i İmrân, 3/ 21, 112.

¹³ Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, (Tevrat, İncil) Türkçe Tercüme, İstanbul 1982, Tesniye: XXIII, 19–20.

¹⁴ Bakara, 2/ 275.

III. ARAŞTIRMANIN METODU

İsminden de anlaşılacağı gibi çalışmamız Kur'an-ı Kerim'de geçen bir konu hakkında olduğu için kendisinden istifade edeceğimiz temel kaynak elbette Kur'an-ı Kerim olacaktır. Bununla beraber sebebi nüzülü ele alan tefsirler öncelikli olmak üzere farklı tefsirlerden de yararlanmaya çalışacağız. Kur'an-ı Kerim'de ele aldığımız ayetleri güvenilir hadis kitaplarından alacağımız hadislerle destekleyeceğiz.

Ayrıca İslâm dünyasında revaç bulan tarih kitaplarına da yer yer müracaat edeceğiz. Yeri geldiğinde kitab-ı mukaddes'ten de yararlanacağız. Bu arada batı dünyasında yazılan ve konumuzla ilgili orijinal eserlere ve ansiklopedilere de müracaat edeceğiz.

Çalışmamızda, tarihi ve tenkit metoduna başvuracağız. Yapacağımız karşılaştırmalar ve sentezler sonucunda, nihâî bir karara varmağa çalışacağız.

Çalışmamız, girişten sonra üç bölümden oluşacaktır. Giriş bölümünde: konunun önemini, araştırmanın gayesini ve metodunu kısaca belirttikten sonra konuya ışık tutacak bazı kısa temel bilgiler vermekle yetineceğiz.

1. Bölümde, Zemahşerî'nin hayatı, ilmî kişiliği, akîdesi ve eserleri hakkında genel bilgiler vereceğiz.

2. Bölümde, Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli eserini ele alarak tefsirindeki metodunu, tefsirinin etkisini ve Zemahşerî ile bu eseri hakkında ileri sürülen görüşlere yer vermeye çalışacağız.

3. Bölümde ise; Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında ehl-i kitaba bakış açısını ele alıp daha sonra nihâî sonuca ulaşmaya çalışacağız.

IV. KONUYA IŞIK TUTACAK BAZI ÖNEMLİ TEMEL BİLGİLER

İnsanoğlunun yaratılışında elbette ilâhî bir gaye vardır¹⁵ ve insan tüm eylemlerinden sorumlu tutulacaktır.¹⁶ Bu sorumluluk gereği insanın önce tek Allah inancına sahip olması sonra da inancının gereğini yerine getirmesi gerekir.

Kur'an-ı Kerim, kitap ehlinin Allah inancı hususundaki hatalarından bahsetmekte ve onların bu tutumlarını terk etmelerini istemektedir. Müşriklerin inançlarını benimseyen

¹⁵ Zâriyât, 51/56.

¹⁶ Zilzâl, 99/7-8.

ehl-i kitap hakkında Kur'an-ı Kerim kâfirler olarak¹⁷ bahsetmektedir. Kitap ehlinin inkârcılıklarını tahrif ettikleri kitaplarında açıkça görmekteyiz. Zira Tevrat'ta Allah hakkında söylenmesi asla caiz olmayan beşerî sıfatlar Allah'a izafe edilmektedir.¹⁸ Hristiyanların inandığı muharref İncil'in birçok yerinde Allah'a mekân isnad edilmektedir. Örneğin bir yerde şöyle denilmektedir: “İmdi Rab İsa onlara söyledikten sonra göğe alındı ve Allah'ın sağına oturdu.”¹⁹ Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah'ın mekândan münezzeh olduğu bildirilmektedir.²⁰ Yine tahrif edilmiş Tevrat'ta Allah'ın yeryüzüne inip Yakub'la güreştiği ve Yakub'un bu güreşte yenen taraf olduğu gibi bir safsata anlatılır ki bunun düşünülmesi dahi caiz değildir.

Kitap ehlinin Yüce Allah'a izafe ettikleri ancak bir beşerde bulunabilecek “cimrilik”,²¹ “fakirlik”²² ve “oğul edinmek”²³ gibi sıfatları reddeden Kur'an-ı Kerim; Cenab-ı Hakk'ın hesapsız rızık veren olduğunu,²⁴ hiç kimseye muhtaç olmadığını,²⁵ bütün yaratıkların onun merhametine muhtaç olduğunu²⁶ ve oğul edinmekten münezzeh olduğunu²⁷ bildirmektedir.²⁸

Kur'an-ı Kerim'de kendilerinden birçok yerde bahsedilen kitap ehli, Allah'ın sevgili kulları olduklarını²⁹ iddia ederek cehennemde kendilerine azabın çok az dokunacağını³⁰ iddia etmişlerdir. Aslında ehl-i kitabın haktan saptıklarını, Yüce Allah'ın onları Kur'an-ı Kerim'de imana davet³¹ edişinden de anlamaktayız. Öyleyse kitap ehlinin kendi kitaplarını tahrif etmelerinin ardından Allah'ın Kur'an-ı Kerim'i indirmesi onlar için de bir nimet ve kurtuluş ümididir. Ne var ki, bu gerçeği onlardan sadece azınlık bir grup kabul etmiştir. Çoğunluk ise Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in öğretilerinden faydalanmak bir yana, kendi kitaplarında Hz. Peygamber'in geleceğini müjdeleyen bölümleri kasıtlı olarak yanlış

¹⁷ Mâide, 5/73.

¹⁸ Örnek: “Ve Rab yeryüzünde adamı yaptığına pişman oldu ve yüreğinde acı duydu” (Tekvin: VI/6). Bir başka yerde “Ve Rab hoş kokuyu kokladı...” (Tekvin: VIII/21).

¹⁹ Markos: XVI/19.

²⁰ Bakara, 2/ 115.

²¹ Mâide, 5/ 64.

²² Âl-i İmrân, 3/ 81.

²³ Bakara, 2/ 116; Yûnus, 10/68.

²⁴ Bakara, 2/ 3, 57; Âl-i İmrân, 3/ 37.

²⁵ En'âm, 6/133; İbrahim, 14/ 8.

²⁶ Fâtîha, 1/1-3; Mâide, 5/3, 34, 39, 74, 98.

²⁷ Meryem, 19/35, 88, 92; Enbiyâ, 21/26.

²⁸ M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, Ankara 2007, s. 8.

²⁹ Mâide, 5/18.

³⁰ Bakara, 2/80.

³¹ Nisâ, 4/47.

tevil etmişlerdir.³² Bununla da kalmamışlar, kendi aralarından İslâm'ı seçenleri kötüleyip onlara hakaret etmişlerdir.³³ Kur'an-ı Kerim ise onların kötüledikleri bu azınlık grubu övmüştür.³⁴

Kitap ehli, müslümanlarla iyi geçinmemişler, onlara verdikleri sözleri yerine getirmemişler, antlaşmalara sadık kalmamışlardır.³⁵ Bu olumsuz tavırlarına rağmen Hz. Peygamber diğer insanlarla beraber kitap ehlini de İslâm'a davete devam etmiş hatta bu daveti daha da yaygınlaştırmak için aralarında kitap ehlinde olan devlet adamlarına İslâm'a davet mektupları göndermiştir.³⁶ Hz. Peygamber tebliğini bir taraftan uzak bölgelere ulaştırmaya gayret ederken diğer taraftan etrafındaki insanlarla birebir ilgilenmiş ve İslâm güneşinin onların gönüllerinde de doğması için elinden gelen gayreti göstermiştir. Örneğin; Hz. Peygamber bir gün hasta olan bir yahudi genci ziyarete gitmiş ve o genci İslâm'a davet etmişti. İslâm'ı kabul eden bu yahudi gencin durumuna çok sevinen Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Onu cehennemden alıkoyan Allah'a hamd olsun."³⁷ Bu olay Hz. Peygamber'in tebliğdeki gayretini ve bütün bir insanlığa rahmet peygamberi olarak gönderildiğini³⁸ gösteren açık delillerindedir.

Kur'an-ı Kerim'in kitap ehli ile ilgili üzerinde en çok durduğu konulardan biri de onların aşırılıklarıdır. Kur'an, onları bu aşırılıklarından vazgeçirip İslâm'ın ahlâkıyla donatmak istemiş, ancak onlar buna yanaşmamışlar hatta müslümanlara en küçük bir iyilik gelmesine dahi tahammül edememişlerdir.³⁹

Tüm aşırılıklarına rağmen Yüce Allah Hz. Peygamber'e kitap ehli'ne çağrı yapmasını ve hiç olmazsa asgarî müştereklerde onlarla uzlaşma çabalarını sürdürmesini emretmiştir.⁴⁰

³² Bakara, 2/79.

³³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an* (Tefsîru't-Taberî), Beyrût 1405/1984, I, 77.

³⁴ Âl-i İmrân, 3/113.

³⁵ Bakara, 2/63, 64, 100.

³⁶ Bu konuda Bkz.: Dr. Abidin Sönmez, *Resulullah'ın İslâm'a Davet Mektupları* (Doktora Tezi), İstanbul 1984.

³⁷ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Sahih-i Buhârî), İstanbul 1981, Kitap: Cenâiz, Bap: 80.

³⁸ Enbiyâ, 21/107.

³⁹ Bakara, 2/105.

⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/64.

BÖLÜM I

1. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, AKÎDESİ VE ESERLERİ

1.1 Hayatı

Bir Türk müellifi olan Zemahşerî'nin tam adı Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'dir. Künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. el-Hârizm'e bağlı bir kasaba olan Zemahşer'e nisbetle "ez-Zemahşerî" adıyla anıldığı gibi doğrudan Hârizm'e nisbet edilerek "el-Hârizmî" denildiği de olmuştur.¹ İki defa Mekke'de uzun süre ikamet ettiği için Cârullah lakabı verilerek "Cârullah Zemahşerî" adıyla meşhur olmuş² ve bu lakap adeta ismi gibi olmuştur. Ayrıca kendisine "Fahr-ı Hârizm" unvanı da verilmiştir.³

Zemahşerî, 27 Receb 467/1075 yılında Çarşamba günü Aral gölünün güneyindeki Hârizm şehrinin kasabalarından Zemahşer'de doğmuştur.⁴ Zemahşerî'nin doğumu Selçuklu Sultanlarından Melikşâh (v. 485/1092) ile onun meşhur veziri Nizâmü'l-Mülk⁵ (v. 485/1092) zamanına rastlar. Bu devir ilim ve edebiyatın en geniş anlamda rağbet görüp zirveye ulaştığı bir dönemdir. O dönemde Hârizm, Orta Asya'nın medenî gelişmesinde büyük tesire sahip önemli ilim merkezlerinden biridir. Zemahşerî, böyle hareketli bir ilim muhiti ve doğduğu yer olan Zemahşer'de ilim tahsiline başlar.⁶ İlk tahsilini kasabanın imamı olan babasında yapar. Okuma yazma öğrenip hâfız olduktan sonra ilim tahsili için o zaman büyük bir ilim medeniyet merkezi olan Buhârâ'ya gider.⁷

Zemahşerî'nin ailesi hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Onun kendi beyanlarından anlaşıldığına göre, dindar bir aileden gelmektedir. Annesi sâliha bir

¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1992, II, 1475; Yâkût Ebû Abdillâh Şihâbüddin el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, Beyrut ty., XIX, 126.

² Hafız Şemsüddin Muhammed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessiriîn*, (thk.: Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1994, II, 315.

³ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili -Keşşâf ve Medârik Örneği-*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2008, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, s. 8.

⁴ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Daru'l-ilim, Beyrût 1990, VII, 178.

⁵ Büyük Selçuklu İmparatorluğu hükümdarlarından Alparslan ve Melikşâh'ın vezirliğini yapmış ve Nizamiye medresesini kurmuş bir şahıstır. Bkz.: Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, Ilıcak Mat., İstanbul ty., III, 323-325.

⁶ Cihad Tunç, *Zemahşeri ve Kelâmının Ana Meseleleri*, (Yayınlanmamış doçentlik tezi), 1976, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, s. 18.

⁷ Bedrettin Çetiner, "Zemahşerî", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul 2000, s. 340,

kadıdır. Babası Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî de ilim ehli, ibadetini önemseyen, zühd ve takva sahibi bir kimsedir.⁸

Zemahşerî'nin babası, Müeyyedü'l-Mülk (v.494/1101) tarafından siyasi sebeple hapsedilir. Zemahşerî Buhârâ'ya gittiği sırada babası 488/1095 yılında hapiste iken vefat eder. O sırada Zemahşerî 21 yaşında bir gençtir.⁹

Bir ayağı kesilmiş olan Zemahşerî daha sonra takma bir bacakla hayatına devam etmek zorunda kalmıştır. Bunun sebebi olarak da küçüklüğünde damdan veya bir hayvandan düşerek ayağının fena halde kırılması, ya da daha kuvvetli bir ihtimalle bir yolculuk esnasında kar fırtınasına yakalanarak ayağının donması gösterilmektedir.¹⁰

Ayrıca onun kendi dilinden şöyle bir hikâyeye de nakledilir: “Çocukluğumda bir serçe yakalayıp ayaklarından bağlamıştım; ancak elimden kurtulup bir duvarın oyuğuna girdi. İpe asılıp çekince kuşun ayağı koptu. Annem de bana: “kuşun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın” diye beddua etti. Annemin bu ahı tutmuştu”.¹¹ Ancak bu rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Bir mahalle imamı olan babası, gerek bu sakatlığı gerekse hayat şartlarının zor olması sebebiyle önce onu terzilik mesleğine yönlendirmiş fakat Zemahşerî'nin ilme aşırı hevesli olduğunu görünce sonra onu medreseye göndermiştir.¹²

O zamanlar büyük bir kültür merkezi olan Hârizm, Büyük Selçukluların bir vilayeti idi. Zemahşerî, burada nahiv, edebiyat ve dil ilimlerini kendisinden okuduğu, bu ilimlerde asrının ileri gelen âlimlerinden Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî (v.507/1113) ile karşılaştı.¹³ Ebû Mudar Mahmud, mu‘tezile mezhebine mensuptu. Mu‘tezile Hârizm şehrine onunla girdi ve yayıldı. Bu âlimden etkilenen pek çok kimse gibi Zemahşerî de bu zattan etkilenip onun görüşlerini benimsedi. Ebû Mudar, Zemahşerî'nin üstün zekâ ve kabiliyetini fark ederek onu yetiştirmiştir.¹⁴ Hocası Zemahşerî'yi sadece ilmî yönden yetiştirmemiş, devlet ricali yanında şöhret kazanması

⁸ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, b. Muhammed, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, (thk.: Abdüssettâr Radîf), Kahire 1425/2004, s. 79.

⁹ Mehmet Altın, *Mu‘tezile Görüşüne...*, s. 9.

¹⁰ İbn Hâllikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, (nşr.: İhsan Abas), Daru's-sakâfe, Beyrût 1968, V, 170.

¹¹ Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevdûâti'l-ulûm*, Dâru'l-kütübi'l-hadîse, Kahire ty., II, 99.

¹² İbn Hâllikân, *Vefeyâtü'l-a'yân...*, V, 168.

¹³ Mehmet Altın, *Mu‘tezile Görüşüne...*, s. 9.

¹⁴ Cihad Tunç, *Zemahşeri ve...*, s. 19.

açısından da ona yardımcı olmuştur. 507/1113 yılında hocası Ebû Mudar'ı kaybedince, Buhârâ'ya giden Zemahşerî orada Ebu's-Sân eş-Şefânî, Şeyhülislâm Ebû Mansur el-Hârisî ve Ebu'l-Hattâb b. Ebî'l-Battâr gibi önemli şahsiyetlerden hadis, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Muzaffer en-Nîsâbûrî'den de edebiyat okudu.¹⁵

Zemahşerî, gençliğinde kendisine rahat yaşam sağlayacak bir makam elde edebilmek için çok uğraştı. İlim, irfan ve zekâ yönünden kendi derecesinde olmayanların yüksek mevkilere ulaştıklarını gördükçe, kendisinin de en az bunlar gibi olmasını arzuladı. İşte bu yüzden bütün dikkatini Büyük Selçuklu İmparatorluğu üzerine çevirip onların sultanlarına ve bilhassa ünlü vezir Nizâmü'l-mülk'e medhiyeler yazdı.¹⁶ Kendisine iyi bir mevki verilmesini istedi. Fakat Nizâmü'l-mülk, Zemahşerî'ye beklediği ilgiyi göstermedi. Bunun sebepleri şunlar olabilir:

a. Bu ünlü vezirin İslâmî ilimlerdeki derin vukufiyeti, ehl-i sünnet görüşüne olan kuvvetli bağlılığı ve ehl-i sünnet görüşlerinin okutulup öğretilmesi için medreseler açmış olması.

b. Zemahşerî'nin açıkça mu'tezile mezhebinin fikirlerini savunması ve bu mezhebin mensubu olduğunu açıklaması.

c. Nizâmü'l-mülk'e yazdığı kasidede ondan çok, kendisinden bahsedip ilim ve irfanıyla övünmüş olması ve başkalarını küçük görmesi.¹⁷

Ancak Zemahşerî'nin bu medhiyelerine rağmen devlet erkânından beklediği ilgiyi görmemesi, onun i'tizâlî fikirlerinden dönmesine sebep olmadı.¹⁸ Burada Nizâmü'l-mülk'ten beklediğini elde edemeyince arzularını gerçekleştirmek gayesiyle Horasan'a gitti ve orada Ebu'l-Feth Ali b. el-Hüseyn el-Erdistânî ve Ubeydullah b. Nizâmü'l-mülk gibi ileri gelen bazı devlet adamlarıyla tanıştı. Bunlar için de methiye ve kasideler yazdı. Daha sonra aynı gaye ile Selçukluların merkezi olan İsfahan'a gidip, yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı Melikşâh'ı öven şiirler yazdı. Fakat buralarda da umduğunu elde edemedi.¹⁹ Ahmed Muhammed el-Hufî'ye göre; Zemahşerî'nin devlet ricaline karşı bu zaafının sebebi fakirliktir.²⁰

¹⁵ Celâlüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (thk.: Ali Ömer), Kahire 1396/1976, s. 120.

¹⁶ Kâmil Muhammed Ubeyde, *ez-Zemahşerî el-müfessir el-beliğ*, Beyrût 1994, s. 40.

¹⁷ Ahmed Muhammed el-Hufî, *Zemahşerî*, Kahire 1980, s. 38.

¹⁸ Bedrettin Çetiner, *Zemahşerî...*, *ŞİA*, Cilt 8, s. 341.

¹⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB, Ankara 1988, I, 303-306.

²⁰ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 10.

Uzun yıllar seyahatler yapan, sultanlara kasideler yazan ve yaşı 45'e varan Zemahşerî, 512/1118 yılında *nâhike* diye andığı şiddetli bir hastalığa yakalanınca, tuttuğu yolun doğru olmadığını anladı. Bu hastalık ona çok tesir etmişti. Sağlığına kavuşursa bundan böyle hiçbir sultanın, vezirin kapısını çalmamaya, onları medhetmemeye, onlardan gelecek ihsanları kabul etmemeye, hiçbir makam ve rütbe peşinde koşmayıp sadece ilimle meşgul olmaya karar verip bunun için Allah'a niyazda bulundu.²¹ Bu hastalıktan kurtulunca, Bağdat'a gitti. Bağdat'ta Hanefi fakihî olan ve bir müddet de oranın kadılığını yapmış bulunan Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegânî²² (v. 478/1085)'den fıkıh, eş-Şerîf b. Şecerî Hibetullah b. Ali Ebu's-seâdât'tan Arap edebiyatı ve nahiv okudu; ayrıca bazı eserlerini burada yazdı.²³ Bağdat'tan Mekke'ye gitti. Mekke Emiri Ebu'l-Hasen Ali b. İsa b. Hamza b. Vahhâs eş-Şerîf el-Hasenî (v.550/1155) onu çok iyi karşılayıp ikramlarda bulundu.²⁴ Mekke'de iken Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah b. Yâburî'den (v.518/1124) Sibeveyh'in meşhur *el-Kitâb*'ını okudu.²⁵ Mekke'de biraz kaldıktan sonra *Esâsü'l-belâğa* adlı kitabının تَرْب maddesinde ifade ettiğine göre, eski dilcilerin yaptığı gibi Arap yarımadasında birçok yerleri dolaşarak Arapçaya vukufiyetini güçlendirdi.²⁶ Onun Ebû Kubeys dağına çıkıp; "Ey Araplar, gelin atalarınızın dilini benden öğrenin" diyerek dil konusunda Araplara meydan okuduğu rivayet edilir.²⁷

Zemahşerî, Mekke'de iki yıl kaldıktan sonra vatan hasretinden dolayı Hârizm'e döner.²⁸ Hârizm'de Harzemşâh Muhammed b. Anuştekin (v. 521/1127) Zemahşerî'ye bir ev tahsis eder. Bu zatın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Atsız (v. 551/1156) zamanında Zemahşerî'nin durumu daha da sağlamlaşır.²⁹ Zemahşerî, *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserini yazar ve Atsız'a ithaf eder.³⁰

Hârizm'de bir müddet daha kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye gitmek isteyince oraya niçin gitmek istediğini soranlara cevaben; "Gönlüm Mekke'de bulduklarını burada

²¹ Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 32.

²² Bkz.: Cengiz Kallek, "Dâmegânî", *DİA*, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 453-454.

²³ Cihad Tunç, *Zemahşerî ve...*, s. 20.

²⁴ Ubeyde, *ez-Zemahşerî el-müfessir el-belîğ*, s. 45.

²⁵ Ahmed Muhammed el-Hufî, *Zemahşerî*, I, 38.

²⁶ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, b. Muhammed, *Esâsü'l-belâğa*, (thk. Mezîd Naîm ve Şevki el-Meârî), Beyrût 1998, s. 64-65.

²⁷ Bedrettin Çetiner, *Zemahşerî...*, *ŞİA*, Cilt: 8, s. 341.

²⁸ İbnü'l-Kıfî, Ebu'l-Hasan Cemaledin Ali b. Yusuf b. İbrahim, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâh'in-nuhât*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1374/1955, III, 265.

²⁹ İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-târih*, Mısır 1356, X, 92-93.

³⁰ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 11.

bulamadı” der. Mekke’ye hareket eden Zemahşerî yol üzerinde Şam’a uğrar. O zaman Şam valisi olan Tâcû’l-Melik Bûrî Tuğtekin’i (v. 526/1132) bâtinîlerle ve hıristiyanlarla mücadele ederek İslâm’a büyük hizmetinden dolayı Allah rızası için över. Artık bir makam veya maddi menfaat beklentisi yoktur. Zemahşerî burada 526/1131 yılına kadar kalır. 526 yılında Şam’dan ayrılıp Mekke’ye gider. Mekke’de daha önceki gelişinde olduğu gibi İbn Vahhâs eş-Şerîf tarafından ikram ve hürmetle karşılanır. İbn Vahhâs, Zemahşerî’nin görüşlerini benimser ve onu tefsir yazmaya teşvik eder.³¹ Onun Mekke’deki bu uzun ikameti, kendisine “Cârullah” lakabının verilmesine sebep olur.³² Bu süre içinde kendi deyimiyle “Hz. Ebû Bekir’in hilafette kaldığı süre kadar”³³ bir zaman içinde ünlü tefsiri *Keşşâf*’ı yazar.³⁴ Bu bereketli yer sayesinde birçok eserini telif etmesine rağmen yine vatan hasreti galebe çalar ve Hârizm’e dönmeye karar verir.³⁵ Mekke’den ayrılıp Hârizm’e dönerken 533/1138 yılında tekrar Bağdat’a uğrar. Burada dile ait bazı kitapları Ebû Mansûr el-Cevâlikî’ye okuyarak ondan icazet alır.³⁶ Zemahşerî’nin 63 yaşında olmasına rağmen bir hocanın önüne diz çöküp ders okuması ve ondan icazet alması, onun ilim aşkıyla yandığını ve henüz yeni ilim öğrenmek isteyen bir talebe gibi hoca karşısına oturmadan çekinmediğini gösterir.³⁷

Gerek kendi verdiği bilgiler, gerekse hayatına dair eser kaleme alanların naklettiğine bakılırsa Zemahşerî, hayatı boyunca hiç evlenmemiştir. Zemahşerî hakkında doktora çalışması yapan Mustafa Cüveynî de aynı düşüncededir.³⁸ Muasırları, onun her ne pahasına olursa olsun doğru bildiği şeyden ödün vermediğini bildirmişlerdir.³⁹ Takvası ve dini hamiyeti tefsirinin bazı yerlerinde açıkça kendini gösterir.⁴⁰ Onun bir başka özelliği de akla verdiği önemdir. Eserlerinde birçok münasebetle aklın işlevine dikkat çeker.

Bağdat’ta bir müddet kaldıktan sonra Hârizm’e dönen Zemahşerî, burada beş sene daha yaşayıp Arefe gecesini 9 Zilhicce 12 Haziran 538/1144 Salı günü Ceyhun nehri

³¹ Cihad Tunç, *Zemahşeri ve...*, s. 21.

³² Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, b. Muhammed, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl* (mukaddime), Dâru’l-kitâbi’l-arabî, Beyrût 1986, I, 22.

³³ Hz. Ebubekr’in hilafet süresi iki sene kadar bir zamandır. (22/632–24/634)

³⁴ R. İhsan Eliaçık, *İslam’ın Yenilikçileri*, Söylem Yayınları, İstanbul 2001, I, 259.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 346.

³⁶ İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât...*, III, 270.

³⁷ Mehmet Altın, *Mu’tezile Görüşüne...*, s. 12.

³⁸ Mustafa el-Cüveynî es-Sâvî, *Kırae fi Türâsi’z-Zemahşerî*, Müneshatü’l-meârif, İskenderiye ty., s. 9.

³⁹ Mustafa el-Cüveynî es-Sâvî, *Menhecü’z-Zemahşerî fi tefsiri’l-Kur’an ve beyani i’cazih*, Mısır 1959, s. 263-264.

⁴⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 794.

kıyısında Hârizm'in bir kasabası olan Cürcaniyye'de 71 yaşında vefat etmiştir.⁴¹ Hicrî 8. asrın başlarında Hârizm'i ziyaret eden İbn Batûta, Hârizm'in dışında Zemahşerî'nin kabrini gördüğünü ve üzerinde bir kubbe inşa edilmiş olduğunu söyler.⁴² Onun arkasından bazı mersiyeler yazılmıştır. Bu mersiyelerden birinde şöyle geçer: فأرض مكة ندى الدمع مقلتها حزنا Mekke Şehri, Cârullah Mahmud'un ayrılışına üzüntüsünden dolayı gözyaşlarını döktü.⁴³

1.2 İlmî Kişiliği

Zemahşerî, hayatının büyük bir bölümünü ilme ve eser telifine vermiş, aile ve evlat mesuliyetinden uzak kalmış nadir şahsiyetlerden biridir. Evlenmemesinin sebebini *Dîvânü'l-Edeb* adlı eserindeki bir şiirinde, anne ve babanın aile ve evlat terbiyesinde karşılaştığı güçlükleri dile getirerek, "Bundan dolayı evlenmekten ve çocuk sahibi olmaktan vazgeçtim" sözleriyle beyan etmektedir.⁴⁴

Zemahşerî, dinî ve edebî ilimlerde geniş ve sağlam kültür edinmiş, bu kültürü rahat, sağlam ve güçlü ifadelerle eserlerine yansıtabilmiş, bunlara bağlı olarak kazandığı şöhretle çeşitli beldelerden ilim halkasına gelen çok sayıda öğrenciye ders vermiş ilmî bir şahsiyettir. Kendisi hangi şehre gitse insanlar etrafında toplanmışlar ve ona öğrencilik yapmışlardır. Kendisiyle münazara yapan birçok kimse onun üstünlüğünü itiraf etmiştir. Şöhreti her tarafa yayılmış ve asrının imamı olarak kabul edilmiştir.⁴⁵

Dil, edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ahlak ve coğrafyaya hâkim olmuş bir âlimdir. Zemahşerî'nin dil ve edebiyat sahalarında üzerinde asıl emeği olan ilk hocası, dil ve nahivde "Zamanının eşsizi" manasında "Ferîdü'l-asr" ve "Vahîdü'l-asr" lâkaplarıyla anılan ve mu'tezile görüşlerini Harizm'de yayan Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî el-İsbahânî'dir (v.507/1113). Onun dışında Ebu'l-Hasan Ali b. el-Muzaffer en-Neysâbü'rî'den ders almıştır. Ayrıca Mekke'de kaldığı sürede Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yâburî'den Sibeveyh'in kitabını okuduğu, Bağdat'ta ikamet ettiği sırada Ebû Mansûr el-Cevâlikî'ye bazı lügat kitaplarının baş taraflarını okuyarak

⁴¹ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 12.

⁴² et-Tancî, Muhammed, *İbn Batûta Seyahatnamesi "Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâibi'l-emsâr"*, (Sadeleştiren: Mümin Çevik), İstanbul 1983, I, 253.

⁴³ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Dâru'l-hadîs, Kahire 2005, I, 364.

⁴⁴ Zemahşerî, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, s. 170; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 317.

⁴⁵ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 362.

icazet aldığı da bilinmektedir.⁴⁶ Yine Bağdat'ta Ebu'l-Hattâb b. el-Battar, Ebû Saîd eş-Şevkânî ve Şeyhu'l-İslâm Ebû Mansûr el-Hârisî'den hadis dinlemiştir. Aynı zamanda ed-dâmegânî ve Şerir b. eş-Şecerî gibi Hanefî fakihleri ile görüştüğü de nakledilmektedir.⁴⁷

1.3 Akidesi

Zemahşerî itikatta mu'tezilî, fıkıhta ise hanefîdir. Fıkıhta hanefî mezhebine mensub olmakla birlikte, bazı konularda diğer mezheb görüşlerini beğendiğini de ifade eder. İ'tizâlî görüşlerinden dolayı çok tenkit edilmiştir. Hayatını ilme adayan Zemahşerî, gittiği her yerde ilminden istifade için oluşturulan meclislerde bildiği ilimleri öğrettiği gibi, mensubu olduğu mu'tezile mezhebini anlatmaktan ve onları kendi mezhebine davet etmekten geri durmamıştır. Öyle ki, Zemahşerî'nin bir yere ziyarete gittiğinde "Açın kapıyı! Ebu'l-Kasım el-Mu'tezilî geldi" şeklinde hitab etmesi onun bu husustaki taassubunu göstermektedir.⁴⁸

Zemahşerî, ayetleri tefsir ederken, mu'tezilî görüşlerini bazen açıkça ortaya koymuş bazen de bu görüşlere işaret etmekle yetinmiştir. el-Bulkinî bu tespitle ilgili olarak "Keşşâf"tan i'tizâlî cımbızla çekip çıkarttım"⁴⁹ demiştir.

Hayatının sonlarına doğru mu'tezile oluşundan tövbe edip ehl-i sünnet inancına döndüğü şeklindeki rivayet kabul görmemiştir. Sırf mu'tezilî oluşundan dolayı ilimde ulaştığı yüksek mertebeye rağmen Selçuklu sultan ve vezirleri tarafından itibar görmemiş, ama o bildiği yoldan şaşmamıştır.⁵⁰

Zemahşerî'nin ilim meclislerinde kendisinden ders okumuş ve icazet almış birçok öğrencisi olmuştur.⁵¹ Bu öğrencilerden bazıları şunlardır: Zemahşer'de Ebû Amr Amir b. Hasan es-Simsâr; Taberistan'da Ebu'l-Mehâsin Abdurrahim b. Abdullah el-Bezzâr; Semerkand'da Ebu Sa'd Ahmed b. Mahmud eş-Şâtî; Hârizm'de Ebû Tâhir es-Sâmân b. Abdülmelik el-Fakîh, el-Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sâîd. Bunlardan başka Ebu'l-Hasen el-Edîb, Zeynü'l-Meşâyih Ebu'l-Fadl, Ziyâüddîn el-Mekkî, Muhammed b. Ebî Kasım Baycuk, Yakub b. Ali b. Muhammed b. Cafer Ebû Yûsuf el-Belhî, Ali b. Muhammed b.

⁴⁶ Mustafa Bilgin, Tefsirde Mu'tezile Ekolü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1991, Bursa, s. 227.

⁴⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât...*, III, 270.

⁴⁸ İbn Hâlikân, *Vefeyâtü'l-a'yân...*, V, 170.

⁴⁹ Mennâ Halîl el-Kattân, *Ulûmü'l-Kur'an*, (trc. Arif Erkan), Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 526.

⁵⁰ Bedrettin Çetiner, *Zemahşerî...*, *ŞİA*, Cilt: 8, s. 341.

⁵¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât...*, III, 266.

Ali b. Ahmed b. Mervân el-Kumrânî, Ebu'l-Hasen Uley b. Hamza b. Vahhâs Ebu't-Tayyib gibi âlimler de onun meşhur öğrencilerinden bazılarıdır.⁵²

1.4 Eserleri

Zemahşerî, daha talebelik çağında iken şiirler yazmağa bilhassa dil ve edebiyatla ilgili mevzularda eserler telif etmeğe başlamış, kısa zamanda ilim muhitlerinin dikkatini çekmiş, aşağıda isimleri ve mevzuları belirtilen kıymetli eserleri vermiş, hayatı boyunca aralıksız devam ettiği telif çalışmalarıyla İslâm kültürünün ünlü kişileri arasında yer almağa hak kazanmıştır. Zemahşerî, birçoklarının yaptığı gibi sadece muhtelif kaynaklardan bilgi toplayan bir kimse değildir. Yazdığı bütün eserlerinde ve işlediği konularda orijinal fikirleri, kendine mahsus düşünce ve ifade tarzı vardır. O, her şeyden önce hür düşünceli, çalışmalarında akıl ve mantığa yer veren bir araştırmacıdır. Ele aldığı konular, kendinden önce yazılmış ve işlenmiş olmakla beraber, onun yaptığı iş sadece geçmiş fikirlerin naklinden ibaret değildir. Bilakis kendi özel düşünceleri, yepyeni inşâ tarzı, üslup ve ifadeleriyle yazdığı ve işlediği her mevzuya katkı sağlamıştır. Bilhassa şöhrette zirveye ulaştığı *Keşşâf* adlı eseri büyük kabul görmüştür. Arapça'nın yanında Türkçe, Farsça ve Hârizm'ce bildiği rivayet edilen Zemahşerî, *Mu'cem Arabî Fârisî* isimli eseri dışındaki eserlerinin tamamını, devrinin ilim dili olan Arapça yazmıştır. Zemahşerî'nin ilmî çalışmalarında ve pek çok eserinin telifinde, İslâm'ın hudut kalelerinden biri olan ve devamlı bir şekilde İslâm düşmanlarıyla cihâd eden Hârizm'de yetişmesinin, çocukluğundan itibaren İslâm'ı sevmesinin ve onu muhaliflere karşı müdafaa etmeğe yönelmesinin tesirleri büyüktür.⁵³

Zemahşerî hadis, tefsir, dil, nahiv, lügat, meânî, beyan ve edebiyat gibi birçok alanda bir ya da birden fazla eser telif etmiştir. Bunlardan bir kısmı basılmış, bir kısmı ise halen yazma halindedir. Bazılarının ise sadece ismi bilinmektedir. Onun her bir eseri bereketli bir ilim hayatının bulunduğu açık delilidir. Zemahşerî hakkında yazmış olduğu makalede İsmail Cerrahoğlu, basılı olan ya da olmayan, bulunan veya sadece var olduğu söylenen Zemahşerî'ye ait 65 eserinin adını vermektedir.⁵⁴

Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ın dışında kaynaklarda nakledilen eserlerinden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

⁵² Cihad Tunç, *Zemahşeri ve...*, s. 22.

⁵³ Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap...*, s. 54-55.

⁵⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Zemahşerî ve Tefsiri", *AÜİF Dergisi*, Cilt: 26, Ankara 1984, s. 63-65.

1. Esâsü'l-belâğa: Zemahşerî'nin daha önceki sözlüklerin aksine kelimelerin kökündeki ilk harfleri esas alarak alfabetik olarak hazırladığı Arapça bir sözlüktür. Zemahşerî, kelimelerin lügavî ve mecâzî manaları verirken eski Arap şiirinden bolca istifade etmiş, ancak bu şiirlerin sahiplerine nadiren işaret etmiştir.⁵⁵

2. Acebü'l-ucâb fî şerhi lâmiyeti'l-arab: eş-Şenferî İbnü'l-Evs İbnü'l-Hacer'in Lâmiyetü'l-Arab adlı manzum eserinin şerhidir.⁵⁶ Eser sadece lügat, müfredat ve nahiv yönünden şerh edilmiş, belâgat konularına girilmemiştir. İlk baskısı İstanbul'da yapılan eser daha sonra Kahire'de (1903) neşredilmiştir.⁵⁷

3. el-Mufasssal fî sinâati'l-i'râb: Arap dili gramerine dair bu eseri Zemahşerî 513-/1119–515/1121 yılları arasında yazmıştır. Eser dört bölümden oluşur. Bölümler sırasıyla isim, fiil, harf (edatlar) ve müşterek lafızlara tahsis edilmiştir. Eserde anlatılan konular Kur'an, Hadis, Arap şiiri ve nesrinden bolca örneklendirilmiştir. J.B.Broch- Cristiania tarafından 1879'da Almancaya tercüme edilerek neşredilmiştir.⁵⁸ Zemahşerî'nin bu eseri dilciler tarafından büyük itibar görmüş, birçok şerh ve haşiyesi yapılmıştır. Bunların en meşhuru Muvaffakuddîn Ebu'l-Bekâ Yaîş b. Ali el-Halebî'nin (v. 643/1245) şerhidir ve 1882-1886'da Leipzig'de neşredilmiştir.⁵⁹

4. el-Enmûzec: *el-Mufasssal* adlı kitabını ihtisar ederek yazdığı ve takdir bulmuş küçük bir el kitabıdır.

5. el-Fâik fî ğarîbi'l-hadîs: Bu kitap üç cilt halinde Haydarabad'da 1903'de ve Kahire'de 1943'de basıldı.

6. el-Müstaksâ fî emsâli'l-arab: Arap atasözlerine dair olan bu eserde 3461 atasözü vardır. Haydarabad'da iki cilt halinde 1962'de basıldı.

7. Makâmât: Zemahşerî'nin 512/1118 yılında Mekke'de kaleme aldığı bu eser Kahire'de 1892 ve 1904 yıllarında iki kere basıldı.

8. Mukaddimetü'l-edeb: Müellifin, Harzemşâh sultanlarından Emîr Bahâeddin Alâuddevle Ebu'l-Muzaffer Atsız'a ithaf ettiği gramer ve lügat kitabıdır. Beş bölümden oluşan eserin ilk iki bölümü Arapça-Farsça; kalan bölümleri ise Arapçadır. Bölümlerde

⁵⁵ Hulûsî Kılıç, "Esâsü'l-belâğa", *DİA*, Cilt: 11, İstanbul 1995, s. 357.

⁵⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn...*, II, 1539.

⁵⁷ Bedrettin Çetiner, *Zemahşerî...*, *ŞİA*, Cilt 8, s. 341.

⁵⁸ Cihad Tunç, *Zemahşerî ve...*, s. 24.

⁵⁹ Bedrettin Çetiner, *Zemahşerî...*, *ŞİA*, Cilt 8, s. 341.

sırasıyla isimler, filler, harfler (edatlar), isim ve fiillerin çekimi (tasrif) konuları işlenir. Zeki Velidi Togan tarafından neşredilen bu eser, 1951 yılında İstanbul'da basıldı.

9. Nevâbiğu'l-kelim: Edebiyatla ilgili olan bu eseri 1332/1914'de ve 1927'de Mısır'da basıldı. Ayrıca 1876 senesinde Paris'te Fransızca tercümesiyle beraber Barbier'de Meynard tarafından neşredildi. İstanbul ve Beyrut'ta da basılmıştır.

10. Etvâku'z-zeheb: Bu eseri vaaz, nasihat, hikmet ve güzel ahlaka dair yüz makaleden oluşur. Almanca'ya tercüme edilip 1835'de Viyana'da ve 1863'de Stuttgart'ta basılmıştır. Fransızca tercümesi 1876'da Paris'te neşredildi. Üçüncü baskısı 1314/1896'da Beyrût'ta yapılmıştır. 1321/1903 tarihli Mısır baskısı da vardır.

11. Dîvânü'z-Zemahşerî: Hayatı, ailesi, çevresi ve daha birçok konuda yazdığı şiirlerini topladığı kitaptır. Abdüssettâr Radîf'in tahkîk ettiği bu eser, 1425/2004 yılında Kahire'de yeniden basılmıştır.

12. Kitâbü'l-emkine ve'l-cibâl ve'l-miyâh: Coğrafya ilmiyle ilgili bir lügat olan bu eser 1856'da Leiden'de neşredilmiş ve Latinceye tercüme edilmiştir. Ayrıca 1938 Bağdat baskısı da vardır.⁶⁰

Zemahşerî'nin diğer bazı eserlerini şöyle sıralamak mümkündür: el-Aklü'l-küllî, Kitâbü'l-ecnâs, Nuketü'l-a'râb fî ğarîbi'l-i'râb, Şerhü ebyâtı kitâb-ı Sîbeveyh, Mu'cemü'l-hudûd, Dâlletü'n-nâşid ve'r-râid fî ilmi'l-ferâid, Muhtasarü'l-muvâfaka beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe, Rebû'l-ebrâr ve nusûsu'l-ahbâr, el-Müfred ve'l-müellef, Hasâisu'l-aşerati'l-kirâmi'l-berara, Mes'eletün fî kelimetî's-şehâde, Şerhu'l-mufasssal, Şerhu kitâb-ı Sîbeveyh, Nüzhetü'l-mûtennis ve nahzetü'l-muktebis, Kitâbu müteşabihi esmâ'r-ruvât, Tesliyetü'd-darîr, Dîvânu hutab, Dîvânü resâil, el-Emâilî fî külli fenn, Hâşiye ale'l-mufasssal, el-Müfred ve'l-mürekkeb, Cevâhiru'l-lüğa, Sevâiru'l-emsâl, Risâletü'l-esrâr, Dîvânü't-temsîl, er-Risâletü'n-nâsiha, Rûhu'l-mesâil, el-Muhâdarât, Mersiyye, Esrâru't-takdîs, Ruûsü'l-mesâil, Mukaddimetü'l-edeb, Esrâru'l-mevâdî, er-Risâletü'l-mübkiyye, Ziyâdetü'n-nusûs, Şerhu ebyâtı'l-Keşşâf, Şerhu muhtasari'l-Kudûrî, Talebetü'l-ufât fî şerhi't-tasarrufât, Fusûsu'l-ahbâr, Kelimetü'l-ulemâ, Menâsikü'l-hacc.⁶¹

⁶⁰ Bkz.: Cihad Tunç, *Zemahşeri ve...*, s. 24-25.

⁶¹ Zemahşerî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz.: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn...*, II, 1470-1474; el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IXX, 126-130; el-Hamevî, *Mu'cema'l-büldân*, Beyrût, ty., III, 147; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessiriîn*, II, s. 314-316; Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 362-406.

BÖLÜM II

2. ZEMAHŞERÎ'NİN KEŞŞÂF ADLI TEFSİRİ, METODU, DEĞERLENDİRMELER VE ELEŞTİRİLER

2.1 Tefsiri

Zemahşerî'nin tefsirinin tam adı, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*'dir. Bazı kaynaklarda *ğavâmiz* kelimesi de eklenerek *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* şeklinde zikredilir.

Zemahşerî, bu eseri yazma noktasında önce tereddüt ettiğini sonra kesin karar vererek yazdığını *Keşşâf*'ının mukaddimesinde şöyle ifade eder:

“Arapça ve dînî ilimlere vakıf olan Nâciye ve Adliyye¹ fırkasının ileri gelenleri açıkladığım bazı hakikatleri çok beğeniyorlar ve benden Kur'an'ı Kerim'in tevil vecihleri hakkında bir eser yazmamı istiyorlardı. Onlardan affımı istedim ancak taleplerini ısrarla tekrarladılar. Bu noktada çekimser kalmamın sebebi ilmî çalışmalara insanların meraklarının az oluşuydu. Onlara önce Fatiha ve Bakara sûreleri ile ilgili bazı mevzular yazdım. Mekke-i Mükerreme'ye yolculuğum esnasında her şehirde bu ilimlere alaka duyan insanları görünce içim coştı ve heveslendim. Mekke'ye varınca Hz. Hz. Hasan'ın torunlarından Emîr İmam Ebu Hasan b. Hamza b. Vahhâs ile tanıştım. İlim aşkıyla yanıp tutuşan çok değerli bir insandı. Hicazdan ayrıldığım zaman çölleri aşım bir tefsir yazmamı istemek için Hârizm'de beni aramaya niyetlendiğini söyleyince, artık kitabımı yazmama engel olacak bir mazeretim kalmadığını anladım. Yaşım ilerlemiş ve Arapların *Dekkâkatür rikâb* (Boyunları ufalayan) dedikleri 60'lı 70'li yaşlara gelmiştim. Bu sebeple öncekinden daha kısa ama daha çok faydalı bilgileri içeren bir eser yazmaya karar verdim. Eserimi 30 seneden daha çok bir zamanda bitirmeyi düşünürken Allah'ın c.c. yardımıyla Hz. Ebu Bekir'in yaklaşık iki yıllık hilafet müddeti kadar bir zamanda (Hicri 528 ikinci pazartesi kuşluk vaktinde) eserimi tamamladım. Bu başarı, Beyt-i Muharram'ın mucizelerinden bir mucize ve Kâbe-i Muazzama'nın bereketlerinden bana sunulan bir bereketti.”²

¹ Mu'tezile görüşüne sahip olanlar kendilerine kurtuluşa erenler anlamında *Nâciye* ve Allah'ın adil olduğunu savunanlar anlamında *Adliyye* ismini verirler.

² Zemahşerî, *Keşşâf*, (mukaddime), I, 6-7.

Müellifimiz eserinin mukaddimesinde Kur'an'ı tefsir etmenin zorluğuna dikkat çekerek bunu yapacak kişinin Arap dili ve belâgatinde, meanî, beyan ve bedî' ilimlerinde derin vukufiyeti yanında diğer ilimlerde de geniş bilgi birikiminin bulunması, zihnî melekelerinin ve sezgi yeteneğinin güçlü olması, çalışma disiplinine sahip bulunması gibi özellikler taşıması gerektiğini belirtir.³

Zemahşerî'nin bu tefsiri daha ziyade dil ve belâgat bakımından önemlidir ve eserinde belâgat yönünden Kur'an'ın mucizeliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönüyle kendinden sonra gelen birçok müfessir ondan istifade etmişler ve *Keşşâf* "Ümmü't-tefâsîr" (tefsirlerin aslı-esası) kabul edilmiştir.⁴ Kendisi için de Ebu'l-müfessirîn lâkabı kullanılır. Müfessirimiz, mu'tezile mezhebinden olduğu ve mezhebini te'yid eder biçimde tevillere gittiği için (Allah'ın âhirette müminlerce görülmesinin imkânsız olması,⁵ kulların fiillerinin yaratıcısı olması,⁶ fasığın mümin veya kâfir olmayıp ikisi arasında bir mertebede olması⁷...) bu tefsir çok tenkide uğramış ve eserdeki i'tizâlî tevillerin reddi sadedinde birçok şerh, hâşiye ve ta'lik kaleme alınmış, kullandığı hadislerin tahriri yapılmıştır.⁸

Bu eserlerden bazıları şunlardır: Muhammed b. Ali el-Ensârî, *Muhtasaru'l-Keşşâf*; Abdullah b. Hâdî ez-Zeydî, *Muhtasaru'l-Keşşâf*; M. Sıddîk Hasan Han, *Hulâsatü'l-Keşşâf*; Kutbuddîn Şirâzî, *Hâşiye âle'l-Keşşâf*; Ahmed b. Hasan Câberdî, *Hâşiye âle'l-Keşşâf*; Teftazânî, *Hâşiye âle'l-Keşşâf*; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Hâşiye âle'l-Keşşâf*; Sun'ullah Efendi, *Hâşiye âle'l-Keşşâf*; İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*; Takiyyüddîn es-Sübkî, *Sebebü'l-inkifâf an ikrâi'l-Keşşâf*; Sekûnî, *el-Müktedab mine't-temyîz limâ fî'l-Keşşâf mine'l-i'tizâlî fî'l-kitâbi'l-âzîz*; Abdülkerim b. Ali el-Îrâkî, *el-Muhâkemât ale'l-Keşşâf beyne's-Şeyhayn Kutbu'r-Râzî ve'l-Aksarây*; Cemaleddin Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî, *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkiâ fî tefsîri'l-Keşşâf*; İbn Hacer el-Askalânî, *el-Kâfî's-sâfi fî tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf*, (*Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkiâ fî tefsîri'l-Keşşâf kitabının* özetidir); Hıdır b. Abdullah el-Mevsılî, *el-İs'âf bi şerhi ebyâtî'l-Keşşâf*; Fazlurrahman, *Zemahşerî ki tefsîru'l-Keşşâf ik tahlîli câize*.⁹

³ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 16.

⁴ Ali Özek, "Keşşâf", *DİA*, Cilt: 25, Ankara 2002, s. 329-330.

⁵ Bkz.: Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 618; II, 51-52, 143-148.

⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 20, 545, 621; II, 732.

⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 617; II, 651.

⁸ Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, Ankara 1960, II, 464-471.

⁹ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 17.

2.2 Metodu

Zemahşerî'nin tefsirinde en çok üzerinde durduğu ve önem verdiği husus, Kur'an'ın i'câzının vecîz bir şekilde açıklanmasıdır. O, Kur'an'ın i'câzı noktasında, i'câzın anlaşılmasında temel oluşturan belâgat ilminin kurucusu sayılan Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (v.471/1078–1079)¹⁰ metodunu esas alır. Bu metod üzerinden hareket ederek terkiplerin tahlilini ve özelliklerini ele alır, ayetlerden belâgat ilmine göre manalar çıkarır ve ayetlerin açıklamasını ilmî yönden izah etmeye çalışır.¹¹

Zemahşerî tefsirini hazırlarken daha önce yazılan belli başlı tefsir, kıraat ve belâgat kitaplarına başvurmuştur. Kimi kaynaklarda Zemahşerî'nin tefsirini dayandığı iki önemli kaynak olduğundan bahsedilmektedir. Hatta bazen *Keşşâf*'ın bunlardan aşırma olduğu da iddia edilir. Bunlardan biri Rummânî, diğeri de Zeccâc'dır. Şemseddin el-İsfehânî, *Keşşâf*'ın temel kaynağının Zeccâc'a (v. 311/923) ait *Meâni'l-Kur'an* adlı eser olduğunu söyler.¹² İbn Teğrîberdî ise *Keşşâf*'ta Rummânî'nin (v. 384/994) metodunun takip edildiğini kaydeder. Rivayet tefsiri konusunda Mücâhid b. Cebr (v. 104/722), Amr b. Ubeyd (v. 144/761), Ebû Bekr el-Asam (v. 311/923) ve Ebû Hâşim er-Rummânî'ye (v. 384/994) ait tefsirler; kıraat ilimlerinde Abdullah b. Mesud, Hâris b. Süveyd ve Übeyy b. Ka'b'ın Mushafları; dil ve edebiyat alanında Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı, Müberred'in *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Farisî'nin *Kitabü'l-hücce*'si ile *Kitabü'l-halebiyât*'ı, Câhız'ın *Kitâbü'l-hayevân*'ı, Müellifin *en-Nesâihu's-siğâr*'ı; tasavvufta ise İbn Havşeb, Tâvûs b. Keysân ve Mâlik b. Dînâr'a isnad edilen sözler ve menkıbeler *Keşşâf*'ın belli başlı kaynakları arasında yer alır.¹³

Dirayet metoduna göre yazılan eserde rivayetlere de yer verilerek iki metod birleştirilmiştir. Ayetler tefsir edilirken çeşitli hadisler nakledildiği halde Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'i dışında kaynak zikredilmez. Ayetler, öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınarak aklın ilkeleri ışığında tefsir edilirken, çok ince tahlillerle kelimelerin ihtivâ ettiği mecâzî manalar keşfedilmeye çalışılır.¹⁴ Bununla birlikte nüzul sebepleri üzerinde durulurken hem hadislere hem sahabe sözlerine başvurulur. Bu arada

¹⁰ Tam adı: Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdürrahmân b. Muhammed el-Cürcânî'dir. "Belâgat şeyhi" olarak bilinir. Belâgat konusunda en önemli eseri *Delâilü'l-I'câz*'dir. Geniş bilgi için bkz.: Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî" *DİA*, Cilt: 1, İstanbul 1988, s. 247-248.

¹¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 359.

¹² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn...*, II, 1482.

¹³ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 17.

¹⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 56,87, 98.

özellikle sürelerin fazileti hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verilir; bazen rivayetlerin zayıf olduğu da belirtilir.¹⁵ Müellif, kıraat farklılıklarına dikkat çekerek bunlar arasında Kur'an'ın üslubuna uygun düşenleri tercih eder.¹⁶ Eserde neshin hikmetine temas edilerek nâsih ve mensûh ayetler belirlenmeye çalışılır.¹⁷ Eserde uygulanan akılcı metodun bir gereği olarak çelişkili gibi görünen ayetlerin tevili üzerinde durulur. Kur'an'da çelişkili bilgi bulunmadığı belirtilerek bu husustaki itirazlar cevaplandırılır.¹⁸ Bu tür konular açıklanırken Kur'an'ın Kur'an'la ve Sünnet'le tefsirine ilişkin örnekler de zikredilir.¹⁹ Eserde mu'tezile mezhebinin ilkelerine uygun olan ayetler muhkem, aykırı olanlar ise müteşabih sayılarak müteşabihler muhkemlerin ışığında tevil edilir.²⁰ Nahiv ve belâgat kaideleri de bu mezhepçi hedefi gerçekleştirme vasıtası olarak kullanılır. Hatta aynı amaçla zayıf hadisler de nakledilir. İrşad bakımından faydalı olacağı düşüncesiyle asılsız olup olmadığına bakılmaksızın çeşitli kıssaların yer verildiği eser, tasavvufi düşüncenin tenkidi açısından da önemli bir kaynak değeri taşımaktadır.²¹

2.3 Fıkhî Konulara Yaklaşımı

Zemahşerî, bazı Kur'an ayetleriyle ilgili fıkhî konulara detaylara girmeksizin belirli ölçüde değinir. Ancak bu hususta orta yolu takip eder ve amelde mensubu olduğu Hanefî mezhebinde taassup göstermez. Bu konu hakkında birkaç örnek vermek istiyoruz:

Örnek 1. وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَزِلُوا النَّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ

*Sana, kadınların aybaşı hali hakkında da sorarlar, de ki: "O bir ezadır (rahatsızlıktır)". Aybaşı halinde iken kadınlardan el çekin, temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman, Allah'ın size buyurduğu yoldan yaklaşın. Allah şüphesiz daima tövbe edenleri sever, temizlenenleri de sever*²² ayetinin tefsirinde Zemahşerî şu açıklamaya yer verir: "Ayette geçen الاعتزال hakkında fıkıh âlimleri arasında farklı görüşler vardır; Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, aybaşı halindeki kadının izarının²³ içerdiği kısımdan el çekmek gerekli olduğunu söylerler.

¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 94, 347.

¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 159, 205.

¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 88.

¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 44; III, 227.

¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 84, 184, 196, 244, 494.

²⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 337.

²¹ Mehmet Altın, *Mu'tezile Görüşüne...*, s. 17.

²² Bakara, 2/222.

²³ İzâr: Bedenin belden aşağı kısmını örten elbise.

Muhammed b. Hasen, bu durumdaki kadının yalnız avret mahallinden uzak durmak gerektiğini kabul eder. İmam Muhammed konuyla ilgili olarak Hz. Âişe'den rivayet edilen şu hadisi nakleder: Abdullah b. Ömer Hz. Âişe'ye "Hanımı âdetliyen kocası kendisine yaklaşabilir mi?" diye sorduğunda Hz. Âişe (r.a.) "Kadın alt kısmına izarını giyer. Sonra kocası isterse üst kısmından faydalanabilir"²⁴ diye cevap vermiştir. Zeyd b. Eslem'in (r.a.) rivayet ettiğine göre bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "Eşim âdetliyen bana ne helal olur?" diye sorduğunda Hz. Peygamber (s.a.v.) "İzarını giysin. Sonra üst kısmından yararlanabilirsin"²⁵ buyurmuştur. Zemahşerî şöyle devam eder: "İşte bu, Ebû Hanîfe'nin kabul ettiği görüştür. Bir başka rivayette ise Hz. Âişe'nin şöyle söylediği nakledilir: "Hanımı âdetli olan erkek eşinin âdet kanından uzak durur. Bunun dışında istifade edebilir."²⁶ يَطْهَرْنَ kelimesi يَطْهَرْنَ şeklinde de okunmuştur ki bu da فِإِذَا تَطْهَرْنَ deliliyle يَطْهَرْنَ demektir. Abdullah b. Abbâs حتى يَطْهَرْنَ ve حتى يَطْهَرْنَ şeklinde şeddeli ve cezimli olarak iki şekilde de okumuştur. الطَّهْرُ gusletmektir. الطَّهْرُ ise hayız kanının kesilmesidir. Ebû Hanîfe, âdet kanı kesildikten sonra hayız müddetinin çoğu geçmişse kadın gusletmese bile kocasının kendisine yaklaşabileceği, ancak hayız müddetinin çoğu geçmemiş ise kadın gusletmedikçe veya üzerine kâmil bir namaz vakti geçmedikçe cinsel yaklaşımın caiz olmadığı görüşüne sahip olmuştur. İmam Şâfiî ise her iki durumu kapsaması açısından kadının âdet kanı kesilip gusletmedikçe cinsel yaklaşımın caiz olmadığı görüşündedir ki bu daha doğru bir görüşdür. Ayetin devamındaki فِإِذَا تَطْهَرْنَ ifadesi de bu görüşü destekler mahiyettedir."²⁷

Örnek 2. Zemahşerî, وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ

*Eğer onlara mehir biçer de el sürmeden onları boşarsanız, kendileri veya nikâh akdi elinde olan erkeğin bağışlaması hali müstesna biçtiğinizin yarısını verin, bağışlamanız Allah'tan sakınmaya daha uygundur. Aranızdaki iyiliği unutmayın. Allah şüphesiz işlediklerinizi görür*²⁸ ayetini tefsir ederken şu açıklamayı yapar: "Nikâh bağı elinde bulunduran kişi

²⁴ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, (thk.: Takiyyüddin en-Nedvî), Dimaşk 1413/1991, Kitap: Taharet, Bap: 20, Hadis: 73.

²⁵ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, (thk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî), Dimaşk 1425/2004, Kitap: Salât, Bap: Mâ yehillü li'r-racülü min imraetihi ve hiye hâiz, Hadis: 184.

²⁶ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, (thk.: Takiyyüddin en-Nedvî), Dimaşk 1413/1991, Kitap: Salât, Bap: 20.

²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 266.

²⁸ Bakara, 2/237.

velidir. Bu durumda mana şöyledir: “Ancak kocaları tarafından boşanan kadınların “beni görmedi, ben ona hizmet etmedim, ondan nasıl bir şey alırım” diyerek bağışlaması ve mehrin yarısını talep etmemesi veya kadının nikâh akdini elinde bulunduran erkeğin bağışlaması hali müstesna...” Bu görüş İmam Şâfiî’nin görüşüdür. Diğer bir görüşe göre ise nikâh akdini elinde bulunduran kişi kocadır. Kocanın mehri affetmesi ise mehrin tamamını kadına vermesidir. Bu görüş ise Ebû Hanîfe’nin görüşüdür. Birinci görüş daha sahihtir.²⁹

Örnek 3. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعَدَّتِهِنَّ وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ Ey Peygamber! Kadınları

*boşayacağınızda, onları, iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti sayın;..*³⁰ ayetinde ise Zemahşerî şu açıklamayı yapar: “Ayetin nassı şunu ifade eder: *onları, iddet müddetlerinin başında boşayın*. Öyleyse bir kadın adet dönemlerinin ilkinin başında boşandığı zaman iddet müddetinin başında boşanmış olur. Burada murad kadınların cinsel yaklaşımda bulunulmayan bir temizlik döneminde boşanıp artık iddetleri bitinceye kadar onlara yaklaşmamaktır. Bu, talakın en güzeli, sünnete en uygunu ve pişmanlıktan en uzak tutanıdır. İbrahim en-Nahaî’den rivayet edilen şu söz de buna delalet eder: “Allah Resulünün ashabı hanımlarını bir kereden fazla boşamamayı ve bir talaktan sonra iddeti bitinceye kadar başka talak vermemeyi müstehab kabul ediyorlardı. Bir iddet müddeti içinde sadece bir talak vermeyi üç temizlik müddeti içinde üç talak vermekten daha güzel görüyorlardı.” Malik b. Enes (r.a.) şöyle demiştir: “Sünnet talakın ancak bir talak olduğunu biliyorum. Bir arada veya ayrı ayrı üç talak mekruh görülmüştür.” Ebû Hanîfe ve arkadaşları ise bir temizlik müddeti içinde birden fazla boşamayı mekruh görmüşler ancak farklı temizlik müddetler içindeki boşamaları mekruh kabul etmemişlerdir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.), hanımı adetli iken onu boşayan İbn-i Ömer’e şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Allah böyle emretmemiştir. Sünnet olan ona yaklaşımdan her temizlik döneminde bir talak vermendir”. Yine Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’e şöyle söylediği rivayet edilir: “Oğluna söyle hanımına dönsün. Sonra adet oluncaya kadar ona yaklaşmasın. Temizlenince isterse bir talak daha versin. İşte Allah’ın (c.c.) kadınların boşanmasını emrettiği iddet budur.”³¹ İmam Şafî (r.a.) ise üç talakı bir seferde vermekte bir beis olmadığı görüşünü savunarak şöyle söyler: “Talak sayısında bir sünnet veya bidat

²⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 286.

³⁰ Talâk, 65/1.

³¹ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Camiu’s-sahîh* (Sahîhu’l-Buhârî), (thk.: Muhammed Zühayr), 1422, Kitap: Tefsîr-u Süreti’t-Talâk, Bap: 1, Hadis: 4908; Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim* (thk.: Muhammed Fuad Abdü’l-Bâkî), Beyrût 1412/1991, Kitap: Talâk, Hadis: 1471.

bilmiyorum. Bu bir mubahtır.” İmam Malik sünnet olan talakın tek olmasına ve talakın vaktine riayet eder. Ebû Hanîfe sünnet talakta birden fazla ise farklı temizlik dönemlerinde ve ayrı ayrı olmasına dikkat çeker. İmam Şâfiî ise sadece vakti gözetir.”³²

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi Zemahşerî, fikhî konularda amelde müntesibi bulunduğu Hanefî mezhebinin görüşlerinde taassup göstermemiş, bazı konularda diğer imamların görüşlerinin daha uygun olduğunu belirtmiştir.

2.4 İsrailiyyata Karşı Tutumu

Zemahşerî, tefsirinde İsrailî rivayetleri çok az kullanır. Bu haberleri zikrederken ya روى lafızıyla başlar ki,³³ bu lafızla rivayetin zayıflığına ve sıhatten uzaklığına işaret eder. Ya en doğrusunu Allah’ın bileceğini ifade eder ki, bu ifadeyi genelde inanıp tasdik edilmesi dinî bir sorumluluk meydana getirmeyen hususlar için kullanır.³⁴ Ya da bu haberleri rivayetin sıhhat ve zayıflık derecesine dikkat çekmek için zikreder ki bu da genelde dinî sorumluluk oluşturan konularla ilgili rivayetlerde gerçekleşir.³⁵ Hulâsa Zemahşerî, bazı müfessirlerin düştüğü hataya düşmemiş, İsrailî kıssalara ve uydurma haberlere temkinli yaklaşmıştır. Bu durumun da müfessirimizin övülecek bir başka yönü olduğunu söyleyebiliriz.

2.5 Değerlendirmeler

Zemahşerî, nahiv, lügat, edebiyat ve tefsirde bir otoritedir. Onun Arapça hakkındaki isabetli görüşlerine âlimler şahitlik ederler. Zemahşeri için yapılan övgüler yersiz değildir. Zira o tefsir, hadis, nahiv, lügat ve edeb ilimlerinde büyük bir imamdır. Değişik ilim dallarında eserler vermiştir. Şu an kendisinden bahsedecek olduğumuz *Keşşâf* isimli eseri kendisiyle meşhur olduğu en önemli eseridir.³⁶

Tefsirdeki mu‘tezilî bakış açısı bir tarafa bırakılacak olursa müfessirin genel manada kabul gördüğü söylenebilir. Zira müfessir eserinde Kur’an ayetlerinin i‘caz vecihlerini açıklamış, Kur’an nazımının ve belâgatının güzelliğini gözler önüne sermiştir. Bu sebeptendir ki Zemahşerî Kur’an’ın güzelliğini ve üstün belâgatini ortaya koyabilenlerden biri olarak kabul edilir.

³² Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 553.

³³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 365.

³⁴ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 402.

³⁵ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 405.

³⁶ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 363.

Zemahşerî, Allah'ın (c.c.) kitabını tefsir etmek isteyen kişinin her şeyden önce meânî ve beyan ilimlerine vakıf olmasının gerektiğini hissetmiş ve bunu *Keşşâf*'ın mukaddimesinde net olarak şöyle ifade etmiştir: "...İlimler içerisinde elde edilmesi zor olan ve ilginç nükteleriyle kalpleri en çok kuşatan ilim tefsir ilmidir. Câhiz'in *Nazmü'l-Kur'an*'ında belirttiği gibi, her ilim sahibi bu ilmi hakkıyla kavrayıp derin bir inceleme yapamaz. Fıkıh âlimi, fetvalar ve hükümler konusunda akranını geçebilir. Kelâm âlimi, kelâm sanatında tüm dünya halkına üstün gelebilir. Kıssaları ve haberleri ezberleyen kişi, *İbn-i Kırriye*³⁷'den daha çok bilebilir. Vâiz, Hasan-ı Basrî'den daha güzel öğüt verebilir. Nahivci, Sibeveyh'den daha derin nahiv ilmine vakıf olabilir. Lügat âlimi, çenesinin gücüyle kelimelerle oynayabilir. Ancak, meanî ve beyan ilimlerinde mahir olan kişilerin dışındakiler tefsir ilminin inceliklerini kavramaya ve Kur'an'ın hakikatlerini derinlemesine anlamaya güç yetiremez. Bu kişi aynı zamanda diğer ilimlerden gerekli nasibini almış, araştırma ve ezber kabiliyetine sahip, Kur'an'ı Kerim'le amel etmede öncü, hoş görülü, yumuşak huylu, akıllı, zeki, ileri görüşlü, nazım ve nesir üsluplarını öğrenmiş, kelâmın nasıl tertip edileceğini ve dizelerin nasıl bir araya getirilip dizileceğini bilen bir kişi olmalıdır."³⁸

Zemahşerî, bir müfessirde bulunması gereken bu özelliklere sahiptir. Böylece Kur'an'ın tefsiri hakkında yazdığı bu kitabı insanların istifadesine sunabilmiştir. Bu eser, hakikatleri açığa kavuşturan, zorlukları gideren, cümlelerin ve ilmin derinliklerini araştıran, faydalı bilgileri toplayan, istenmeyen uzatmalardan kaçınan bir kitaptır.³⁹

Zemahşerî, yazdığı tefsirinin bu özelliklere sahip olduğunu bildiğinden tahdîs-i nimet kabilinden şu şiirini inşad etmiştir:

*   إن التفاسير في الدنيا بلا عدد   *   وليس فيها لعمري مثل كشافي   *

*   إن كنت تبغى الهدى فالزم قراءته   *   فالجهل كالداء والكشاف كالشافي   *

Dünyada yazılan tefsirler sayılamayacak kadar çoktur. Ancak yemin ederim ki benim *Keşşâf*'ım gibisi yoktur. Doğru yolu ararsan onu okuman gerekir. Cahillik hastalık gibi, *Keşşâf* ise şifa gibidir.⁴⁰

³⁷ Arap edebiyatçılarından birisidir. Adı Eyyûb, annesinin adı ise Kırriye'dir.

³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, (mukaddime), I, 3.

³⁹ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 367.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn...*, II, 1471.

Yazıldığı dönemden başlayarak müfessirlerin ilgisini çeken *Keşşâf*, daha sonraki birçok müfessir tarafından kaynak olarak gösterilmiştir. Fahrüddin er-Râzî'ye göre Zemahşerî'nin sadece meleklerin Allah'a iman etiğini bildiren ayetten hareketle Allah'ın Arş üzerinde bulunduğu yolundaki teşbih görüşünü çürütmesi bile eserin değerli bir kaynak kabul edilmesi için yeterlidir.⁴¹ Başta Fahrüddin er-Râzî olmak üzere Beyzâvî, Nisâbü'rî, Ebu'l-Berekât en-Nesefî, Ebu's-Suûd Efendi (898/1493–982/1574), Elmalılı Muhammed Hamdi⁴² (v.1878/1942) gibi sünnî müfessirler *Keşşâf*'tan faydalanmışlardır. Hatta bazı müellifler Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i ve Nesefî'nin *Medârik*'ini *Keşşâf*'ın bir özeti kabul etmiştir.⁴³ Buna karşılık söz konusu sünnî âlimlerin çoğunluğu, sırf mu'tezilenin ilkelerine uygun düşen manalara ulaşmak amacıyla zâhirî manaların terk edilip yersiz tevellere sapıldığı gerekçesiyle *Keşşâf*'ı eleştirmişlerdir. Bu eleştiride İbnü'l-Müneyyir (620/1223–683/1284),⁴⁴ Kadı İyâz (476/1083–544/1149),⁴⁵ Ebû Hayyân el-Endelûsî (654/1256–745/1344),⁴⁶ Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî (v. 743/1343) gibi müellifler *Keşşâf*'taki i'tizâlî fikirleri tenkit edenler arasında yer alır. Takiyyüddîn b. Teymiyye (v.661/1263) Zehebî (v.748/1347),⁴⁷ Tâceddin es-Sübki (727/1327–771/1370)⁴⁸ ve İbn Hacer el-Askalânî (773/1372–852/1449)⁴⁹ gibi birtakım âlimler ise Kur'an'ın gölgesinde mu'tezileye ait bazı görüşlerin sunulması yüzünden *Keşşâf*'ın okunmasını dahi

⁴¹ Muhammed b.Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1934, IV, 152.

⁴² Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, Cilt: 11, İstanbul 1995, s. 57–62.

⁴³ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1481.

⁴⁴ Ebû'l-Abbâs Nâsirüddin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir'in yazdığı *el-İntisâf fî mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* adlı eseri, *Keşşâf*'taki i'tizâlî yorumları eleştirmeye yönelik bir hâşiyedir. Bu eser *Keşşâf*'ın kenarında basılmıştır. Yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", *DİA*, Cilt: 21, İstanbul 2000, s. 156–157.

⁴⁵ Yazarın tam adı; Ebû'l-Fadl İyâz el-Yahsubî'dir. *Keşşâf* üzerine yaptığı bir çalışması bulunmamaktadır. Yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Yaşar Kandemir "Kâdî İyâz", *DİA*, Cilt: 24, İstanbul 2001, s. 116–118.

⁴⁶ Tam adı Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî'dir. *El-Bahru'l-muhît* adlı nahvî ve edebî özellikte bir tefsiri vardır. Geniş bilgi için bkz. Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelûsî", *DİA*, Cilt 10, İstanbul 1994, s. 152–153.

⁴⁷ Tam adı Şemseddin Muhammed b. Ahmed'dir. Bilgi için bkz.: Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 29.

⁴⁸ Yazarın *el-Keşşâf* üzerine yazdığı *Sebebü'l-inkîfâf an ikrâi'l-Keşşâf* adlı eseri vardır. Bilgi için bkz.: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1475.

⁴⁹ *Keşşâf*'taki hadisler için yazdığı *el-Kâfî's-şâfi fî tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf* adlı eseri vardır. Bu eser, Cemaledin Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin kaleme aldığı *Tahrîcü'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkiâ fî tefsîri'l-Keşşâf* adlı eserin özetidir. Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz.: Yaşar Kandemir, İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, Cilt: 19, İstanbul 1999, s. 514-530.

caiz görmemişlerdir. İbn Hişâm en-Nahvî de (708/1309–761/1360)⁵⁰ eserin nahve ilişkin bazı hatalı tahliller ihtiva ettiğini belirterek eleştirisini dillendirmiştir.⁵¹

İbn Hallikân (608/1211–681/1282) konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Zemahşerî itikatta mu‘tezilî idi ve bunu gizlemezdi. Hatta bir arkadaşını ziyarete gittiğinde kendisini içeriye alacak kişiye “Ona Ebu’l-Kasım el-mu‘tezilî’nin kapıda olduğunu söyle” derdi. Müfessirin *Keşşâf* isimli eserinin mukaddimesini önce الحمد لله الذي

القران şeklinde başladığı, çevresindekiler ona “Eğer böyle bırakırsan insanlar bu kitaptan uzaklaşırlar ve ona asla rağbet etmezler” deyince bu ibareyi الحمد لله الذي جعل القران şeklinde değiştirdiği rivayet edilir. Zira mu‘tezile’ye göre جعل (خلق) manasındadır. Bu konuda farklı şeyler de söylenmiştir. Birçok nüshada الحمد لله الذي أنزل القران ibaresini gördüm ancak bu musannifin değil diğer insanların bir düzeltmesidir.”⁵²

İbn Hallikân’ın yukarıdaki açıklamasından da anlaşılacağı üzere bazılarının göre Zemahşerî eserine başlarken aynı zamanda i‘tizâlî görüşüne de işaret etmiştir.

Keşşâf üzerine ta’lîk yazanlardan biri olan Şeyh Burhaneddin Haydar Muhammed el-Herevî (v. 830) bu eserin ilmî kıymetini takdir ederken müellifin ehl-i sünnet âlimleri hakkında takındığı tavrı ve maksadını aşan ifadeleri hakkındaki düşüncelerini şöyle beyan eder: “Gerçekten *Keşşâf* çok kıymetli bir kitaptır. Onun güzel terkiplerinin sağlamlığı ve kalitesi konusunda mahir âlimler ittifak etmişler, üslûbunun güzelliğinde görüş birliğine varmışlardır. Tefsirinde delilleri getirirken, kaideleri özetlerken, cümleleri oluştururken asla ihmalkârlık göstermemiştir. *Keşşâf*’ta ufak tefek kusur bulunduğunu düşünenler bile, onu inceleyip içindekileri araştırdıklarında, ondaki güzelliği inkâr edemez. Ne zaman *Keşşâf*’taki terkiplerden birinde değişiklik yapmak istese yanılgıya düşer. Gerçek manada araştırma yapıldığında en çok tercih edilen eserlerden birinin *Keşşâf* olduğu görülür. Zikredilen sebeplerden dolayı bu kitap araştırmacıların başucu kitabı olmuş, gün ortasındaki güneş gibi şöhreti her tarafa yayılmıştır. Ancak müellif, bazen saygı sınırlarını aştığı, kemal sahibi zatlar hakkında itidalden ayrıldığı için eleştirilmiştir.”⁵³

⁵⁰ Tam adı, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el-Ensârî el-Misrî’dir. Önemli eserleri; *Muğni’l-lebîb*, *Katru’n-nedâ*, *Evdahu’l-mesâlik*’tir. Geniş bilgi için bkz.: M. Reşit Özbalıkcı, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *DİA*, Cilt: 20, İstanbul 1999, s. 74-77.

⁵¹ Mehmet Altın, *Mu‘tezile Görüşüne...*, s. 19.

⁵² İbn Hâllikân, *Veşeyâtü’l-a’yân...*, III, 509-513.

⁵³ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 368.

Müellifin eleştirildiği noktalardan bazıları şunlardır:

a. Müellif, tefsirinde ciddi zorlamalarla, geçerli bir gerekçe olmadan -belâğatin gerektirdiği bir incelik de bulunmadığı halde- yoruma elverişli olmayan birçok ayeti kendi görüşüne uygun olarak yorumlamıştır. Aynı zamanda ihmalkâr davrandığı düşünülmecin diye sözü gereksiz yere çok uzatmıştır.

b. Müfessir, insanlar tarafından sevilen ve sayılan Allah dostlarını eleştiri noktasında ileri giderek maksadını aşan ifadeler kullanmış ve bu konuda ısrarcı olmuştur.

c. Müellif, eserinde işret ve eğlence temelli çok sayıda beyit ve örneklere yer vermiş ve bunları yakışsız bir tarzda ifade etmiştir.

d. Müellif, ehl-i sünneti ağır ifadelerle zikretmektedir. Bu yaklaşım, âlimlere yakışan bir tutum değildir.⁵⁴

Keşşâf üzerine yapılan çalışmalardan biri de Ebû Hayyân'ın (654/1256–745/1344) *el-Bahru'l-muhît* isimli eseridir. O, eserinde قَالَوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ *Allah'a and içerek birbirlerine şöyle dediler: Gece ona ve ailesine baskın yapalım (hepsini öldürelim); sonra da velisine: "Biz (Salih) ailesinin yok edilişi sırasında orada değildik, inanın ki doğru söylüyoruz" diyelim*⁵⁵ ayetini tefsir ederken Zemahşerî'nin وَإِنَّا لَصَادِقُونَ cümlesini tefsir edişini eleştirir ve şöyle söyler: “Bu adama Kur'an ilminden büyük bir nasip verilmesine rağmen eserinde eleştirildiği birçok nokta vardır. Bu konuları zaten yazmayı düşünüyordum. Allah'ın kitabıyla meşgul olmanın fazileti hakkında yazdığım bir şiirimde Zemahşerî'yi önce methederek onun güzel yönlerini zikrettim. Sonra da ona karşı dikkatli olunması gereken hususları şöyle ifade ettim:

* ولكنّه فيه مجال لناقد	* وزلات سوء قد أخذن المخانقا	*
* فيثبت موضوع الأحاديث جاهلاً	* ويعزو إلى المعصوم ما ليس لائقاً	*
* ويشتم أعلام الأئمة ضلة	* ولا سيما إن أولجوه المضايقا	*
* ويُسهب في المعنى الوجيز دلالة	* بتكثير ألفاظ تسمى الشقاشقا	*
* يَقُولُ فيها الله ما ليس قاتلاً	* وكان محباً في الخطابة وامقا	*
* ويخطئ في تركيبه لكلامه	* فليس لما قد ركبوه موافقا	*

⁵⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*..., II, 1483.

⁵⁵ Neml, 27/49.

* وينسب إبداء المعانى لنفسه *	* لئوهم أعماراً وإن كان سارقاً *
* ويخطئ في فهم القرآن لأنه *	* يُحَوِّزُ إعراباً أبى أن يطابقاً *
* وكم بين من يؤتى البيان سليقة *	* وآخر عاناه فما هو لاحقاً *
* ويحتال للألفاظ حتى يديرها *	* لمذهب سوء فيه أصبح مارقاً *
* فيها خسارة شيخ تخرق صيته *	* مغارب تخريق الصبا ومشارقاً *
* لئن لم تداركه من الله رحمة *	* لسوف يرى للكافرين مرافقاً *

Ancak onun (Zemahşerî) hakkında eleştiri yapacak kişinin elinde imkân vardır.

Onun yaptığı hatalar adeta insanın nefesini kesmektedir.

Uydurma sözleri hadis kabul eder.

Günahsız Peygamber'e uygunsuz şeyleri nispet eder.

Özelikle kendisini sıkıştıran imamların önderlerine dil uzatır.

Delalet yönünden kısa olan bir manayı çok lafızla uzatır.

Allah'ın söylemediği lafızları O'na söylettirir.

Zanna dayalı sözleri konuşmaya çok düşkündür.

Cümle kurarken hata eder, söylediğini kendisi de beğenmez.

Tecrübesizleri şüpheye düşürmek için bazı manaları alıntı da olsa kendisine nispet eder.

Kur'an'ı anlamada da hatası vardır; zira uygun olmayan i'raza cevaz verir.

Bazılarına beyan ilmi doğal olarak verilir, bazıları ise zorlansa da onu elde edemez.

Yanlış görüşüne alet etmek için lafızları değiştirip hak yoldan çıkar.

Şöhreti sabâ rüzgârı gibi doğuyu ve batıyı aşan kişinin vay haline.⁵⁶

Hüseyin Zehebî, Ebû Hayyân'a ait yukarıdaki şiiri naklettikten sonra, Zemahşerî hakkında, beyan ve Arapça ilimlerinde sermayesinin az olduğu şeklindeki ithamın göz ardı edilmemesi gerektiğini hatırlatır.⁵⁷

İbn Haldun'un (v.808/1406) *Mukaddime*'de *Keşşâf*' hakkındaki müspet ve menfî görüşlerini kısaca şöyle ifade ettiğini görmekteyiz: "İrak'ın Hârizm halkından Zemahşerî'nin yazdığı *Keşşâf* bu alanda en geniş bilgi veren eserlerdendir. Ancak kitabın müellifi itikatta mu'tezilî olduğundan Kur'an ayetlerinin belâgat yönlerini ele alırken eleştirilen görüşlerine dair deliller getirir. Bu sebeple ehl-i sünnet âlimleri, dil ve belâgatle

⁵⁶ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1413/1993, VII, 82.

⁵⁷ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, s. 370.

ilgili konularda onun derin ilmini onaylamakla beraber ondan uzak durmuşlar ve onun tuzaklarından sakınılması gerektiğini söylemişlerdir. Araştırma yapan kişi, ehl-i sünnet görüşleri çerçevesinde kaldığı sürece bu kitabın tehlikelerinden güvende olur ve onu mütalaa ederek, lügat ilmindeki birikiminden yararlanabilir.⁵⁸

Tâcüddîn es-Sübkî (727/1327–771/1370) *Muîdü'n-niâm ve mübîdü'n-nikam* isimli kitabında şöyle zikreder: “*Keşşâf* tefsiri, alanında çok kıymetli ve önde gelen bir eserdir. Ancak müellifi bidat ehliendir ve bidatçiliğini açıkça dillendirmektedir. Peygamberlik mertebesini büyük ölçüde düşürmektedir. Ehl-i sünnet âlimlerine karşı saygısını muhafaza etmemiştir. Bu bölümlerin tamamını *Keşşâf* tefsirinden kaldırmak gerekir.” Et-Tâc es-Sübkî’nin babası eş-Şeyh el-İmam Takiyyüddîn es-Sübkî *Keşşâf* tefsirini okuturdu. Tekvîr sûresindeki *إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ* ayetine gelince onu okutmaktan vazgeçti ve bunun sebebini beyan eden *Sebebü'l-inkifâf an ikrâi'l-Keşşâf* (*Keşşâf*-ı okutmaktan vazgeçmemin sebebi) diye isimlendirdiği yazısını yazdı. O yazısında şöyle der: “Zemahşerî’nin *إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ*⁵⁹, ayet-i kerimelerinde ve diğer bazı ayetlerde *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ*⁶⁰, عَفَا اللَّهُ عَنْكَ⁶¹ Allah’ın yarattıklarının en hayırlısı olan Hz. Peygamber hakkında edebini muhafaza etmediğini görünce birçok fayda ve incelikler bulunmasına rağmen, Hz. Peygamber (s.a.v.)’den hayâ ettiğim için onun kitabını okutmaktan vazgeçtim.”⁶²

Zemahşerî’yi eleştirenlerin biri de İbn Teymiye’dir. (v.728/1328). Zemahşerî’nin tefsirinde insanların gafil bulundukları gizli bidat ve zehirli bir fesahat gören İbn Teymiye şu açıklamayı yapmaktadır: “Batıl tefsirlerin butlanı birçok yönden anlaşılabilir. Bunların batıllığı bazen müfessirin sözündeki fesad ile bazen de Kur’an’ın tefsir edilişinde ortaya çıkar. Bu batıllık ya onların sözleri üzerine getirdikleri delil veya muarızlarına verdikleri cevaplarda görülür. Bunlar sözlerindeki bidatı fasih ve güzel ibarelerle gizlerler ve insanların çoğu bunların farkına dahi varamaz. *Keşşâf* sahibi ve benzerleri, batıla inanmayan birçok kimseyi batıl tefsirlerden istifadeye teşvik ederler.”⁶³

⁵⁸ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, Matbaatü'l-beliyye, Mısır ty., s. 382–383, 508.

⁵⁹ Tekvîr, 81/19.

⁶⁰ Tevbe, 9/43. (Zemahşerî bu Ayetin açıklamasında “hata ettin, çirkin bir iş yaptın” ifadelerine yer vermektedir. *el-Keşşâf*, II, 274.)

⁶¹ Tahrîm, 66/1. (Zemahşerî burada şu açıklamayı yapar: “Hz. Peygamber bu konuda hata etmişti. Zira Allah’ın helal kıldığını kimse haram kılamaz.” *Keşşâf*, IV, 564.)

⁶² Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 371.

⁶³ Ahmed Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dımaşk 1936, s. 22.

et-Tefsîr ve'l-müfessirûn isimli eserinde Zemahşerî'ye geniş yer ayıran muasır araştırmacı Hüseyin Zehebî (1333/1915–1397/1977) ise müfessir hakkında şu ifadelere yer verir: “Âlimlerin çoğu Kur'an'ı Kerim'i lügat yoluyla tefsir etme noktasında onun otorite olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü o bu yolla Kur'an'ı Kerim'in i'câz vecihlerini en güzel şekilde ifade etmiştir. Bu sebeple kitabı doğuda ve batıda meşhur olmuştur. Kendisinden sonra gelen müfessirlerin birçoğu onun bu eserinden istifade etmişlerdir. Birçok araştırmacı ilim adamı, bu kitap hakkında çeşitli eserler yazmışlar; kimi ondaki itizâli görüşleri ortaya koymuş; kimi i'rab vecihlerini eleştirmiş; kimi problemli noktaları araştırıp cevaplandırmış; bazıları kitapta geçen hadisleri tahrir etmiş; bazıları ise onu ihtisar etmiştir. *Keşşâf* tefsiri üzerine yazılan en önemli haşiye Şerefüddîn el-Hasen b. Muhammed et-Tîybî'nin (v.743) altı büyük ciltten oluşan *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşfi an kinâi'r-rayb* isimli eseridir. *Keşşâf* üzerine yapılan daha çok çalışmaya ulaşmak isteyen Keşfü'z-zunûn (II, 1475–1484) kitabına bakabilir. Eserin hasımlarının dahi bu kadar iltifat edip beğenilerini kazanması, yaygın şöhreti neticesinde âlimlerin bu kitap üzerine bunca faydalı ve geniş eserler bırakmış olmaları bu eserin ne kadar kabul gördüğünün göstergesidir. Bu tefsirin bu derece beğenilmesini yadırgamamak gerekir. Zira o, Kur'an belâğatinin sırrını açıklayan, icâz vecihlerini beyan eden, lâfzî terkiplerden anlaşılan ince manaları ortaya koyan ilk tefsirdir. Bütün bunlar müthiş bir edebi kalıp ve güzel bir üslupla ortaya konmuştur. Zemahşerî, mu'tezilî inancının etkisinde kaldığı için tefsirinde Kur'an lafızlarına mezhebini destekler mahiyette anlamlar vermiş, bu maksatla ayetleri tevil etmekten geri durmamıştır. Yaptığı tefsirde maharetine ve güçlü zekâsına delalet eden kuvvetli deliller getirmiştir. Bütün bunlara rağmen bu tefsiri görmemezlikten gelmek bize yakışmaz. Özellikle ehl-i sünnet âlimlerinden bazıları i'tizâli yönü dışında bu tefsir hakkında büyük bir övgüyle bahsetmişler, ehl-i sünnet tefsircileri bu tefsiri kaynak eser olarak görmüşler ve ondan alıntılar yapmışlardır. Gerçeği söylemek gerekirse *Keşşâf* tefsiri büyük bir başarı elde etmiştir. Zira bu kitap hem taraftarları hem de hasımları tarafından tefsir için vazgeçilmez temel bir kitap gibi kabul görmüştür. Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsirini i'tizâlî tefsirin zirvesi olarak kabul ediyoruz. Zira o, Mu'tezile tefsirleri içerisinde Kur'an'ın tamamını içeren, onların Kur'an'a dayandırdıkları inançlarını ve buna bağlı görüş ve fikirlerini ihtiva eden tek kitaptır.”⁶⁴

⁶⁴ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, s. 373.

Zemahşerî hakkında, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri* adıyla doktora çalışması bulunan Prof. Dr. Ali Özek, eserinde *Keşşâf* tefsiri ile ilgili şu ifadeler yer verir: “Mekke’de bulunduğu esnada İbn Vehhâs’ın teşvikleri sonucu Zemahşerî’nin yazmış olduğu *Keşşâf*, ona İslâm âlemindeki büyük şöhretini kazandırmış, bilhassa dil, edebiyat ve belâgat incelikleri yönünden takdir görmüş değerli bir eserdir. *Keşşâf*ın özelliklerini kısaca şöyle açıklayabiliriz:

a. Sahîh rivayetleri de nakleden *Keşşâf*’ın dirayet tefsirleri arasında yer alması.

b. Edebî değeri son derece üstün bir Arapça ile indirilen Kur’an’ı tefsîr ederken müellifin, dilin sarf, nahiv, lügat ve isti‘mâl özellikleri ve bilhassa belâgatle ilgili hususlar üzerinde durması.

c. Gramer, belâgat, hukuk, kelâm ve diğer hususlarla ilgili olarak bir çok ayetin tefsirinde { وإن قلت ..... قلت } “Eğer bu niçin böyledir? dersen... Şöyle derim...” şeklinde bir takım sorular sorup cevabını vermek suretiyle öğretim bakımından daha tesirli bir tefsir tarzını seçmesi.

d. İ’tizâl akidesine bağlı kalarak, akıl ve mantığın ışığı altında yeni tefsirler ortaya koyması.

Mu‘tezilî kelâmcılığı yanında Arap dili ve belâgatının otoritelerinden sayılan Zemahşerî, ilmî kudretini daha ziyade bu eserinde göstermiş, eserini kendisinin de beğendiğini bizzat ifade etmiştir.”⁶⁵

Zemahşerî’nin *Keşşâf* tefsirini yazarken ortaya koyduğu çalışma dikkatle incelendiğinde, ilk bakışta onun, Arapları Kur’an-ı Kerim’e itiraz etmekten ve onun en küçük bir süresinin benzerini dahi getirmekten aciz bırakmakta büyük etkisi olan belâgat zenginliği olduğu anlaşılır. Yazmış olduğu tefsirinde birçok ayette işlediği çeşitli istiareler, mecazlar ve diğer belâgat şekillerinden onun bütün gayretinin Kur’an üslubunun güzelliğini ve nazımının mükemmelliğini ortaya koyma çabası olduğu görülür. Kur’an’ı Kerim’in ihtiva ettiği meani ve beyan ilimleriyle ilgili belâgat zenginliklerini ortaya çıkarma noktasında en çok yoğunlaşan eserlerden birinin de Zemahşerî’nin tefsiri olduğu kabul edilir.

⁶⁵ Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap...*, s. 57-58.

Şimdi de Zemahşerî'nin tefsirinde yer alan belâgate bir örnekle değinmek istiyoruz. İlk olarak Bakara süresinde geçen *ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* *O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O, müttakîler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir*⁶⁶ ayetini açıklarken, Kur'an'ın belâgat yönünü ele aldığı görülmektedir. Zemahşerî *هُدًى* cümlesinin mahalli irabı hakkında mümkün olan tüm ihtimalleri zikrettikten sonra Allah'ın kelâmını tefsir edecek kişinin manalara riayet edip onları koruması gerektiğini söyleyerek şöyle devam eder:

“*الم* başlı başına bir cümledir veya hece harflerinden oluşan müstakil bir kelimedir. *ذَٰلِكَ الْكِتَابُ* ikinci cümledir. *لَا رَيْبَ فِيهِ* üçüncü cümledir. *هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* dördüncü cümledir. Bu cümlelerin dizilişinde belâgat sanatlarına ve güzel nazmın gerektirdiği kurallara riayet edildiği görülmektedir. Cümleler, atıf harfî bulunmaksızın bir birine uygun olarak getirilmiştir. Zira cümleler arasında mana açısından bir ilişki söz konusudur. İkinci cümlelerin manası birinci cümlelerin manasına yakındır ve onu takip etmektedir. Üçüncü ve dördüncü cümleler de böyledir. Bunun açıklaması şöyledir: Allah (c.c.), ilk önce bu Kur'an'ın kendisiyle meydana okunan bir kitap olduğuna dikkat çekmiş, sonra da o kitabın en mükemmel bir şekilde gönderildiğine işaret etmiştir. Böylece o kitabın benzerinin getirilemeyeceğini onaylayarak önceki cümlelerin manasını tekit etmiştir. Dolayısıyla o kitapta bir şüphe bulunduğunu söylemeye teşebbüs fırsatını ortadan kaldırarak Kur'an'ın mükemmel bir kitap olduğunu tescil etmiştir. Sonra o Kur'an'ın muttakiler için hidayet rehberi olduğunu haber vererek o kitabın yakınına şüphe yaklaşamayacak bir gerçek, batılın karışamayacağı bir hak olduğunu tekit etmiştir. Bu güzel tertip ve yüce dizilişin yanında dört cümleden hiçbirinde nükteler açısından bir eksiklik bırakılmamıştır. Birinci cümlede hazif ve maksada en hoş bir şekilde işaret vardır. İkinci cümlede marifelikten kaynaklanan yücelik manası vardır. Üçüncü cümlede *رَيْبٌ* kelimesinin zarf üzerine takdimi vardır. Dördüncü cümlede *hâdin* sıfatı yerine kullanılan *هُدًى* mastarı vardır ve bu mastar nekre olarak getirilmiştir. *لِّلْمُتَّقِينَ* kelimesinin zikrinde ise îcâd sanatı vardır.”⁶⁷

⁶⁶ Bakara, 2/2.

⁶⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 25..

2.6 Eleştiriler

2.6.1 Zemahşerî'ye Yapılan Eleştiriler

Zemahşerî'nin belâgat ve dil açısından üstünlüğünü ve dehasını itiraf eden âlimler, tefsirinde yer verdiği i'tizâlî görüşleri başta olmak üzere, ehl-i sünnet âlimleri hakkında maksadını aşan ifadelerini şiddetle eleştirmişler ve benzer dozda cevaplar vermişlerdir. Bu noktada verdiği cevaplar ve yaptığı çıkışlarla dikkat çeken âlimlerden biri de İbnü'l-Müneyyir'dir (v.683).⁶⁸ Şimdi Zemahşerî'nin eleştirildiği bazı noktaları birkaç başlık altında örneklendirmek istiyoruz.

2.6.1.1 Kendi Görüşüne Göre Dilsel Tevilde Bulunması

Zemahşerî zahiri manası kendi görüşüne uymayan birçok lafzı mecaza hamleder. Örneğin onun Kıyâme süresinde geçen *يُؤْمِنُ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* *Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır*⁶⁹ (O'nu görecektir) ayetlerini tefsir ederken *ناظرَةٌ* kelimesine zahiri manası olan *bakmak, görmek* yerine *beklemek, ummak* manalarını verdiğini ve bu konuda Arap şiiriyle istişhad ettiğini görüyoruz. Konuyla ilgili şu açıklamayı getirir: “إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ” ayeti “başkasından değil yalnız Allah’tan bekler” anlamındadır. Bu tahsis manası mefulün takdiminden elde edilmiştir. Nitekim *إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ* *عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ*⁷⁴, *وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ*⁷³, *وَإِلَىٰ اللَّهِ الْمَصِيرُ*⁷², *إِلَىٰ اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ*⁷¹, *إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ*⁷⁰, *الْمُسْتَقَرُّ*⁷⁵ ayetlerinde de takdim tahsis ifade etmektedir. Peki, *إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* ayetindeki takdim nasıl tahsis manası ifade etmiştir? Mahlûkatın tamamının toplanacağı o günde müminler güven içindedirler, onlar için korku ve hüzn yoktur. O gün müminlerin birçok şeye bakacakları malumdur. Öyleyse onların yalnız Allah’a bakacaklarını söylemek muhaldir. Dolayısıyla bu lafzı ihtisasa elverişli bir manaya hamletmek gerekmektedir. Burada sahih olan mana, Arapların *أنا إلى فلان ناظر ما يصنع بي* “Ben yalnız fîlandan umuyorum” sözünde

⁶⁸ Tam adı: Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî el-Mâlikî'dir (v.683). *Keşşâf* üzerine *el-İntisâf fî mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* isimli çalışması vardır.

⁶⁹ Kıyâme, 75/22–23.

⁷⁰ Kıyâme, 75/12.

⁷¹ Kıyâme, 75/30.

⁷² Şûrâ, 42/53.

⁷³ Âl-i İmrân, 3/28.

⁷⁴ Bakara, 2/245.

⁷⁵ Şûrâ, 42/10.

kastedilen *beklemek* ve *ummak* manalarıdır. Şair de şu sözünü bu anlamda söylemiştir: *والبحر دونك زدتي نعمًا وإذا نظرت إليك من ملك Senden bir mülk beklediğim zaman denizden daha cömert olur, bana nimetlerini arttırırsın.* Mekke’de öğle vakti insanlar kapılarını kapatıp istirahat edecekleri yerlerine geçerken onlardan ihsan isteyen Serevli⁷⁶ kadın şu sözleri söyler: *عيني نويطرة إلى الله و إليك Gözlerim yalnız Allah’tan ve sizden beklemektedir.* Öyleyse ayetin manası şöyle olmalıdır: “Onlar dünyada yalnız Allah’tan korktukları ve yalnız ondan umdukları gibi ahirette de nimet ve iyiliği ancak O’ndan bekleyeceklerdir.”⁷⁷

2.6.1.2 Mecaz Kullanmada Aşırıya Gitmesi

Zemahşerî’nin tefsirinde mecâzî anlamlara itibar ettiğini görmekteyiz. Örneğin Ahzâb süresindeki *إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir*⁷⁸ ayeti hakkında şu açıklamayı yapar: “Bu ayette emanet ile murad edilen mana itaattir. Burada iki vecih vardır:

Birincisi; Gökyüzündeki ve yeryüzündeki cisimler ve dağlar Yüce Allah’ın emrine boyun eğmişlerdir. Kendilerine uygun olan ve onlara yakışan tarzda ona tam manasıyla itaat etmişlerdir. Öyle ki, Allah’ın yaratma, oluşturma, farklı görüntülerde ve çeşitli şekillerde düzenleme iradesine asla karşı gelemezler. Ancak insana gelince, o akıllı ve sorumluluğu üstlenmeye elverişli canlı bir varlık olduğundan, Allah’ın emir ve yasakları karşısındaki durumu cansızlardan farklıdır. Çünkü cansızlar isteseler de itaatsizlik yapamazlar. Öyleyse bu ayetteki emanetten murad itaattir. Emaneti cansızlara teklif etmek ise mecaz anlamdadır. Emaneti yüklemeye gelince bu *فلان حامل للأمانة و محتمل لها* sözünden gelir ki, bununla kişinin sorumluluk süresince emaneti sahibine teslim etmediği murad edilir. Sanki emanet kişiye yüklenmiş, o kişi de onu taşımaktadır. Nitekim Araplar *ركبته الديون و لي عليه حق Borçlar ona yüklendi, benim onda alacağım var* ifadesini kullanırlar. Kişi emaneti eda ettiği zaman o kişide yük kalmamış ve artık o emaneti taşımaktan kurtulmuş olur. Arapların *ابغض حق أخيك “Kardeşinin hakkına buğuz et”* sözleri de mecaz

⁷⁶ Serev: Himyer’de bir mahallenin ismidir.

⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 226.

⁷⁸ Ahzâb, 33/72.

kabilindendir. Zira kişi kardeşinin hakkını sevdiği zaman onu kardeşine vermez ama kardeşinin hakkına buğuz ettiği zaman onu kardeşine verir manası kastedilmiştir. Öyleyse *فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ* cümlesinin manası: *Gökyüzü, yeryüzü ve dağlar Allah'ın emrine itaat ettiler, İnsan ise emaneti eda etmeyip taşımaya devam eti* şeklindedir. Ayet'in son kısmı olan *إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا* cümlesiyle de insan emaneti eda etmediği için zulümle, gücü yettiği halde bunu yapmadığı için de cahillikle vasıflandırılmıştır.

İkincisi: Allah'ın insanı sorumlu tuttuğu şey o kadar büyük ve ağırdır ki, Allah onu yüklenme görevini cisimlerin en büyüğüne ve kuvvetlisine vermiş fakat o, ağır yükü taşımaktan kaçınmıştır. İnsan ise zayıflığına ve güçsüzlüğüne rağmen onu yüklenmiştir. *إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا* Zira emaneti yüklenmiş sonra da onu eda etmemiştir. Söz vermiş fakat ahde vefa göstermemiştir. Arapların dilinde buna benzer deyimler çoktur. Kur'an da onların tarzı ve üslubu üzere gelmiştir. Öyleyse ayette geçen emaneti, onu taşımanın zorluğunu, vereceği ağırlığı ve bu emanete riayet etmeyi de bu zaviyeden değerlendirmek gerekir. Bu yorum sebebiyle yöneltmesi muhtemel bir eleştiriyi Zemahşerî şöyle açıklar: Şayet “Arapların bir konuda karar veremeyen kişi hakkında söylemiş oldukları *أراك تقدم رجلا و تؤخر أخرى* sözlerinde vech-i temsîl bilinmektedir. Zira bir kişinin iki görüşten birini tercih edip diğerinden vazgeçmesi durumu bir yere gitmek için bir adım atıp diğer adımını atıp atmamakta tereddüt eden kişinin durumuna benzetilmektedir. Her iki cümlede benzeyen ve benzetilen taraf doğru, sahih ve bilinen şeylerdir. Bu ayetteki durum ise böyle değildir. Zira emaneti cansızlara teklif etmek, onların da bu teklifi reddedip kaçınmaları muhaldir. Öyleyse muhal olan bir şeye temsîl bina etmek nasıl caiz olabilir? Bu misalde makul olmayan bir müşebbeh-i bih'e bir şeyi benzetme söz konusu değil midir?” diye sorarsan şu cevabı veririm: “Yukarıdaki ayette ve benzeri deyimlerde mümesselün bih olan (kendisine benzetilen) şey farazîdir. Faraziyeler de gerçekler gibi zihin dünyasında hayal edilebilir şeylerdir. Ayette teklifin zorluk ve ağırlık hali şu farazi duruma benzetilmiştir: *Emanet göklere, yerlere ve dağlara teklif edilseydi onlar bunu taşımaktan kaçınırlardı.*⁷⁹

Zemahşerî'nin tefsirinde itibar ettiği farazî mecazlar ve zahirinde garâbet gördüğü bölümleri temsîlî veya tahyîlî tabirler olarak kabul etmesine ehl-i sünnet âlimlerinden

⁷⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 565.

İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî (v.683) şiddetle karşı çıkmış ve bu yaklaşımı gösterdiği her noktada onu ağır bir şekilde eleştirmiştir.⁸⁰

Örneğin, Zemahşerî لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ Eğer biz Kur'an'ı bir dağa indirmiş olsaydık, sen, onun, Allah korkusuyla baş eğerek parça parça olduğunu görürdün. Bu misalleri, insanlar düşünsünler diye veriyoruz⁸¹ ayetini açıklarken şöyle söylediğini görüyoruz: “Bu ayette de daha önce إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ ayetinde geçtiği gibi temsîl (örnekleme) ve tahyîl (hayale dayalı mecaz) vardır. Nitekim وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ cümlesi de buna delalet etmektedir. Ayetten maksat, Kur'an'daki tehdit ayetleri ve yasaklamalar karşısında kalbinin katılığı ve itaatinin azlığından dolayı insanı azarlamaktır.”⁸²

İbnü'l-Müneyyir şu cevabı verir: “Bu konuda daha önce de Zemahşerî'yi eleştirmiştım. Keşke ayete daha çok saygı göstermiş olsaydı. Allah (c.c.) bunu وَتِلْكَ الْخَيَالَاتِ şeklinde hayal değil, mesel (örnek) diye isimlendirmiştir.”⁸³

Fakat Zemahşerî, bu usulü iyice benimsemiş, tefsirinin başından sonuna kadar bu yolu takip etmiştir. Ehl-i sünnetin caiz gördüğü veya doğruya en yakın kabul ettiği zahiri anlamları kabul etmemiştir. Kur'an ayetlerine verdiği manalara uygun olarak gelen Arapların kullandıkları meselleri ve eski Arap şiirlerinden beyitleri şahit olarak getirmeye devam etmiştir. Diğer taraftan ayetlerin zahiri manalarını kabul eden ehl-i sünnet âlimlerini de eleştirmekten kaçınmamış, çoğu zaman onları evham ve hurafe ehli olmakla itham etmiştir.⁸⁴

Zemahşerî'nin bu usulünü daha iyi görebileceğimiz birkaç örnek vermek gerekirse:

Örnek 1. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır⁸⁵ ayetinde Zemahşerî كُرْسِي kelimesinin manasıyla ilgili olarak zikrettiği dört vechin birincisinde şu açıklamayı yapar: “Allah'ın kürsüsü geniştir, göklerden ve yerlerden dar değildir ifadesi

⁸⁰ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 388.

⁸¹ Haşr, 59/21.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 509.

⁸³ İbnü'l-Müneyyir, Ebu'l-Abbâs Nâsiruddîn Ahmed b. Muhammed el-İskenderî el-Mâlikî, *el-İntisâf fî mâ tezammenühü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût 1407, IV, 509.

⁸⁴ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 389.

⁸⁵ Bakara, 2/255.

sadece kürsünün büyüklüğünü tasvir ve bir hayallendirmeden ibarettir. Ortada gerçek manada ne bir kürsü, ne oturmak ve ne de bir oturan vardır. Nitekim *وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ* Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin ortak koşmalarından yüce ve münezzehdir⁸⁶ ayetinde de *avuç, dürülme, sağ el* tasavvur edilemez. Bunlar sadece Allah'ın şanını yüceltmek için zikredilmiştir ve güzel bir temsilden ibarettir.”⁸⁷

Bu açıklama karşısında İbnü'l-Müneyyir şu cevabı verir: “Zemahşerî “Bu ifade Kürsü'nün şanını tazim için getirilen bir tahyilden ibarettir” sözü ile saygıda kusur etmiştir. Çünkü tahyîl ifadesi gerçekliği bulunmayan batıl işler için kullanılır. Bu manayı vererek kişileri vehme düşürdüğünden hata etmiştir. Bunun şer'î bir izah tarzı da yoktur.”⁸⁸

Örnek 2. Zemahşerî, *وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ* Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler. Yahut "Daha önce babalarımız Allah'a ortak koştu, biz de onlardan sonra gelen bir nesildik (onların izinden gittik). Batıl işleyenlerin yüzünden bizi helâk edecek misin?" dememeniz için böyle yaptık⁸⁹ ayetlerinde *شَهِدْنَا* *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى* cümlesinin temsil kabilinden olduğunu söyleyerek şu açıklamayı yapar: “Allah, Rab olduğuna ve birliğine delalet eden delilleri ortaya koymuş, insanlar da Allah'ın verdiği akıl ve basiretle bu delilleri idrak etmişlerdir. Keza, Yüce Allah insanları yanlış ile doğrunun arasını ayırt edebilecek bir kabiliyette yaratmıştır. Sanki *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* sözüyle onları kendilerine şahit kılmak ve onların onaylarını almak istemiş, onlar da *شَهِدْنَا* *قَالُوا بَلَى* “evet sen bizim rabbimizsin, biz buna şahidiz ve senin birliğini ikrar ediyoruz” demişlerdir. Temsil konusu Allah'ın kelamında da Arapların kelamında da oldukça yaygındır. *بِز, bir şeyin* *إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* *olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece "Ol" dememizdir, hemen*

⁸⁶ Zümer, 39/67.

⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 301.

⁸⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, I, 301.

⁸⁹ A'râf, 7/172-173 .

*oluverir*⁹⁰ ve فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ إِنِّيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de "İsteyerek geldik" dediler⁹¹ ayetlerinde zikredilen kavı sadece bir temsil ve tasvirden ibarettir. Gerçekte söylenen herhangi bir söz yoktur."⁹²

İbnü'l-Müneyyir bu açıklamaları şöyle eleştirir: "Ayet hakkında temsil ifadesini kullanmak daha doğru olur. Zira bu, şer'in kullandığı bir isimdir. Tahyîl ifadesini kullanmak uygun olmaz. Zira dini kaynaklarda böyle bir kullanım işitilmemiştir. Zemahşerî'nin kullandığı bu lafza karşı birçok reddiyemiz olmuştur. Diğer taraftan *lafzın zahiri akla muhalif olmadıkça onu olduğu gibi alıp kabullenmek gerekir* diye mukarrar bir kaide vardır. Dolayısıyla âlimlerin çoğu, bu gibi lafızların zahiri anlamlarını almışlar ve bunları temsîl olarak değerlendirmemişlerdir."⁹³

Örnek 3. Zemahşerî, وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولِ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ Peygamber sizi, Rabbinize iman etmeye çağırdığı halde niçin Allah'a inanmıyorsunuz? Hâlbuki O, sizden kesin söz de almıştı. Eğer inanırsanız⁹⁴ ayetini de aynı bağlamda ele almıştır. Ayette geçen *misak*'ı tefsir ederken A'râf süresindeki (ahd-i mîsâk) söz almaya verdiği anlamı verir. Buna göre ayetin manası şu şekildedir: "Allah'a imanı ve O'na çağırın, dikkatinizi ona çeken, açık ve kat'î deliller ortaya koyan kitabı okuyan Resulüne imanı terk etme konusunda özrünüz nedir? Hâlbuki bundan önce sizlerden iman edeceğinize dair söz almıştır. Şöyle ki, size akıl vermiş, ortaya deliller koymuş, size tefekkür gücü vermiş ve engelleri ortadan kaldırmıştır. Artık sizin için bunca delilleri düşünme imkânı varken, peygamber de uyarırken size daha ne oluyor da iman etmiyorsunuz?"⁹⁵

İbnü'l-Müneyyir ise Hadîd süresinde geçen *ahzü'l-mîsâk*'ı A'râf süresinde ahd için uygun gördüğü manaya hamletmiştir. Bu sebeple onun Zemahşerî'ye itiraz ettiğini ve onu şöyle eleştirdiğini görmekteyiz: "Zemahşerî'nin *ahzü'l-mîsâk*'ı Allah'ın وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ Kiyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların

⁹⁰ Nahl, 16/40.

⁹¹ Fussilet, 41/11.

⁹² Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 176.

⁹³ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 176.

⁹⁴ Hadîd, 57/8.

⁹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 473.

bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler⁹⁶ ayetinde açıkladığı mananın dışındaki bir manaya hamletmesi uygun değildir. Zemahşerî'nin bunun gibi birçok ayetin zahiri manasını reddetmesi, aklen mümkün olan, işitildiği kesin bilinen hakiki manalardan tahyîl diye bahsetmesi uygun değildir. Ulemâ nezdinde itibar edilen kaide şudur: Aklın caiz gördüğü, hakkında sem'î delil bulunan lafızları zahiri anlamlarına hamletmek vaciptir.⁹⁷

2.6.1.3 Görüşüne Uyan Yerlerde Müteşabih Ayetleri Muhkemlere Hamletmesi

Zemahşerî, tefsirinde görüşüne uymayan Kur'an nassını tefsir ederken takip ettiği yöntemi, görüşüne uymayan yerlerde müteşabih ayetleri muhkemlere hamlederek başlatır. Bu üslûbunu ilk olarak Âl-i İmrân süresinin *هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ* Sana kitabı indiren O'dur. Onda kitabın temeli olan kesin anlamlı ayetler vardır, diğerleri de çeşitli anlamlıdır⁹⁸ ayetinde uygulamış ve şu açıklamayı getirmiştir: Muhkem ayetler (مُحْكَمَاتٌ), manası açık olan, ihtimalden ve karışıklıktan korunmuş olan ayetlerdir. Müteşabih ayetler (مُتَشَابِهَاتٌ), manası karışık ve ihtimalli olan ayetlerdir. (أُمُّ الْكِتَابِ) ise, müteşabih ayetlerin hamlolunduğu asıdır.⁹⁹

Hiç şüphesiz bu açıklama, yukarıdaki ayetle ilgili bir tefsir şeklidir. Bunu Zemahşerî dışında ehl-i sünnet âlimlerinin bazıları da söylemiştir. Ancak Zemahşerî'nin kabul edilmeyen yönü, mezkûr ayetle başlatmış olduğu bu yöntemi, kendi mezhebine ters düşen her ayette uygulamasıdır. Çünkü o, görüşüyle çelişen bir ayetle mezhebine uygun bir ayet gördüğü zaman ilk ayetin müteşabih, ikinci ayetin ise muhkem olduğunu söyleyerek birinci ayeti ikincisine hamledip görüşüne uygun manayı vermektedir.¹⁰⁰

Zemahşerî, müteşabihin muhkeme hamledildiğine *لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ* Gözler O'nu görmez, O bütün gözleri görür. O Latif'tir, haberdardır¹⁰¹ ayeti ile *وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ*

⁹⁶ A'râf, 7/172.

⁹⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fi mâ...*, IV, 473.

⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

⁹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 337.

¹⁰⁰ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 383.

¹⁰¹ En'âm, 6/103.

*O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır*¹⁰² ayetlerini örnek olarak getirir. Ona göre ilk ayet muhkem, ikinci ayet ise müteşabihdir. Bu durumda ikinci ayetin ilk ayetle ittifak etmesi gerekir ki bu mümkün değildir. Öyleyse ikinci ayeti birinci ayete hamletmek de mümkün olmaması gerekir.

Aynı şekilde Zemahşerî, *وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ* Onlar bir fenalık yaptıkları zaman, "Babalarımızı bu yolda bulduk, Allah da bize bunu emretti" derler. De ki: "Allah fenalığı emretmez. Bilmediğiniz şeyi Allah'a karşı mı söylüyorsunuz?"¹⁰³ ayeti ile *وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ* Bir şehri yok etmek istediğimiz zaman, şımarık varlıklarına yola gelmelerini emrederiz, ama onlar yoldan çıkarlar. Artık o şehir yok olmayı hak eder. Biz de onu yerle bir ederiz¹⁰⁴ ayetini de örnek olarak getirip, ilk ayetin muhkem, ikinci ayetin ise müteşabih olduğunu söylemektedir. Bu durumda mananın birleşmesi ve murad edilen mananın tek olması için ikinci ayetin birinciye hamledilmesi gerekecektir.¹⁰⁵

Zemahşerî, başlattığı bu hamletme uygulamasını Kur'an'ın tamamında devam ettirir. Diğer taraftan da Kur'an'ın tamamının niçin muhkem olmadığını, farklı anlamlara ihtimali olan müteşabih ayetlerin niçin bulunduğu sorusuna şöyle cevap verir: "Şayet Kur'an'ın tamamı muhkem olsaydı kolay olacağı için herkes onu anlar, ayetleri inceleme ve araştırma ihtiyacı hissedilmezdi. Böyle olunca Allah'ı bilmenin ve onu birlemenin tek yolu olan istidlâl ve nazar yolu ortadan kalkmış olurdu. Hâlbuki müteşabih ayetlerin varlığı hak üzere sebat gösterip göstermeme noktasında bir imtihan vesilesidir. Âlimlerin müteşabih ayetlerin manalarını anlamak ve onları muhkem ayetlere hamletmek için uğraşıp akıl yormaları neticesinde birçok fayda, sayısız ilim ve Allah katında yüksek derecelere ulaşma imkânları vardır. Bunun yanında Allah'ın kelâmında bir bozukluk ve karışıklık olmadığına inanan bir mümin, zahiren birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen ayetlerle karşılaştığında derin derin düşünüp aralarındaki birliği sağladığı ve aslında müteşabih ayetlerle muhkem ayetler arasında bir ayrılık olmadığını anladığı zaman inancındaki kararlılığı artmış olacaktır."¹⁰⁶

¹⁰² Kıyâme, 75/22-23.

¹⁰³ A'râf, 7/28.

¹⁰⁴ İsrâ, 17/16.

¹⁰⁵ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, I, 383.

¹⁰⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 338.

Bu cevap çok güçlü ve yerinde bir cevaptır. İbnü'l-Müneyyir es-Sünnî de bu açıklamalarla ilgili en küçük bir problem görmez. Ancak ¹⁰⁷ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ ayetini müteşabih kabul edip ¹⁰⁸ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ ayetine hamletmeyi gerekli gördüğü için Zemahşerî'yi eleştirerek şöyle cevap verir. “Mahmûd “Muhkem ayetler ibaresi açık olanlardır...” dedi. Ahmed de der ki, daha önce de ifade ettiğim gibi bu, Zemahşerî'nin ayetleri kendi görüşüne uygun hale getirmek için yaptığı zorlamalardandır. O, Allah'ın görüleceği ile ilgili yukarıdaki ayeti hamletmek gerektiğine inanmaktadır. Zira kaderiyyenin iddiasına göre ru'yet cisim olmayı ve bir yönde bulunmayı gerektirmektedir. Kendilerine ru'yetin vuku bulacağına delalet eden ¹⁰⁹ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ gibi ayetler getirildiği zaman, bunları kendi görüşlerine uygun gördükleri اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ *Gözler O'nu göremez; hâlbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pekiyi bilen, her şeyden haberdar olandır*¹¹⁰ ayetine haml edebilmek için onun müteşabih olduğunu söylemektedirler.” İbnü'l-Müneyyir, bu iki ayetle ilgili olarak kendi açıklamalarını yaptıktan sonra, Zemahşerî'nin اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ *Allah fenalığı emretmez*¹¹¹ ayeti ile اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ اِي رَبِّهَا نَاطِرَةٌ *...şimarık olanlarına yola gelmelerini emrederiz, ama onlar yoldan çıkarlar*¹¹² ayetini muhkem ve müteşabihe örnek getirmesinde itiraz edilecek bir taraf bulunmadığını söyler.¹¹³

2.6.1.4 Mu'tezile'nin Görüşlerini Desteklemesi

Zemahşerî elde edebildiği her güçlü delille i'tizâlî görüşlerini savunmaya ve desteklemeye çalışır. Bu taassup sebebiyle daha önce verdiğimiz ve ileride de vereceğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere onun mezhebini destekleyen Kur'an ayetlerini olduğu gibi aldığı, görüşüne uymayan ayetleri ise tevil yoluna gittiği görülmektedir.¹¹⁴

¹⁰⁷ Kıyâme, 75/22-23.

¹⁰⁸ En'âm, 6/103.

¹⁰⁹ Kıyâme, 75/22-23.

¹¹⁰ En'âm, 6/103.

¹¹¹ A'râf, 7/28.

¹¹² İsrâ, 17/16.

¹¹³ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, I, 337.

¹¹⁴ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, I, 384.

2.6.1.4.1 Büyük Günah

Kim bir وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا *Zemahşerî,* mümini kasten öldürürse cezası, içinde temelli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, lanetlemiş ve büyük azab hazırlamıştır¹¹⁵ ayetini tefsir ederken, mezhebini destekleme noktasında bu ayete çok önem verdiği, kul tövbe etmese bile günahının affedilmesi caizdir, büyük günah işleyenler cehennemde ebedi kalmayacaklardır şeklindeki inançlarından dolayı ehl-i sünneti şöyle eleştirir: “Bu ayette çok büyük bir tehdit ve şiddetli uyarı vardır. Bundan dolayıdır ki İbn-i Abbâs’tan kasten adam öldürenin tövbesinin kabul olmayacağı rivayet edilmiştir.¹¹⁶ Süfyân şöyle demiştir: “İlim ehline sorulduğunda, kasten adam öldürenin tövbesinin kabul edilmeyeceğini söylerlerdi.” Onların bu cevapları, şiddette ve sertlikte Allah’ın sünnetine uymak içindir. Aslında her günah tevbe ile silinir. Şirkten kurtulmanın emredilmiş olması da bunun delilidir. Hadislerde şöyle buyrulmuştur: “Allah katında dünyanın ortadan kaybolup gitmesi bir müslümanın öldürülmesinden daha hafiftir.”¹¹⁷, “Kim bir müminin öldürülmesine bir kelime parçasıyla dahi yardımcı olursa, kıyamet gününde alnının ortasına “Bu kimse Allah’ın rahmetinden ümitsizdir” ifadesi yazılmış olarak gelir.”¹¹⁸ Bu ayeti okuyup ondaki büyük ikazı görüp, dehşetli hadisleri ve İbn-i Abbâs’ın sözünü işittiği halde tövbe etmese bile mümini öldürenin af edilebileceğini bekleme hayalinden kurtulamayanlara şaşmak gerekir. Ayrıca Yüce Allah (c.c.) Tövbe süresinde, mümini hata ile öldürme hakkındaki ayetini bundan şiddetle kaçınmayı ve korunmayı teşvik etmek için zikretmiş ve katil için kurtuluş beklentilerini tamamen kaldırmıştır.¹¹⁹ Tövbe etmeden ölen büyük günah sahiplerinin cehennemde ebedi kalacaklarına dair delil var mıdır?” diye soracak olursan bu, yukarıda zikredilen ayettir. Zira وَمَنْ يَقْتُلْ ifadesi müslüman olsun, kâfir olsun, tevbe etsin veya etmesin bütün katilleri içine alır. Ancak tevbe edenin bağışlanabileceğine dair delil bulunduğu için tövbe edenler bunun dışında kalır. Tövbe etmeyen katil müslümanın da bu hükmün dışında kalacağını iddia eden buna dair delilini getirmelidir.”¹²⁰

¹¹⁵ Nisâ, 4/93.

¹¹⁶ Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim...*, Kitap: Tefsîr, Hadis: 20-3023.

¹¹⁷ Muhammed b. İsa, *Sünenü’l-Tirmizî*, (thk.: Ahmed Muhammed Şakir), Beyrût 1398/1978, Kitap: Diyât, Bap: 7, Hadis: 1395.

¹¹⁸ Muhammed b. Yezid, *Sünenü İbn Mâce*, (thk.: Beşşâr Avâd Ma’rûf), Beyrût 1418/1998, Kitap: Diyât, Bap: 1, Hadis: 2620.

¹¹⁹ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 385.

¹²⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 552.

Zemahşerî, En'âm süresinin tefsirinde *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا* Rabbinin bir takım mucizeleri geldiği gün, bir kimse daha önce inanmamışsa veya imanı ile bir iyilik kazanmamışsa, imanı ona fayda vermez. Onlara: "Bekleyin, doğrusu biz de bekliyoruz" de¹²¹ ayetine geldiğinde, cehennemde ebedi kalma noktasında kâfir ile günahkâr müslümanın eşit olduklarına dair görüşüne delil getirerek şöyle söyler: "Ayetin manası şudur: "İnsanları çaresiz bırakan ve zorlayan kıyamet alâmetleri geldiği zaman daha önce iman etmemiş olanların o andan sonra iman etmelerinin veya önceden iman etmiş ama hayır işlerde bulunmamış olan kişilerin o saatten sonra hayır işlemelerinin kendilerine bir faydası olmayacaktır." Burada iman vaktinin dışında iman eden kimsenin durumuyla vaktinde iman etmiş ama hayır işlememiş kimselerin durumu eşit görülmüştür. Zira *وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* *İnananlar ve yararlı işler yapanlara... müjdele!*¹²² ayeti iki grubu bir arada zikretmiştir ki bunlardan birini diğerinden ayırt etmemek gerekir. Çünkü iman ve salih amel sahipleri kurtuluş ve mutluluğa erişecek, diğerleri ise helak olacaklardır."¹²³

2.6.1.4.2 Hüsün ve Kubh

Mu'tezile hüsün ve kubh'un aklî olduğunu kabul eder. Ancak bu görüş, *رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا* Peygamberlerden sonra, insanların Allah'a karşı bir hüccetleri olmaması için, gönderilen müjdecî ve uyarıcı peygamberlerden bir kısmını daha önce sana anlatmış, bir kısmını da anlatmamıştık. Allah, Musa'ya hitab etmişti. Allah güçlüdür, hakîmdir¹²⁴ ayeti ile *مَنْ اهْتَدَى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ* *Kim doğru yola gelirse ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez. Biz peygamber göndermedikçe kimseye azab etmeyiz*¹²⁵ ayetine uymamaktadır. Bu noktada Zemahşerî, ilk ayetin zahirinin kendi görüşüne muvafık olduğunu hissederek şu açıklamayı yapar: "Şayet, "Allah insanlara düşündüklerinde bilgiye ulaştıracak delilleri vermişken, onların peygamberlerle ilgili olarak Allah'a karşı nasıl delilleri olabilir? Hâlbuki peygamberlerin kendileri dahi o delilleri düşünerek bilgiyi

¹²¹ En'âm, 6/158.

¹²² Bakara, 2/25.

¹²³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 82.

¹²⁴ Nisâ, 4/165.

¹²⁵ İsrâ, 17/15.

elde etmişlerdir. Onların peygamber oldukları da düşünerek bilinmiştir” diye sorarsan derim ki; Peygamberler gafletten uyarırlar, düşünmeye teşvik ederler. Nitekim adl ve tevhîd âlimleri de bu görevi yerine getirmektedirler. Diğer taraftan peygamberler dini konularla ilgili sorumlu olduklarını tebliğ edip dini hükümleri öğretirler. Öyleyse peygamberler, insanlar “Allah bize elçi gönderseydi, bizi gaflet uykusundan uyandırırdı, dikkat etmemiz gereken konularda bizi uyarsaydı...” demesinler diye Allah’ın hüccetini tamamlamak için gönderilmişlerdir.”¹²⁶

Zemahşerî ikinci ayette de ilk ayette ki gibi şöyle soru sorup cevap verir: “Eğer “Peygamber gönderilmeden önce de onlara delil gereklidir. Zira Allah onlara kendisini bilecekleri aklî deliller vermiştir. Ancak onlar güçleri yettiği halde düşünmeyi terk etmişlerdir. Öyleyse onların azabı hak etmeleri, Allah’a ulaştıracak deliller ile istidlal etmeyişlerinden ve bu sebeple inkârlarından dolayıdır. Yoksa dînî hükümleri bilmediklerinden değildir. Zira dini hükümler ancak Allah’ın bildirmesiyle bilinir ve bu hükümlerle amel ancak imandan sonra sahih olabilir.” dersin, ben de şöyle cevap veririm: “Peygamberleri göndermek de düşünmeyi tembih ve gaflet uykusundan uyandırma kabilindendir. Ta ki, insanlar “Biz gaflet içerisindeydik. Keşke aklî deliller üzerinde düşünmeye teşvik edecek bir peygamber gönderseydin” demesinler.”¹²⁷

2.6.1.4.3 Sihar

Zemahşerî, büyüü kabul etmez ve büyücülerin varlığına inanmaz. Bu sebeple kendisinin değil de ehl-i sünnetin görüşünü destekleyen *felak* süresini tefsir ederken tüm maharetini sergiler ve tefsirinde ortaya koyduğu çözüm yollarıyla bu açık çıkmazdan kurtulmasını bilir. Büyüyü şiddetle reddederken diğer taraftan büyüün gerçek olduğunu savunan ehl-i sünneti şu ifadelerle eleştirir.¹²⁸

“النَّعَّاثَاتِ kadınlar, nefisler veya iplik düğümlerine üfleyen büyücü kadınlar anlamındadır. النفث tükürükle birlikte üflemek anlamındadır. Zararlı bir şey yedirmeden, içirmeden, koklatmadan veya büyü yapılacak insana bir şekilde temas etmeden sadece üflemek kişiye zarar vermez. Ancak üfleme esnasında Allah (c.c.) bir imtihan olarak her hangi bir iş yaratabilir. Böylece hak üzere bulunanları avamdan haşviyye (lüzumsuz

¹²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 591.

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 653.

¹²⁸ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 387.

konuşanlar) ve cahillerden ayırt etmiş olur. Lüzumsuz konuşan insanlar bu işi o kadınlara ve onların nefeslerine bağlarlar. Hak söz üzere sebat edenler ise bu görüşe itibar etmezler. Eğer, “Öyleyse o kadınların şerlerinden sığınmanın anlamı nedir?” diye sorarsan şöyle cevap veririm: “Burada üç vecih vardır. Birincisi o kadınların yaptıkları sihir işinden ve onun günahından Allah’a sığınmaktır. İkincisi, o kadınların yaptıkları sihirle insanlar arasında meydana getirecekleri fitnelerden ve tasarladıkları tuzaklarından Allah’a sığınmaktır. Üçüncüsü ise onlar üflediğinde Allah’ın isabet ettireceği herhangi bir musibetten Allah’a sığınmaktır. Ayrıca الثَّغَاتِ ile *hilekâr kadınlar* manası da anlaşılabilir. Nitekim bir ayette إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ ... Sizin tuzağınız gerçekten büyüktür¹²⁹ buyrulmuştur. Böylece kadınların hileleri büyüye ve düğüme üflemeye benzetilmiş olur. Ya da الثَّغَاتِ ile erkeklere ilişen, onlara güzelliklerini sunan ve adeta onları büyüleyen kadınlar murad edilebilir.¹³⁰

Zemahşerî tarafından ortaya konan bu yorumlar, hakkında Kitap ve Sünnet’ten deliller bulunan gerçekleri kendi düşünce ve inancına uygun düşen bir manaya dönüştürme çabası olarak görülmektedir. Nitekim İbnü’l-Müneyyir, Zemahşerî’nin bu çabalarından hayrete düşmüş, kaprisinin onu malum gerçekleri reddetmeye sevk ettiğini, onun bütün gayretinin i’tizâlî görüşüne uymak olduğunu ve hakikatleri görmemek için adeta avucuyla gözlerini kapattığını söylemiştir.¹³¹

2.6.1.4.4 İnsanın Kendi Fiilini Yaratması

Zemahşerî, irade hürriyeti ve fiilleri yaratma konusunda da i’tizâlî görüşü tercih etmiştir. Bu sebeple, kulların hayır ve şer bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ifade eden açık ayetler karşısında ortaya çıkan çelişkiden hidayet kelimesine *lütuf* ve ona bağlı olarak *başarı* anlamı vererek kurtulmaya çalışmıştır. Buna göre Allah’ın lütfüyle insana hayır işi kolay gelir, lütuf olmayınca hayır işi zorlaşır. Ehl-i sünnet ise bu ayetleri mu‘tezilenin aleyhine güçlü bir delil olarak değerlendirme yoluna gitmiştir.¹³²

¹²⁹ Yûsuf, 12/28.

¹³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 822.

¹³¹ İbnü’l-Müneyyir, *el-İntisâf fi mâ...*, IV, 821.

¹³² Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 388.

Örneğin رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا Onlar şöyle yakarırlar: Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi eğriltme¹³³ ayetinde zahirî anlam “Kulların kalpleri Allah’ın kudretindedir. Allah onlarda dilediği gibi tasarruf eder. Allah, kimin hidayete ermesini dilerse o kişi hidayete erer, kimin de dalâletini murad ederse o kişi sapıtır” şeklindedir.

Zemahşerî bu manadan şiddetle uzak durur ve ayete رَبَّنَا لَا تُرْغِ قُلُوبَنَا “Ey Rabbimiz! Kalplerimizi kaydıracak belalarla bizi imtihan etme” بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا “bizi dinine ulaştırdıktan sonra” veya “Ey Rabbimiz! Bize lütuflarını ihsan ettikten sonra onlardan bizi mahrum eyleme” şeklinde mana verir.¹³⁴

Aynı şekilde, وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنْ اللَّهِ شَيْئاً أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يُطَهِّرْ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا Allah bir kimseyi şaşkınlığa (fitneye) düşürmek isterse, sen Allah'a karşı, onun lehine hiçbir şey yapamazsın. Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir. Onlar için dünyada rezillik vardır ve ahirette onlara mahsus büyük bir azap vardır¹³⁵ ayetinde de Zemahşerî, ehl-i sünnet âlimlerinin kabul edip karışt görüştekilere delil getirdikleri zahiri anlamı kabul etmez. Bilakis ayete kendi metoduna uygun bir şekilde şöyle yorum getirir: “Allah kimi şaşkınlık ve rezilliği içinde terk etmeyi dilerse” فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنْ اللَّهِ شَيْئاً “Allah’ın lütuf ve başarısından o kişi için hiçbir şey yapamazsın” “İşte onlar, Allah’ın kalplerini temizleyecek lütuflarını vermek istemediği kişilerdir. Çünkü onlar buna ehil değillerdir. Zira Allah o iyiliklerin onlara fayda vermeyeceğini bilir.” Hâlbuki Nahl süresinde إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ İman KİFَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ İman etmelerinden, Resûl’ün hak olduğuna şehadet getirmelerinden ve kendilerine apaçık deliller gelmesinden sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez¹³⁷ buyrulmaktadır.¹³⁸

¹³³ Âl-i İmrân, 3/8.

¹³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 339.

¹³⁵ Mâide, 5/41.

¹³⁶ Nahl, 16/104.

¹³⁷ Âl-i İmrân, 3/86.

İşte Zemahşeri, kendi görüşüne uygun olmayan bu gibi ayetlerle karşılaştığında, yaptığı tevillerle cebir ve ihtiyar konusunda da i'tizâlî görüşünü sürdürmektedir. Ancak İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî bu tevilleri alaycı bir üslupla eleştirerek *lütuf* kelimesinin anlamı hakkında onunla ciddi tartışmalara girmiştir.¹³⁹ Konu hakkında birkaç örnek vermek istiyoruz:

Örnek 1. Zemahşerî, *لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَا يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ* *Onların doğru yola iletilmeleri sana düşmez, fakat Allah dilediğini doğru yola erdirtir*¹⁴⁰ ayetinde geçen hidayet lafzına lütuf anlamını verince İbnü'l-Müneyyir şu eleştiriyi yapar: “Sahih olan inanca göre Allah (c.c.) hidayetini dilediği kulu için hidayeti yaratır. İşte lütuf budur. Yoksa Zemahşerî'nin iddia ettiği gibi hidayeti Allah'ın yaratmaması bilakis kulun kendi hidayetini kendisinin yaratması lütuf değildir. Allah'ın (c.c.) bu ayette olduğu gibi hidayeti bizzat kendisine izafe etmesi Zemahşerî'nin iddiasına göre, hidayeti yaratanın kul olduğunu ifade eden *lütuf* ile tevil edilmiştir. Bu uydurmadan başka bir şey değildir. Bu yanlış söz, mu'tezilenin fiilleri yaratma hakkındaki yanlış inançlarından kaynaklanmaktadır.”¹⁴¹

Örnek 2. Zemahşerî, *مَنْ يَشَاءِ اللَّهُ يُضِلَّهُ وَمَنْ يَشَاءُ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* *Allah kimi dilerse onu sapıtır ve kimi dilerse onu doğru yola koyar*¹⁴² ayetini *مَنْ يَشَاءِ اللَّهُ يُضِلَّهُ* *Allah kimi dilerse onu yardımsız ve sapıklığı içinde bırakır. Lütfa ehil olmadığı için ona lütufta bulunmaz.* *وَمَنْ يَشَاءُ يَجْعَلْهُ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* *ve kimi dilerse ona da lütufta bulunur. Zira o kişi lütfe layıktır*¹⁴³ şeklinde anlamlandırınca İbnü'l-Müneyyir hemen şu karşılığı verir: “Bu tevil, Zemahşerî'nin Allah Teâlâ'nın hidayet ve dalaleti yaratmayacağı, bunların kulların yarattığı şeylerden olduğu şeklindeki inancı gereği hidayet ve dalâleti asli manalarından çıkarıp bozduğunu göstermektedir.”¹⁴⁴

Örnek 3. Zemahşerî, *وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ* *“Bizi buraya erdiren Allah'a hamdolsun. Eğer Allah bizi doğru yola iletmeseydi, biz doğru yolu bulamazdık”*¹⁴⁵ ayetini açıklarken âdeti veçhi üzere ayette geçen hidayet kelimesini lütuf

¹³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 634.

¹³⁹ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*..., I, 389.

¹⁴⁰ Bakara, 2/272.

¹⁴¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ*..., I, 317.

¹⁴² En'âm, 6/39.

¹⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 22.

¹⁴⁴ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ*..., II, 22.

¹⁴⁵ A'râf, 7/43.

ve başarı ile tevil edince İbnü'l-Müneyyir, oldukça alaycı bir ifadeyle şöyle cevap verir:¹⁴⁶ “Bu ayette geçen وَمَا كُنَّا لِنَهْدِيَ لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ cümlesi, kaderiyenin inancını red hususunda onların yüzlerine şamar gibi inmektedir. Zira bu ayet, tekit lââmı ile pekiştirildiğinden *mühtedîn* (hidayete eren) Allah’ın kendisi için hidayeti yarattığı kimse olduğuna kat’î bir şekilde delâlet etmektedir. Dolayısıyla ancak Allah’ın hidayete erdirdiği kimseler hidayete erebilir. Ancak kaderiyye, herkesin kendi hidayetini yarattığını iddia etmektedir. Öyleyse Allah onu hidayete erdirmese bile o kişi hidayete erecektir. Zemahşerî bu çıkmazı fark edince âdeti üzere Allah’tan gelen hidayetin aslında kulun hidayeti yaratması için kendisine Allah tarafından verilen bir lütuf anlamında olduğunu söyleyerek yine hidayet kelimesini tahrif eder.”¹⁴⁷

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi müfessirimizin hidayet kelimesine i’tizâlî görüşleri doğrultusunda lütuf/tevfik anlamlarını vermesi İbnü'l-Müneyyir tarafından farklı gerekçelerle reddedilmektedir.

2.6.2 Zemahşerî İle Ehl-i Sünnet Arasındaki İtikâdî Tartışmalar

Zemahşerî ile ehl-i sünnet arasında bu gibi inanç ayrılıklarından kaynaklanan şiddetli bir muhalefet görmektedir. Her bir taraf diğerini haktan kaymak ve sapıtmakla hatta bazen küfürle itham edebilmektedir. İnancımıza göre bu mücadele üzüntü verici bir aşırılıktır. İki taraftan hiçbirinin hasımlığı bu derece ileri götürmesi uygun değildir. Özellikle iki taraf da Allah’ın zatına layık olmayan sıfatlardan tenzih etmeyi hedef edinmişken bu aşırılık hiç doğru değildir.¹⁴⁸

2.6.2.1 Zemahşerî’nin Ehl-i Sünnet Eleştirisi

Keşşâf’ı inceleyen kişi, Zemahşerî’nin ehl-i sünneti küçük görme ve onlarla alay etme hususunda aşırı gittiğini görecektir. O ehl-i sünnete birtakım ithamlarda bulunup yakışıksız sıfatlar isnadında neredeyse eline geçen hiçbir fırsatı terk etmemiştir. Bu sebeple onlara *mücebbire*, *haşviyye*, *müşebbihe* ve *kaderiyye* gibi isimler verir. Zemahşerî’nin, ehl-i sünnetin kaderi inkâr edenlere vermiş olduğu bu ismi (kaderiyye) ehl-i sünnet için kullanması ve bu isimle onları eleştirmesi ehl-i sünnetin kadere iman etmesinden dolayıdır.

¹⁴⁶ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 390.

¹⁴⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 105.

¹⁴⁸ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 390.

Zemahşerî, ehl-i sünneti bu isimle (kaderiyye) isimlendirdiği gibi onları Allah’a yakışmayan sözleri isnad etmekle eleştirir. Şöyle ki, Zemahşerî *قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَزَاها * وَقَدْ خَابَ مَنْ* Kendini arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır¹⁴⁹ ayetlerinin tefsirinde şöyle açıklama getirir: “ *رَزَا* ve *دَسَا* fiillerindeki zamir Allah’a râci, te’nîs zamiri ise *nefs* manasında olduğu için *مَنْ* kelimesine ait olduğunu iddia edenlerin sözü Allah’a bir kader ispat etmeye çalışanların saptırmasındandır. Allah kaderden beri ve yüce olduğu halde onlar Allah’a isnad ettikleri çirkin sözlerde ısrar edip durmaktadırlar”¹⁵⁰

Şimdi Zemahşerî’nin ehl-i sünnet eleştirilerine birkaç örnek vermek istiyoruz:

Örnek 1. Zemahşerî, ehl-i sünnete karşı olan tavrından dolayı, kâfirlerle ilgili bazı ayetlerin ehl-i sünnet hakkında nâzil olduğunu ifade etmektedir. *وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ* Kendilerine belgeler geldikten sonra ayrılan ve ayrılığa düşenler gibi olmayın¹⁵¹ ayetinin yahudi ve hristiyanlar hakkında nazil olduğunu söyledikten sonra, ilgili ayetin bu ümmetin bidatçıları hakkında da inmiş olabileceğini ifade ederek bu bidatçıların müşebbihe, mücebbire, haşviyye ve benzerleri olduğunu açıklar.¹⁵²

Örnek 2. Zemahşerî, *بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ* Onlar, kavrayamadıkları ve henüz yorumu da kendilerine bildirilmemiş olan şeyi yalanladılar¹⁵³ ayetinin tefsirinde de şu açıklamayı yapar: “Hatta Kur’an’ı yalanlama hususunda yarışır. Ayetleri daha işitir işitmez hiç düşünmeden, işin hakikatini anlamadan, bir inceleme ve araştırma yapmadan manaların teviline giderler. Bunun sebebi ise benimsedikleri inançlara ters düşen görüşlerden aşırı uzak durmaları, öncekilerin görüşlerinden ayrılmaktan şiddetle kaçınmaları ve korkmalarıdır. Meselâ, taklide dayalı ortaya çıkan haşviyye, sıhhatinin açıklığında ve doğruluğunun anlaşılmasında güneşten daha parlak bir kelime, eğer onların görüşüne uygun düşmüyorsa onu derhal inkâr ederler. Sıhhat veya fesadı hakkında

¹⁴⁹ Şems, 91/9–10.

¹⁵⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 760.

¹⁵¹ Âl-i İmrân, 3/105.

¹⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 399.

¹⁵³ Yûnus, 10/36.

herhangi bir fikir yürütmeden ondan şiddetle kaçınırlar. Çünkü onlar sadece kendi görüşlerini doğru, diğer görüşleri ise yanlış kabul ederler.”¹⁵⁴

Örnek 3. Yukarıda da işaret edildiği gibi Zemahşerî, mu‘tezileye aşırı bağlılığını (taassup) karşıt görüşteki sünnilerin İslâm dininden çıktıklarını söyleyecek kadar ileri götürmüştür. Şöyle ki, *شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولو العلم قَائِمًا بِالْقِسْطِ* Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri, O'ndan başka tanrı olmadığına şahitlik etmişlerdir¹⁵⁵ ayetini tefsir ederken şöyle söyler: “Eğer, Allah’ın birliğine ve adaletine şahitlik etmekte kendi zatıyla ve melekleriyle beraber zikredecek kadar böylesine yücelttiği ilim sahiplerinden murad kimlerdir? diye soracak olursan derim ki; “Onlar Allah’ın birliğini ve adaletini kat’î delillerle ispat eden adl ve tevhîd alimleridir. Şayet *إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ* Allah katında din, şüphesiz İslâm’dır¹⁵⁶ ayetinde ki tekidin faydası nedir? diye sorarsan şöyle cevap veririm: “*لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* ‘nün anlamı tevhiddir (Allah’ın birliği). *قَائِمًا بِالْقِسْطِ* ‘ın anlamı ise ta‘dildir (Allah’ın adaletle hükmetmesi). Yüce Allah (c.c.) bu iki cümleden sonra *إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ* buyurarak, İslâm dininin adl ve tevhidden ibaret olduğunu bildirmiş olmaktadır ki Allah katında makbul din budur. Bunun dışında Allah katında muteber bir din yoktur. Öyleyse bu ayetten teşbih görüşüne sahip olanların, Allah’ı görüleceğine inananların ve zulmün ta kendisi olan cebir görüşünü savunanların İslâm dini üzere olmadıkları anlaşılmaktadır.”¹⁵⁷

Yukarıda verilen örneklerde de açıkça görüldüğü gibi Zemahşerî bazen ehl-i sünneti küçük görmekte ve onlarla alay etmektedir. Ayrıca ehl-i sünnete birtakım ithamlarda bulunup yakışsız sıfatlar isnat etmektedir. Hatta sünnilere olan muhalefetini onların İslâm dininden çıktıklarını söyleyecek kadar ileri götürmektedir.

2.6.2.2 Ehl-i Sünnet’in Zemahşerî Eleştirisi

Yukarıda verilen örnekler, Zemahşerî’nin i‘tizâlî görüşüne aşırı derecede bağlılığının ve bu mezhebe olan desteğinin açıkça ortaya çıktığı bazı örneklerdir. Bu örneklerden onun ehl-i sünnet eleştirilerindeki aşırılığı görülmektedir. Bununla beraber hasımlarından birçok ehl-i sünnet âlimi de karşı eleştiriye geçmiş, onun görüşlerindeki yanlışlıklarını ortaya

¹⁵⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 348.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/18.

¹⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/19.

¹⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 345.

koymuş ve itikadi konulara dair savunduğu meselelerin mesnetsiz olduğunu ileri sürerek bunları kesin bir şekilde reddetmişlerdir. Bununla birlikte Zemahşerî'nin tefsirinin övülen yönlerini asla inkâr etmemişlerdir. Aralarında geçen tüm tartışmalara rağmen onun bu tefsiri yazarken belâgat ve gramerle ilgili olarak göstermiş olduğu özel gayretini ve başarısını en üst seviyede takdir etmişlerdir. Nitekim çoğu kez onların bu tefsiri başucu kitabı olarak kabullenip alıntı yaptıklarını ve bu kitabın Zemahşerî'nin (i'tizali görüşleri) dışında istifade edilmesi gereken çok kıymetli bir eser olduğunu kabul ettiklerini görmekteyiz.¹⁵⁸

2.6.2.2.1 İbnü'l-Kayyim'in Zemahşerî Eleştirisi

Zemahşerî'yi eleştirenlerden biri de İbnü'l-Kayyim'dir. Örneğin, Zemahşerî'nin وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَا كُنْتُمْ أَخْلَدُ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبِعْ هَوَاهُ *Dileseydik, onu ayetlerimizle üstün kılardık; fakat o, dünyaya meyletti ve hevesine uydu*¹⁵⁹ ayetini tefsiri hakkında “Bu bildiğimiz genel dilemeyi (Allah'ın küllî meşîetini) kabul etmeyen kaderiyyenin ileri sürdüğü bir safsatadır. Allah'ın kelâmını mu'tezilî ve kaderî görüşleriyle yorumlamaları faydasızdır”¹⁶⁰ der.

2.6.2.2.2 İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî Eleştirisi

Aradan asırlar geçtikten sonra çalışmalarını özellikle *Keşşâf* üzerine yoğunlaştıran âlimlerden biri de İskenderiye Kadısı Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Müneyyir el-Mâlikî'dir. *Keşşâf* üzerine *el-İntisâf fî mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* ismini verdiği haşiyesini yazmıştır. Bu eserde Zemahşerî'yi tenkit etmiş ve açıklamalarını tartışmıştır. Özellikle gayretinin büyük bir kısmını Zemahşerî'nin itizâlî görüşlerini açıklamaya ve kendi arzularına uygun tevillerini iptal etmeye yoğunlaştırmıştır.

İbnü'l-Müneyyir'in genel manada mücadeleci ve tartışmacı bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onun önceleri İmam Gazzâlî'nin kitaplarına reddiye yazmak istediği söylenir. Zira bu kitaplar Malikî mezhebinde kabul görmemişlerdir. Onu bu düşüncesinden annesi vazgeçirmiştir. Çünkü oğlunun sanki canlı bir kişiyle tartışıyormuş gibi bir ölünün arkasından ona hücum etmesi annesinin gönlüne yatmamıştır.¹⁶¹ Bu sefer İbnü'l-Müneyyir reddiyesini Zemahşerî'ye yöneltmiş, böylece ehl-i bidatten ehl-i sünnetin intikamını

¹⁵⁸ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, I, 393.

¹⁵⁹ A'râf, 7/176.

¹⁶⁰ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, I, 393.

¹⁶¹ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, I, 393.

aldığına inanmıştır. Bu inancını da Zemahşerî'yi *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُونَ * ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَن تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ* Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri, görmedin mi? Onlar aralarında hüküm vermek için Allah'ın kitabına çağırılmışlar, sonra onlardan bir takımı dönmüşlerdir. Onlar temelli yüz çevirenlerdir. Bu, onların: "Bize ateş sadece sayılı birkaç gün degecektir" demelerindendir. Uydurup durdukları şeyler, onları dinlerinde yanıltmıştır¹⁶² ayetleriyle ilgili eleştirirken şöyle ifade etmiştir: "Zemahşerî'nin ehl-i sünnete karşı nasıl buğuz ettiğine bir bak. Yeryüzüne bu tartışmaları nasıl da yaydı. Bu fakir kuluna ehl-i bidatten ehl-i sünnetin intikamını almak için Zemahşerî'ye cevap verme imkânını veren Allah'a sonsuz hamd-ü senalar olsun."¹⁶³

Aynı zamanda İbnü'l-Müneyyir, böylece müslümanlara ve İslâm dinine büyük bir hizmet yaptığına ve bu hizmetin onun Allah yolunda cihada çıkmaktan geri kalması hususunda hem Allah katında hem de insanlar nezdinde yeterli bir özür olduğuna inanmaktadır. Bu konuyu, Zemahşerî'nin *وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ* İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir taifenin dini iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere geri kalmaları gerekli olmaz mı? ki böylece belki yanlış hareketlerden çekinirler¹⁶⁴ ayetinin tefsirini ele alırken şöyle açıklar: "Askerlerle cihada çıkamayışım hakkında bu eser üzerindeki çalışmam dışında bir mazeretim yoktur. Gerçekten dinin temeli ve inanç kuralları ile ilgili yüce kitabın ayetleriyle desteklenmiş bir çalışma yaptım. Bu çalışmam aynı zamanda bidat ve heva ehlinin hilelerinden korunma yollarını göstermektedir."¹⁶⁵

İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'ye yönelttiği şiddetli eleştirilere onun tefsir ilmindeki olumlu etkisini de göz ardı etmemiştir. Çoğu zaman Kur'an'ın bir insan sözü olmadığını haykıran müthiş Kur'anî üslubu yücelttiği için ona karşı hayranlığını dillendirir. Birçok yerde onun lügavî tahlilleri ve belâğî incelikleri ortaya koyması ile ilgili büyük takdirini tam bir adaletle itiraf eder.¹⁶⁶ Birkaç örnek vermek gerekirse:

¹⁶² Âl-i İmrân, 3/23-24.

¹⁶³ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, I, 349.

¹⁶⁴ Tevbe, 9/122.

¹⁶⁵ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 322.

¹⁶⁶ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn...*, I, 394.

Örnek 1. Zemahşerî'nin وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّن شَيْءٍ قُلْ مَن أَنزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَى نُورًا وَهُدًى لِّلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ Allah hiçbir insana bir şey indirmemiştir" demekle Allah'ı gereği gibi değerlendiremediler. De ki: "Musa'nın insanlara nur ve yol gösterici olarak getirdiği kitabı kim indirdi? Ki siz onu kâğıtlara yazıp bir kısmını gösterip çoğunu gizlersiniz, atalarınızın ve sizin bilmediğiniz size onunla öğretilmiştir." "Allah" de, sonra da onları daldıkları sapıklıkta bırak, oynasınlar¹⁶⁷ ayetini tefsirinden sonra onun hakkında "Bu da aynı şekilde Zemahşerî'nin yüce kitaba keskin bakışını, derin manalarına vukufiyetini ve güzelliklerini ortaya çıkarmaktaki becerisini göstermektedir"¹⁶⁸ dediğini görmekteyiz.

Örnek 2. وَلَوْ يُعَجِّلُ اللَّهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ İyiliği acele isteyen kimselere Allah fenalığı da çarçabuk verseydi, süreleri hemen bitmiş olurdu¹⁶⁹ ayetinin tefsirinde de onu şöyle övdüğüne şahit oluyoruz: "Bu da Zemahşerî'nin keskin bakışından kaynaklanan güzel uyarılarından biridir."¹⁷⁰

Örnek 3. "Ey قَالُوا يَا شُعَيْبُ مَا نَفَقَهُ كَثِيرًا مِّمَّا تَقُولُ وَإِنَّا لَنَرَاكَ فِينَا ضَعِيفًا وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَ وَمَا أَنتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ Şuayb! Söylediklerinin çoğunu anlamıyor ve doğrusu seni aramızda güçsüz görüyoruz. Eğer taraftarların olmasaydı seni taşlardık. Esasen bizim gözümüzde pek itibarın da yoktur" dediler¹⁷¹ ayetinin بَيْنَا ضَعِيفًا bölümünü açıklarken "Bu da Zemahşerî'nin beyan ilmine son derece vakıf ve çok mahir olduğuna delalet eden güzel inceliklerdendir"¹⁷² sözleriyle onu metheder.

Örnek 4. Zemahşerî, وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا الْهَيْنَ اثْنَيْنِ Allah buyurdu ki: İki tanrı edinmeyin! O ancak bir Tanrı'dır. O halde yalnız benden korkun!¹⁷³ ayetindeki incelikleri beyan edince İbnü'l-Müneyyir onun dikkatini ve üstünlüğünü itiraf ederek "Bu bölüm de Zemahşerî'nin ortaya koyduğu inkâr edilemez güzelliklerdendir"¹⁷⁴ der.

¹⁶⁷ En'âm, 6/91.

¹⁶⁸ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 44.

¹⁶⁹ Yûnus, 10/11.

¹⁷⁰ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, I, 331.

¹⁷¹ Hûd, 11/91.

¹⁷² İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 423.

¹⁷³ Nahl, 16/51.

¹⁷⁴ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 610.

Görüldüğü gibi İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'ye bir taraftan şiddetli eleştiriler yöneltirken diğer taraftan da onun tefsir ilmindeki konumunu reddetmemekte, tefsirindeki lügavî incelikleri dillendirmesi karşısında hayranlığını gizlememektedir.

Tüm bu itiraflarla beraber İbnü'l-Müneyyir Zemahşerî'nin bazı sözlerinde iyi niyetli olmadığını düşünür. Örneğin Zemahşerî, *وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ قُلْ سَمُّوهُمْ أَمْ تُنَبِّئُونَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ أَمْ بَظَاهِرٍ* Onlar Allah'a ortak koştular. De ki: "Onlara bir ad bulun bakalım; yeryüzünde bilmediği bir şeyi mi Allah'a haber veriyorsunuz? Yoksa kuru sözlere mi aldaniyorsunuz?"¹⁷⁵ ayeti hakkında yaptığı açıklamayı "Bu delillendirme ve müthiş üslup bizatihi kendi başına, anlayan ve insaf sahibi olan kişilere Kur'an'ın bir beşer sözü olmadığını açık ve net bir biçimde haykırmaktadır. Biçim verenlerin en güzeli olan Allah yücedir" sözleriyle bitirince, İbnü'l-Müneyyir buradaki inceliğe dikkat çekmeden geçmek istemez ve şöyle söyler: "Bu sonlandırma kendisiyle batıl murad edilen bir hak sözdür. Çünkü Zemahşerî bu hatimeyle dolaylı yolla Kur'an'ın mahlûk olduğuna işaret etmiştir."¹⁷⁶

Aynı zamanda İbnü'l-Müneyyir eline fırsat geçtiğinde Zemahşerî ve diğer mu'tezile yanlılarının alayımı ifadelerle kullandıkları üslubu onlara karşı aynen kullanmaktan çekinmez. Zemahşerî'nin ehl-i sünnete sert ibarelerle yaptığı tenkitlerine aynı dozda sert ifadelerle karşılık verir. Diğer taraftan Zemahşerî'yi ve diğer mu'tezilîleri ithamdan kaçınmaz, hem Zemahşerî'nin hem de diğerlerinin tefsirleri hakkında beğenmediği noktaları açıkça ifade eder.¹⁷⁷ Bu hususa birkaç örnek vermek istiyoruz:

Örnek 1. *Allah, شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri, O'ndan başka tanrı olmadığına şahitlik etmişlerdir. O'ndan başka tanrı yoktur, O güçlüdür, hakîmdir¹⁷⁸ ayeti hakkında açıklama yaparken kendisinin ve ashabının adalet ve tevhid ehli olduklarını söyleyen Zemahşerî, ayette kastedilen ilim sahiplerinin kendilerinin olduklarını, ehl-i sünnetin ise neredeyse İslâm dininden çıkmış olduklarını açıkça ifade edince İbnü'l-Müneyyir derhal o alaycı ifadesiyle şöyle cevap verir: "Bu ifadeler ehl-i sünnet'in İslâm dininden çıkmış olduğuna dolaylı yolla işaret eder hatta açık bir ifadesidir. Onlara yapılan bu saldırının sebebi ise ehl-i

¹⁷⁵ Ra'd, 13/33.

¹⁷⁶ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 532.

¹⁷⁷ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn...*, I, 396.

¹⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/18.

sünnetin, peygamberlerinin Allah'ın ikram ettiği kullarının Cennette Rablerini sanki ayın on dördü gecesini parlayan dolunay gibi, hiçbir sıkıntı çekmeden göreceklere dair vermiş olduğu söze sadık kaldıkları içindir. Aynı zamanda onlar Allah'ı hakkıyla tevhid etmişler, ondan başka ilah olmadığına, kendilerini ve fiillerini yaratanın ancak Allah olduğuna şahitlik etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle fiilin gerçekleşmesine yakın bir kudrete sahip olduklarına, fiilleri yaratma veya onlara tesir etme güçlerinin bulunmadığına inanırlar. İşte yukarıda bahsedilen kulun kudreti *فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ* gibi ayetlerde şer'an kesp diye tabir edilen hakikattir. Ehl-i sünnetin tevhidi ve imanı işte budur. Yoksa onlar nassları değiştiren, ru'yettullah'ı inkâr eden, Rablerinin meşîetinin aksine Allah'ın mülkünde Allah'a rağmen kendileri için diledikleri fiilleri yaratabileceklerini iddia edenler gibi değillerdir. Onlar bir de kendilerini adl ve tevhid ehli diye isimlendiriyorlar. Şüphesiz cebir (zorlama) Allah'a eş koştuktan daha hayırlıdır. Eğer ehl-i sünnet cebirci ise ben bunların evveliyim. Ey Zemahşerî! Kaderiyye'nin yanlış görüşlerine dikkat etseydin bidatçileri bırakıp ehl-i sünnete katılırdın. Böylece iki gruptan hangisinin güvene daha layık olduğunu, tevhitte meleklerle yakın olan ve Allah'ın ismine atfedilme şerefine nail olan ilim sahiplerinin arasına girmeye kimin daha layık olduğunu bilirdin.”¹⁷⁹

Örnek 2. İbnü'l-Müneyyir, وَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْطَرَهُ

قلوبهم Allah'ın fitneye düşmesini dilediği kimse için Allah'a karşı senin elinden bir şey gelmez. İşte onlar Allah'ın, kalplerini arıtmak istemediği kimselerdir...¹⁸⁰ ayetinin tefsirinde de mu'tezile ile alay etmekte oldukça ileri gider ve Zemahşerî'nin bu ayet hakkındaki yorumunu şu ifadelerle kesin bir şekilde reddeder: “Niceleri tereddüt eder, halbuki hak gayet açıktır. Görüldüğü gibi bu ayet-i kerime, ehl-i sünnetin “Allah fitneye düşenlerin fitneye düşmesini murad etmiş, onların kalplerini fitne ve küfür pisliklerinden temizlemeyi murad etmemiştir” görüşüne uygundur. Yoksa durum mu'tezilenin iddia ettiği gibi “Allah kimse hakkında fitne murad etmez. Herkesin iman etmesini ve kalbinin temiz olmasını ister. Allah kâfirlerin kalplerinin temizliğini murad ettiği halde bu gerçekleşmez. Bilakis meydana gelen bu fitneler Allah'ın iradesine muradına aykırı olarak gerçekleşir.” şeklinde değildir. Mu'tezilenin bu iddiasına karşı delil olarak bu gibi ayetler yeterlidir. Dolayısıyla Zemahşerî'nin yukarıdaki ayeti “Allah bu kişilere lütfetmeyi ihsan etmek istememiştir. Zira O, lütfün bu kişilere fayda vermeyeceğini bilir. Öyleyse bu kimselere

¹⁷⁹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fi mâ...*, I, 345.

¹⁸⁰ Mâide, 5/31.

kimin lütfü ve iradesi fayda verebilir? Allah'ın ötesinde kişiye ümit verebilecek kimse yoktur" ifadeleriyle zahiri anlamından çevirmesi doğru değildir."¹⁸¹

Örnek 3. Bazen de İbnü'l-Müneyyir eleştirilerinde haddi aşarak mu'tezileyi şirk ile itham eder. Örneğin Zemahşerî'nin *قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ* De ki: "Gökten ve yerden size rızık veren kimdir?...¹⁸² ayetinin tefsiri esnasında şu ifadeleri kullanır: "Bu ayet, rızıkların bölüştürüldüğünü; bir kısmın Allah'ın kulları için bölüştürdüğü helal rızıklar, diğer kısmın ise kulların kendilerini rızıklandırıdıkları haram rızıklar olduğunu iddia eden kaderiyyenin suratına şamar gibi inmekte ve onların bu gizli şirklerini açığa çıkarmaktadır."¹⁸³

Örnek 4. İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'yi sert ve alaycı bir üslupla eleştirirken, onun ehl-i sünnete saldırılarında kullandığı dayanaklarını da kullandığını görmekteyiz. Daha doğru bir ifadeyle, İbnü'l-Müneyyir bizzat Zemahşerî'nin kendi duruşunun doğruluğunu ispat sadedinde kullandığı sözlerden alıntı yaparak onun i'tizâlî görüşlerini reddeder.¹⁸⁴ Şöyle ki, Zemahşerî, *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ* Ey Peygamber! İnkârcılarla, ikiyüzlülerle savaş; onlara karşı sert davran. Varacakları yer cehennemdir, ne kötü dönüşür¹⁸⁵ ayetini tefsir ederken "جَاهِدِ الْكُفَّارَ İnkârcılarla (kılıçla) savaş, وَالْمُنَافِقِينَ ikiyüzlülerle (delil ile) savaş وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ (Her iki savaşta) onlara karşı sert davran ve onları sevme. Bu hüküm kendisinde itikâdî fesad bulunduğu bilinen herkes hakkında geçerlidir. Onunla hüccetle savaşılır ve mümkün olduğu kadar onu sert muamele edilmelidir..."¹⁸⁶ deyince, bunun da ötesinde bu ayetin, hasımları olan ehl-i sünneti de kapsadığını söyleyince, İbnü'l-Müneyyir'in bu sözleri alıp kendi görüşünü ifade sadedinde kullandığını ve mu'tezile aleyhine çevirdiğini şu ifadelerinde görmekteyiz: "Zemahşerî'yi bazen sert bir üslupla da olsa bizim lehimize, mu'tezilenin ise aleyhine hüccetle konuşturan Allah'a sonsuz hamd-ü senalar olsun."¹⁸⁷

Bazen de İbnü'l-Müneyyir'in, Zemahşerî'nin aşırı görüşlerinden uzaklaştığını, bazı konularda farklı düşündüğünü ve ehl-i sünnetin görüşüne katıldığını görünce sevinip

¹⁸¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, I, 634.

¹⁸² Yûnus, 10/31.

¹⁸³ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 345.

¹⁸⁴ Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn...*, I, 397.

¹⁸⁵ Tevbe, 9/73.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 290.

¹⁸⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, II, 290.

neşelendiğini görmekteyiz. Örneğin böyle bir durumu كُلُّ نَفْسٍ ذَا نَفْثَةٍ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوقَفُونَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ Her insan ölümü tadacaktır. Kıyamet günü, ecirleriniz size mutlaka ödenecektir. Ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulan kimse artık kurtulmuştur. Dünya hayatı, zaten, sadece aldatıcı bir geçinmeden ibarettir¹⁸⁸ ayetinin tefsirinde şu ifadelerinde net bir şekilde görmekteyiz: “Eğer وَإِنَّمَا تُوقَفُونَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ayeti كُلُّ نَفْسٍ ذَا نَفْثَةٍ الْمَوْتِ ayetine nasıl (atfedilerek) bağlanmıştı? diye sorarsan şöyle cevap veririm: “Çünkü mana şudur: *Hepiniz öleceksiniz. Ölümünden kurtuluşunuz yoktur. İtaatlerinizin ve isyanlarınızın karşılığı tam olarak ölümünüzün hemen peşinde değil, kıyamet gününde verilecektir.*” Eğer bu ayet “Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçedir veya cehennem çukurlarından bir çukurdur”¹⁸⁹ rivayetine zıt bir manayı vehmettiriyor, dersen şöyle cevap veririm: “تُوقَفُونَ kelimesi bu vehmi gidermektedir. Çünkü mana şöyledir: “Ücretlerinizi tam olarak o gün alacaksınız. O günden önce olanlar ise alacağınız karşılığın sadece bir kısmıdır.”¹⁹⁰

İşte tam da burada Zemahşerî'nin mu'tezileye muhalefet edip ehl-i sünnetle aynı görüşü paylaştığını görmekteyiz. İbnü'l-Müneyyir de bunu şöyle ifade eder: “Görüldüğü gibi Zemahşerî'nin bu açıklaması, kıyametten önce de insanların amellerinin karşılığının bir kısmını göreceklere inandığını açıkça ifade etmektedir. Zaten kabirde nimetlenmek ve azap görmekten kastedilen de budur. Böylece Zemahşerî bu inancıyla mu'tezilî arkadaşlarına muhalefet etmiştir. Zira onlar kabir azabını inkâr ederken Zemahşerî bunu itiraf etmiştir.”¹⁹¹

Böylece Zemahşerî'nin bazı konularda mu'tezile gibi düşünmediğini de görmüş oluyoruz.

Ömer Nasuhi Bilmen ve İsmail Cerrahoğlu'nun şu toparlayıcı ifadeleri *Keşşâf* hakkında söylenenleri özetler mahiyettedir: “Velhâsıl: *Keşşâf*'ın bedr-i münir kadar nûrânî olan çehre-i mehasininde bu gibi i'tizâlî kavaid ve mesaili kelefü'l-bedr mesabesinde birer leke teşkil etmektedir. Bununla beraber tefekkürat ve tettebbuatın parlak birer tecelligâhı olan, esrar-ı belâğatın en latif bir tercümanı bulunan bu mühim eserden ehl-i ilim için istiğna kabil değildir. Bu cihetledir ki, bu muazzam eseri, şaibedar olduğu nekayisinden

¹⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/185.

¹⁸⁹ Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*..., Kitap: Sıfatü'l-Kıyâme, Bap: 26, Hadis: 2460.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 449.

¹⁹¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ*..., I, 449.

tecrid ile güzel bir tarzda telhisa veya bunun şaibeli noktalarını haşiyeler ile ta'likler ile tavzih ve tayine lüzum görülmüş, bu vazife birçok kudretli âlimler tarafından ifa edilmiştir. *Keşşâf*, lüzumsuz metinlerden hâlî olması, İsrailiyyat ve kısalardan salim bulunması, Arap dili ve üslubu yönünden manalarına itimad edilmesi, meani ve beyan ilimleri yönünden azami gayret göstermesi, Kur'an'ın i'caz yönünü tahkik ve ispat için belâgat nüktelerine ehemmiyet vermesi, maksadını izah edebilmek için sualli cevaplı bir yolu takip etmesi yönüyle temayüz etmiş; ayetleri mu'tezile mezhebine göre tatbik etmek gayreti, şaz kıraat hikâyelerine dalması, bazı mütevâtir kıraatlere ilişmesi, süre sonlarına o sürenin faziletine dair mevzu hadisleri koyması cihetiyle de ayıplanmış bir tefsirdir.”¹⁹²

---

¹⁹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, II, 469.

BÖLÜM III

3. ZEMAHŞERÎ’NİN EHL-İ KİTAB’A BAKIŞI

3.1 Zemahşerî’ye Göre Ehl-i Kitap

Ehl-i kitap terimi kendilerine kitap verilen insanlar anlamına gelmektedir. Kur’an’da bu kavramın zikredildiği yerlerde önceki vahiylerin muhatapları kastedilir.¹

Kur’an-ı Kerim’de geçen bu kavrama yakın bir ifade daha vardır ki bu da “ehl-i zikir” dir. Nitekim bu tabirin geçtiği bir ayette şöyle ifade edilir: *وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَسَلُّوا* Biz, senden önce de, kendilerine vahiy verdiğimiz kişilerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bilmiyorsanız zikir ehline (Yani meseleyi bilen eski kitap sahiplerine) sorun.²

Bu ayetin tefsirinde Zemahşerî şu tespitte bulunur: “Yüce Allah, önceki vahiy ulaştıran elçinin bir beşer olduğu, müşriklerin iddia ettiği gibi melek olmadığını zikir ehline sormalarını emretmektedir. Çünkü onlara daha önce kitap verilmiştir. Allah’ın müşrikleri kitap ehline havale etmesinin sebebi, onların Allah resulüne düşmanlık hususunda müşriklere yardımcı olmalarından dolayıdır.³ Nitekim bir ayette şöyle buyrulur: *لُتْلُوْنَ فِيْ أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيْرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ* Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz; sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ gösterirseniz, muhakkak ki bu, (yapılacak) işlerin en değerlisidir.⁴ İşte bu sebeple ehl-i kitap da onlara Peygamber konusunda yalan konuşmayacaklardır.

Kur’an-ı Kerim’de ehl-i kitap terimi ile daha çok yahudi ve hristiyanları kast edilmekle beraber bazı ayetlerde inananlarla birlikte yahudiler, hristiyanlar ve bir de sabiîler zikredilir. Bu ayetlerden biri de şudur: *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* Şüphesiz iman edenler; yani yahudilerden, hristiyanlardan ve sabiîlerden Allah'a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp

¹ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *Kitâbü'l-mîlel ve'n-nihal*, Mısır 1955, I. 483.

² Enbiyâ, 21/7.

³ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 104.

⁴ Âl-i İmrân, 3/186.

*salih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.*⁵

Ayette geçen “inanınlar” İbn Abbâs’a (r.a.) göre, Hz. Peygamber gönderilmeden önce Hz. İsa’ya inanan kimseler; Süddî ve arkadaşlarına göre, Hz. İsa’ya kadar geçen dönemde Hz. Musa’ya iman edenler; Süfyân-ı Sevrî’ye göre Kus b. Sâide gibi İslâmiyeti arayan insanlar; kimilerine göre İslâm ümmeti; Zemahşerî gibi bazı müfessirlere göre ise bunların sadece dileriyle iman etiklerini söyleyen münafıklar⁶ olduğu şeklinde rivayetler vardır. Ayette geçen sâbiîlerden maksat ise müfessirimize göre yahudi ve hıristiyanların dinlerinden çıkıp güneşe tapan kimselerdir.⁷

Bu ayette gayet kısa verilen iman esasları, bazı ayetlerde detaylı olarak verilmiştir. İlgili ayetle vurgulanmak istenen husus, farklı dinlere mensup insanların Allah’a ve âhiret gününe inanma noktasında ortak inanca sahip olmaları gerektiğidir. Ayrıca makbul bir inanca sahip olabilmeleri için, bu grupların tevhid ilkesi gereği bütün kitaplara ve peygamberlere iman etmeleri zaruridir.

Bu konuda, yukarıdaki ayette mücmel olarak verilen iman esasları كُلُّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ Her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. "Allah'ın peygamberlerinden hiçbirisi arasında ayırım yapmayız..." dediler⁸ ayetiyle daha detaylı bir biçimde ele alınarak, Allah'ın gönderdiği bütün kitaplara ve peygamberlere hiçbir ayrıma gitmeden iman etmek gerektiği vurgulanmıştır.

Kur’an ayetlerine genel olarak bakıldığında, ehl-i kitap tabiriyle daha çok yahudi ve hıristiyanların murad edildiğini geride söylemiştik. Ancak dikkat edildiğinde yine Kur’an, bu grupları bazı ayetlerde küfür ve şirkle suçlamaktadır. Buradan da kitap ehli olmanın mutlak bir kurtuluş anlamına gelmediğine dikkat çekilmektedir. Bu anlamda kitap ehli inkârlarından dolayı bir ayette şöyle uyarılırlar: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ Ey ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın ayetlerini inkâr edersiniz?⁹

Kur’an’da sâbiîler hakkında detaylı bilgi verilmezken, bazı ayetlerde ehl-i kitap içerisinde zikredilmektedirler.

⁵ Bakara, 2/62.

⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 146.

⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 146.

⁸ Bakara, 2/285.

⁹ Âl-i İmrân, 3/70.

3.1.1 Kitap Ehlinin İnançları

Kur'an-ı Kerim, kitap ehli'nin hem akide hem de amel yönünden birçok olumsuz özelliklerini haber vermektedir. Dolayısıyla bunca olumsuz sıfatları bulunan bu insanların, doğru bir yol ve hak inanç üzere olduklarını söylemek imkânsızdır. Bu sebeple kendilerinden inançlarını, tutum ve davranışlarını düzeltmeleri istenmekte, aksi takdirde inkârcılardan ve müşriklerden bir farklarının olmayacağı bildirilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de iman edilmesi gereken hususları açıklayan ayetlerden biri de: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ* *Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapıtmıştır*¹⁰ ayetidir.

Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde şu tespitlerine yer verir: “ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* hitabı müminleredir. *آمِنُوا* “İmanınızda sebat edin, devam edin ve inancınızı artırın.” Bir rivayete göre ise bu ayet ehl-i kitaba hitaben nazil olmuştur. Çünkü onlar bazı kitaplarla peygamberlere iman ediyorlar, bazılarını ise reddediyorlardı. Bir grup kitap ehli Hz. Peygamber’e gelip “Ey Allah’ın Resulü! Biz sana, sana indirilen kitaba, Musa’ya, Tevrat’a ve Üzeyir’e iman ediyoruz. Bunların dışındaki kitaplara ve peygamberlere inanmıyoruz” deyince¹¹ Hz. Peygamber “Hayır! Allah’a, O’nun elçisi Muhammed’e, gönderdiği kitabı Kur’an’a ve bundan önce gönderdiği bütün kitaplara iman edin!” buyurmuştur. Onlar “Hayır bunu yapmayacağız” deyince bu ayet nazil olmuş ve onlar da hepsine iman etmişlerdir. Bir rivayete göre ise bu ayetteki hitap münafıklardır. “Ey münafık olarak iman edenler! Gerçek manada ihlâsla iman edin!” demek istenmiştir. Eğer, “Kitap ehli Tevrat ve İncil’e zaten iman etmişlerdi. Öyleyse *وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ* ifadesiyle önceki kitaplara inanmaları niçin emredilmektedir?” diye sorarsan, şöyle cevap veririm: Kitap ehli indirilen bütün kitaplara değil yalnız Tevrat ve İncil’e iman ediyorlardı. Bu hitapla bütün kitaplara inanmaları emredilmiş oldu. Kitapların bir kısmına iman sahih bir iman değildir. Bu anlama yakın manaya gelen bir ayet-i celilede Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur:

¹⁰ Nisâ, 4/136.

¹¹ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, İstanbul ty., s. 138.

إِنَّ الدِّينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ
 Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve (inanma hususunda) Allah ile peygamberlerini birbirinden ayırmak isteyip "Bir kısmına iman ederiz ama bir kısmına inanmayız" diyenler ve bunlar (iman ile küfür) arasında bir yol tutmak isteyenler yok mu; İşte gerçekten kâfirler bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır.¹²

Eğer, ayette niçin Hz. Muhammed için نَزَلَ fiili kullanılırken önceki peygamberler hakkında أُنْزِلَ fiili kullanıldı? diye sorarsan şöyle cevap veririm: “Çünkü Kur’an-ı Kerîm parça parça yirmi sene kadar bir zamanda indirilmiştir. Önceki kitaplar ise böyle değildir. فَقَدْ صَلَّ صَالَاً بَعِيداً “Allah’ın indirdiği kitaplardan her hangi birini inkar ederse” ... وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ “tam manasıyla sapıtmıştır. Çünkü inanılması gereken hususlardan yalnız birini inkâr etmek hepsini inkâr etmek demektir.”¹³

İmanın esaslarıyla ilgili detaylı bilgi veren ayetlerden biri de şudur: آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. "Allah’ın peygamberlerinden hiçbirisi arasında ayırım yapmayız. İştittik, itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır" dediler.¹⁴ Görüldüğü gibi yukarıda zikredilen ayette müminlere, iman noktasında hiçbir ayırma gitmemeleri emredilmektedir. Zira iman edilmesi gereken konular bir bütünlük arz etmektedir. Ne var ki, ehl-i kitap Kur’an-ı Kerim’i, Hz. Peygamber’in nübüvvetini, tek Allah inancını benimsememişler, inatlarından ve hasetlerinden dolayı Hz. Peygamber’i inkâr etmişlerdir.

3.1.1.1 Allah’a İman

Ayetler üzerinde inceleme yaptığımız zaman kitap ehlinin aslında gerçek mananda bir Allah inancına sahip olmadıklarına şahit oluruz. Bunu birkaç örnekle açıklamak istiyoruz:

¹² Nisâ, 4/150-151.

¹³ Zemahşerî, Keşşâf, I, 575.

¹⁴ Bakara, 2/285.

Örnek 1. Bazı ayetlerde yahudilerin ileri gelenlerinin peygamberleri Hz. Musa ile olan konuşmalarında Allah’a inanmaları için birtakım şartlar ileri sürdüklerini öğreniyoruz. Bu konuşmalardan birini Yüce Allah bir ayetinde şöyle haber verir: *وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ* Bir zamanlar: *Ey Musa! Biz Allah’ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı.*¹⁵ Zemahşerî bu ayetin tefsirinde şu açıklayıcı tespitlerde bulunur: “Bu sözü söyleyenler kendilerini yıldırım çarpan 70 kişidir veya onlardan 10.000 kişidir. Bu kelimada Hz. Musa’nın onların bu isteklerini reddettiğine ve bir yönde bulunması caiz olmayan varlığın (Allah) görülmesi muhal olduğuna delil vardır. Öyleyse Allah’ın görülmesini caiz görenler O’nu cisim veya araz kabul etmiş olmaktadırlar. Yahudiler kendilerine gösterilen açık ve kesin delil karşısında ısrar ve inatlarını sürdürüp aynı buzağıya tapanlar gibi küfre düştüler. Yüce Allah bu iki küfrü eşit gördüğü için karşılığındaki cezayı da eşit vererek buzağıya tapanları yıldırım göndererek helak ettiği gibi bu inkârcıları da aynı azapla helak etmiştir. Ayette geçen *الصَّاعِقَةُ* kelimesinin anlamı hakkında onları öldüren herhangi bir şey; gökyüzünden inip onları yakan bir ateş; Allah’ın onları bir gün bir gecede öldürmek üzere gönderdiği bir ordu gibi açıklamalar yapılmıştır. Hz. Musa ise ölmemiş bayılmıştır. Ayette geçen *وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ* ifadesinden onların gelen azabı gördükleri anlaşılmaktadır.”¹⁶

Örnek 2. Bir başka ayette ise Yüce Allah yahudilerin peygamberlerinden kendileri için Allah’ın dışında ilahlar oluşturmalarını istedikleri şöyle haber verilir: *وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ* *الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ* *İsrailoğullarını denizden geçirdik, orada kendilerine mahsus birtakım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine: Ey Musa! Onların tanrıları olduğu gibi, sen de bizim için bir tanrı yap! dediler. Musa: Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz, dedi.*¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*’ında bu ayetle ilgili olarak, kendilerine her türlü nimetler verilmesine rağmen yahudilerin nasıl nankörlük yaptıklarını şu sözlerle açıklar: “Yüce Allah Firavun ve kıptilerin kıssalarını, onların Allah’ın ayetlerini yalanlamalarını, yaptıkları haksızlıkları ve isyanları zikrettikten sonra, İsrailoğullarını Firavun’un memleketinden ve sömürsünden

¹⁵ Bakara, 2/55.

¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 141.

¹⁷ A‘râf, 7/138.

kurtardığını, onlara büyük mucizeler gösterdiğini ve Kızıldeniz'i geçirdiğini, bunca nimetlere karşılık onların ineğe tapmak ve Allah'ı aşikâre görmek istemeleri gibi inkâr ve isyan içerikli davranışlarını haber vermeye başlamıştır. Bununla Allah'ın korudukları dışında insanoğlunun çok zalim, inkârcı, cahil ve nankör olduğunu bildirmeyi ve Hz. Peygamber'i Medine'de yaşayan yahudilerden görmüş olduğu eziyetlere karşı teselli etmeyi murad etmiştir.”¹⁸

Örnek 3. Hz. Musa İsrailoğullarına bir şehre girmelerini emrettiğinde, o şehirde zorba bir topluluğun yaşadığını öğrenince ona şöyle cevap vermişlerdir: *قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنُذْخِلُهَا* *Ey Musa! Onlar orada bulundukları müddetçe biz oraya asla girmeyiz; şu halde, sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız" dediler.*¹⁹ Bu ayetin anlamıyla ilgili olarak Zemahşerî dilsel açıdan şu tespitlere yer verir: “İsrailoğulları *gidin savaşın* sözleriyle hakiki gitmeyi kastetmemiş olabilirler. Belki *كَلِمَتُهُ فَذْهَبَ يَجِيبُنِي* sözünde murad etmek ve cevap vermeyi kast etmek manası murad edildiği gibi *أُرِيدَا قِتَالَهُمْ* onlarla siz savaşmayı isteyin demiş gibidirler. Ancak zahir olan, onlar bu sözü Allah ve Resulü'nü önemsiz gördükleri, onlara değer vermedikleri ve alay etkileri için söylemişlerdir. Cahilliklerinden dolayı buzağıya tapınarak ve Yüce Allah'ı aşikâre görmek isteyerek kalpleri katılaştığı için gerçek manada gitmeyi kastetmişlerdir. Bunun delili Allah ve Resulü'nün gitmeleri mukabilinde kendilerinin oturacaklarını zikretmeleridir. Onların bu dehşet verici ifadeleri karşısında Hz. Musa ve Hz. Harun'un düşüp bayıldıkları, İsrailoğulları'nın da onları recmetmek istedikleri rivayet edilir. Bu gibi birçok sebepten dolayı Yüce Allah *لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا* İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahudiler ile şirk koşanları bulacaksın²⁰ ayetinde yahudileri müşriklerle beraber zikretmiş hatta düşmanlıkta onlardan öne almıştır.”²¹

Örnek 4. Yahudiler, Cenab-ı Hakk'ı maddî bir varlık olarak düşünmüşler ve bu sebeple Hz. Peygamber'den yüce Allah'ın özelliklerini²² ve şeklini²³ tarif etmesini istemişlerdir. Onların bu istekleri karşısında çok kızan Hz. Peygamber şu ayet-i kerimeyi

¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 149.

¹⁹ Mâide, 5/24.

²⁰ Mâide, 5/82.

²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 620.

²² Ebû Hasan Ali el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, Mısır 1379/1959, s. 345.

²³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Beyrût 1936, II, 221.

okumuştur: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

*Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler O'nun kudret eliyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin ortak koşmalarından yüce ve münezzehdir.*²⁴

Cârullah Zemahşerî, bu ayetin dilsel yorumuyla ilgili şu açıklamaları yapar: “Bu ayeti bir bütün olarak ele aldığımızda, avuç ve el kelimelerinin hakikî veya mecâzî anlamlarına gitmeden Allah’ın azametini ve gücünün yüceliğini tasvir ettiğini görürüz. Nitekim rivayet edildiğine göre yahudi âlimlerinden biri gelerek Hz. Peygamber’e şöyle söylemiştir: “Ey Ebu’l-Kâsım! Allah kıyamet günü gökleri bir parmağında, yeryüzünü bir parmağında, dağları bir parmağında, ağaçları bir parmağında, toprakları bir parmağında ve diğer yaratılmışları bir parmağında tutarak sarsacak ve “Melik benim” diyecek” deyince Hz. Peygamber onun bu sözüne taaccüp ederek gülmüş ve bu ayeti (وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ) okumuştur.²⁵ Arapların en fasihi Hz. Peygamber bu ayet-i celileden ancak beyan âlimlerinin anladığı manayı anlamıştır ki buna göre ayette gerçek manada parmak, tutmak, sarsmak söz konusu değildir. Bilakis ayetin özü Allah’ın müthiş gücüne delalet etmektedir ki anlayışlar ve zihinler o yüce kudreti kolaylıkla idrak edemezler ancak bu gibi tahyîlî yollarla getirilen ibarelerle anlayabilirler.”²⁶ İbnü’l-Müneyyir ise Kur’an ayetleri için temsîl ifadesi varken, tahyîl ifadesinin kullanılmasının doğru olmayacağını savunarak Zemahşerî’ye itiraz eder.²⁷

Örnek 5. Kitap ehlinin Allah’a oğul isnad ederek şirk koştukları وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرُ ابْنُ اللَّهِ Yahudiler, وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ *Uzeyr Allah'ın oğludur, dediler. Hristiyanlar da, Mesih (İsa) Allah'ın oğludur dediler. Bu onların ağızlarıyla geveledikleri sözlerdir. (Sözlerini) daha önce kâfir olmuş kimselerin sözlerine benzetiyorlar. Allah onları kahretsin! Nasıl da (haktan bâtula) döndürülüyorlar!*²⁸ ayetiyle bildirilmiştir. Müfessirimiz bu ayetle ilgili olarak şu bilgilendirici açıklamalara yer verir: “Bu sözü Medine’de yaşayan bir grup yahudi söylemiştir. Çünkü yahudiler Hz. Musa’dan sonra kendilerine gönderilen bazı peygamberleri öldürünce Allah önce Tevrat’ı

²⁴ Zümer, 39/67.

²⁵ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Kitap: Tefsir, Bab: 2, Hadis: 4811; Müslim b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim*..., Kitap: Sifâtü’l-münâfikîn, Hadis: 2786.

²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 143.

²⁷ İbnü’l-Müneyyir, *el-İntisâf fi mâ*..., IV, 143.

²⁸ Tevbe, 9/30.

kaldırılmış, daha sonra da Hz. Üzeyir'e onun tamamını ezberletmişti. Onun tek harfi dahi eksik kalmaksızın Tevrat'ın tamamını ezberlediğini gören yahudiler, Allah'ın oğlu olduğu iddiasında bulundular. *يُضَاهُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ* cümlesinin manası: “Allah Resulünün döneminde yaşayan yahudi ve hristiyanlar sözlerini kendilerinden önce geçenlerin sözlerine benzetiyorlar.” Yani bu küfür yeni icat edilmiş değil, eski bir inkârdır. Veya “Onlar bu sözlerini müşriklerin “Melekler Allah'ın kızlarıdır” sözlerine benzetiyorlar.” Bir görüşe göre ise *يُضَاهُونَ* ‘de geçen zamir hristiyanlara racidir. Yani “Hristiyanlar sözlerini yahudilerin sözlerine benzetiyorlar” manasındadır. Çünkü yahudiler onlardan öncedir.”²⁹

İslam âlimleri, Kur'an'ın bu yöndeki suçlamalarının daha çok yahudileri ve hristiyanları hedef aldığını ifade etmişlerdir.³⁰

Örnek 6. Kitap ehlinin imandan yoksun olduklarını, kurtuluşa erebilmeleri için Yüce Allah'ın emrettiği şekilde iman etmeleri gerektiğini vurgulayan ayetlerden biri de şudur: *Eğer ehl-i kitap iman edip (kötülüklerden) sakınsalardı, herhalde (geçmiş) kötülüklerini örter ve onları nimeti bol cennetlere sokardık.*³¹

Zemahşerî, yahudi ve hristiyanların ne kadar büyük günah işlediklerini, ancak tevbe kapısının daima açık olduğunu şu satırlarda dile getirir: “*Eğer ehl-i kitap saydığımız bunca kötülüklerine rağmen, Allah resulüne ve onun getirdiği Kur'an-ı Kerim'e iman edip, imanlarını kurtulmanın zaruri şartı olan takvâ ile birleştirerek (kötülüklerden) sakınsalardı, herhalde (geçmiş) kötülüklerini örter o günahları sebebiyle onlara azap etmez ve onları müslümanlarla birlikte nimeti bol cennetlere sokardık.* Bu ayet-i kerime yahudi ve hristiyanların günahlarının ne kadar büyük ve kötülüklerinin ne kadar çok olduğunu bildirmektedir. Aynı zamanda ayet, günahları ve isyanları ne kadar büyük olursa olsun, yahudi ve hristiyanlar kadar günahları olsa bile günah işleyenlere tövbe kapısının açık olduğuna, imanın ancak takvâ ile fayda verebileceğine delâlet etmektedir.”³²

Örnek 7. Yüce Allah'ı üç unsurdan biri olarak kabul eden hristiyanların kâfir olduklarını bildiren *لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا إِلَهٌ وَاحِدٌ وَإِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ*

²⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 263.

³⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*..., I, 513; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh b. Ahmed: *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, (Tefsîru'l-Kurtubî), Kahire 1983, I, 91.

³¹ Mâide, 5/65.

³² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 607.

*Andolsun "Allah, için üçüncüsüdür" diyenler de kâfir olmuşlardır. Hâlbuki bir tek Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur. Eğer diye geldiklerinden vazgeçmezlerse, içlerinden kâfir olanlara acı bir azap isabet edecektir*³³ ayetinin yorumunda Zemahşerî'nin tevhide yönelik şu lügavî açıklamalarına rastlıyoruz: “وَمَا مِنْ إِلَهٍ ‘de nefiyden sonra gelen nekre umum ifade edeceğinden mana şöyledir: “Tek ilâh vardır ve o da bu vasıflarla vasıflanmıştır. O'nun dışında bir ilâh yoktur. O tektir ve ortağı yoktur.” Ayette لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ yerine لَيَمَسَّنَّكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٌ şeklinde zamir yerine ismi zahir getirilmiş ve böylece onların küfrüne dair hüküm tekrar edilmiştir. Ancak kitap ehlinin küfre düşüklerini haber veren bu gibi ayetlerle beraber fıkıh ve muamelatta onlara diğer kâfirler gibi davranılmayıp, daha müsamahakâr tutum sergilendiğini unutmamak gerekir.”

Örnek 8. Kitap ehlinin şirke düşmelerinin sebebinin sadece Allah'a çocuk nisbet etmeleri olmadığını, din adamlarını da Allah'tan başka Rab edindiklerini haber veren: اتَّخَذُوا أَخْيَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (hristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i (İsa'yı) rabler edindiler. Hâlbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emredildi. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır³⁴ ayetin yorumunda Zemahşerî onların bu aşırılıklarını şu açıklayıcı bilgilerle dillendirir: “Onların hahamları ve rahipleri rab edinmeleri, emrettikleri isyanlara itaat etmeleri, Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını haram kabul etmeleri sebebiyledir. Nitekim verdikleri emirler hususunda efendilere itaat edilir. Şeytanın verdiği vesveselere uyanlara da عِبَادَهُ (Şeytanın kulları) şeklinde isim verilir. Bir gün boynunda bir haçla Hz. Peygamber'in huzuruna gelen Adiy b. Hâtim'e (r.a.) Allah Resûlü, onu çıkarıp atmasını emretti ve yukarıdaki ayeti okudu. Adiy, “Ey Allah'ın elçisi, biz onlara ibadet etmiyoruz” deyince Hz. Peygamber, din adamlarının helaller ve haramlar noktasında değiştirdikleri hükümleri kabul etmenin onlara ibadet etmekle eşdeğerde olduğunu haber vermiştir.³⁵ Fudayl'ın (r.a.) şöyle söylediği rivayet edilir: “Hristiyanlar, Yaratana isyan edilen yerde

³³ Mâide, 5/73.

³⁴ Tevbe, 9/31.

³⁵ Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*..., Kitap: Tefsîru'l-Kur'an, Bap: 10, Hadis:3095; Ahmed b. el-Hüseyn, *Sünenü'l-Beyhekî el-Kübrâ* (thk.: Muhammed Abdülkadir Ata), Mekke 1414/1994, Kitap: Âdâbü'l-kâdî, 10/116, Hadis: 20350.

yaratılana itaat ettikleri, kıbleden başka bir yöne doğru namaz kıldıkları gibi, Mesih'i Allah'ın oğlu kabul ederek onu ibadete lâayık gördüler.”³⁶

Ehl-i kitabın Yüce Allah'a çocuk nisbetleriyle ilgili inançlarının reddedildiği *قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ* de ki: *Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı, elbette ben (ona) kulluk edenlerin ilki olurum!*³⁷ ayetin dilsel ve mezhepsel anlamdaki yorumunu İmam Zemahşerî bir örnekle şöyle açıklar: *قُلْ إِنْ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ* De ki: *Eğer Rahmân'ın bir çocuğu olsaydı...* Bu doğru olsaydı, getirebileceğiniz sahih ve açık bir delille sabit olsaydı *فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ* ...*elbette ben (ona) kulluk edenlerin O çocuğa tazim eden ve saygı gösterenlerin ilki olurum!* Bu durum, kişinin hükümdara saygısından dolayı onun hürmet etmesi gibidir. Bu kelâm, temsil yolu üzere farz-ı muhal kabul edilen bir kelimedir. Allah'tan çocuğu nefyetme hususunda mübalağa ifadesidir. Bunun benzeri adl sahibi kişinin mücebbire kimseye “Eğer Allah kalplerde küfrü yaratan ve bunun üzerine ebedi azap eden ise ben onun şeytan olduğunu ilah olmadığını ilk söyleyenlerdenim” demesi gibidir. Bu sözün anlamı Allah'ın küfrü yaratmadığını, bundan münezzehe olduğunu mübalağalı bir vecih üzere ifade etmektir.”³⁸

İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin bu açıklamasını sert bir dille şöyle eleştirir: “Zemahşerî adalet ehli diye isimlendirdiği bir kimsenin ağzından böyle bir örneği getirerek gerçekten maksadını aşmıştır. Ona şu cevap verilir: “Kalplerde imanı yaratan Allah olduğu gibi küfrü yaratanın da Allah olduğu aklen ve şer'an kat'î delillerle sabittir. Akıl Allah'tan başka yaratıcı olmadığını bilir ve *هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ* Allah'tan başka size gökten ve yerden rızık verecek bir yaratıcı var mı?³⁹ *اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ* Allah her şeyin yaratıcısıdır⁴⁰ ayetlerinin manasını kabul eder. Konu hakkında aklî ve naklî deliller bulununca Zemahşerî'nin kulaklarını açması ve doğruyu görmesi gerekir. Zira o bu ifadelerle Allah hakkında inançsızların dahi ulaşamadıkları bir aşırılığa girmiş, en inatçı günahkârların gösteremedikleri cüreti göstermiş olmaktadır. Elbette bu sözü ancak kaderiyyenin (ehl-i

³⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 264.

³⁷ Zuhuruf, 43/81.

³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 265.

³⁹ Fâtır, 35/3.

⁴⁰ Zümer, 39/62.

sünnet) küfrü açıklama şekline muhalif olan kişi söyleyebilir ve bu denli bir yanlışlığa cüret edebilir. Doğrusu Zemahşerî, küfrü en yakışıksız bir şekilde açıklamıştır.⁴¹

Yukarıda bahsi geçen din adamları, önlerinde eğilip kendilerini Rab kabul eden avam tabakanın mallarını çeşitli vaatlerle ellerinden alıyorlar ve bu malları kiliseye getirenlerin Allah'a yakın olacaklarını söylüyorlardı. Onların bu saptırmaları ve haksızlıkları bir ayette şiddetli bir tehditle şöyle haber verilir: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ* Ey iman edenler! *وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ* (Biliniz ki), hahamlardan ve rahiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve (insanları) Allah yolundan engellerler. Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!⁴² Rahiplerin ve hahamların insanların mallarını haksız yollardan yemeleri; onların arasında hüküm verirken rüşvet almaları, şer'î hükümlerde kolaylık ve müsamaha göstermeleri karşılığında çıkar elde etmeleri şeklindeydi.⁴³

Özet olarak söylemek gerekirse, kitap ehli Allah'a inanç noktasında kesinlikle şirk üzeredirler. Çünkü öncelikle tek Allah inancına sahip değillerdir. Ayrıca Yüce Allah'ı maddi varlık telakki ederek ona çocuk nisbet etmişler ve böylece hak yoldan çıkıp şirk bataklığına saplanmışlardır. Bunun da ötesinde helalleri ve haramları belirleme noktasında din adamlarını Yüce Allah'a eş koşmuşlardır. Neticede bu inanç ve davranışları sebebiyle Kur'an ayetlerinde müşrikler olarak zikredilmişlerdir.

3.1.1.2 Peygamberlere İman

Peygamberler hakkında yanlış inanç ve tutumlara sahip olan kitap ehli, onları beşer sıfatından çıkarıp Allah'ın oğlu kabul ederek bu hususta da yoldan çıkmışlardır. Yahudiler Hz. Üzeyir'in, hristiyanlar da Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduklarını söylerler.⁴⁴

Bu iftiraları reddeden Yüce Allah, kendisine oğul nispet edenlerin kâfir olduklarını *لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ* "Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih'dir" diyenler and olsun ki kâfir olmuşlardır. De ki: Öyleyse Allah, Meryem oğlu

⁴¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ...*, IV, 265.

⁴² Tevbe, 9/34.

⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 265.

⁴⁴ Tevbe, 9/30.

*Mesîh'i, anasını ve yeryüzündekilerin hepsini imha etmek isterse Allah'a kim bir şey yapabilecektir (O'na kim bir şeyle engel olabilecektir)! Göklerde, yerde ve ikisi arasında ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah'a aittir. O dilediğini yaratır ve Allah her şeye tam manasıyla kadirdir*⁴⁵ ayetiyle net bir şekilde haber verir.

Bu bağlamda Zemahşerî, “ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ” sözünün anlamı Allah gerçek manada Mesîh'in ta kendisidir, başkası değil şeklinde kesin ifadedir ki bu sözü söyleyenler hristiyanlardan bir gruptur. Diğer bir görüşe göre ise onlar bu sözü açıkça söylememişler ancak bu noktaya varan bir görüşe sahip olmuşlardır. Zira onlar yaratanın, öldürenin, dünyanın düzeninin sağlayanın Hz. İsa olduğuna inanmaktaydılar⁴⁶ açıklamasıyla yukarıdaki ifadeyi söyleyenlerin inkâra nasıl düşüklerinin tespiti yapmıştır.

Peygamberler, ibadet ve taatleriyle Allah'ın rızasını kazanmak isteyen seçilmiş insanlardır. Hiçbir peygamberin kendisine, meleklerle veya diğer peygamberlere kulluk yapılmasını istemelerinin mümkün olmadığı gerçeği Âl-i İmrân süresinde şöyle haber verilmektedir:

مَا كَانَ لِشَيْءٍ أَنْ يُؤْتَيهَ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَاداً لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَاباً أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

*Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra (kalkıp) insanlara: Allah'ı bırakıp bana kul olun! demesi mümkün değildir. Bilakis (şöyle demesi gerekir): Okutmakta ve öğretmekte olduğunuz kitap uyarınca Rabbe halis kullar olunuz. Ve size: Melekleri ve peygamberleri ilâhlar edinin, diye de emretmez. Siz müslüman olduktan sonra hiç size kâfirliği emreder mi?*⁴⁷

Keşşâf'ta ilgili ayeti detaylı bir şekilde ele alan Cârullah, konuyu şöyle tahlil eder: “Ayet, Hz. İsa'ya ibadeti caiz görenleri yalanlamaktadır. Rivayet edildiğine göre Necrân Hristiyanlarından bazıları Hz. Peygamber'e “Sana kulluk yapmamızı ve seni Rab kabul etmemizi ister misin? diye sorunca, Hz. Peygamber “Allah'tan başkasına kulluk yapmaktan ve yaptırmaktan Allah'a sığınırım. Allah beni bunun için göndermedi”⁴⁸ diye cevap vermiş ve bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur. Diğer bir rivayete göre Allah Resulü “Allah'tan başka hiç kimseye secde etmek uygun değildir” buyurmuşlardır. Ayette

⁴⁵ Mâide, 5/17.

⁴⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 617.

⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/79–80.

⁴⁸ Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvveh*, V, 381.

geçen وَالْحُكْمَ kelimesi sünnet anlamındadır. رَبَّانِيَّيْنِ ifadesi ise, Allah'ın dinine ve O'na itaate çok düşkün olan kimseler anlamındadır. İbn-i Abbâs vefat ettiği zaman Muhammed b. el-Hanefiyye “Bu gün bu ümmetin Rabbânî'si vefat etmiştir” demiştir. Hasan-ı Basrî, “Rabbânîler, âlimler ve fakihlerdir” der. بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ cümlesi ilmiyle amel etmeyen kimsenin ilmini tahsil ederken çektiği yorgunluğun ve verdiği emeğin boşa gittiğine delildir. Bunun örneği; bir ağaç ekip o ağacın güzel görüntüsünü seyretmekle yetinip meyvesinden faydalanamayan kişiye benzer. İlim öğrenip öğreten fakat ilmiyle amel etmeyen kimsenin Allah katında hiç bir değeri yoktur. O kişinin Rabbi ile arasındaki bağ kopmuştur. أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكَفْرِ cümlesinde istifham inkâr içindir. *Siz müslüman olduktan sonra hiç size kâfirliği emreder mi?* yani emretmez demektir. بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ cümlesi muhatapların Hz. Peygamber'e secde etmek için izin isteyen müslümanlar olduğuna delalet etmektedir.”⁴⁹

Böylece Yüce Allah insanlar arasından seçtiği peygamberleri kitap ehlinin iftiralarına karşı bu şekilde savunduğuna şahit olmaktayız. Kur'an-ı Kerim onların Hz. İsa hakkında kullandıkları Allah'ın oğlu tabirini reddedercesine sık olarak Meryem oğlu İsa şekliyle zikretmiş olması hristiyanlara verilen açık bir cevaptır.⁵⁰

Kitap ehlinin Yüce Allah'a çeşitli iftiralarda bulunarak aşırı gitmelerini yasaklayan ve Hz. İsa'nın Allah'ın elçisi olduğuna dikkat çeken يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرْهُمْ إِلَهُ جَمِيعًا *Ey ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçekten başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesîh, ancak Allah'ın resulüdür, (o) Allah'ın, Meryem'e ulaştırdığı kün (ol) kelimesi (nin eseri) dir, O'ndan bir ruhtur. (O'nun tarafından gönderilmiş yahut teyit edilmiş yahut da Cebrail tarafından üfürülmüş bir ruhtur). Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin. "(Tanrı) üçtür" demeyin, sizin için hayırlı olmak üzere bundan vazgeçin. Allah ancak bir tek Allah'tır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Vekil olarak Allah yeter. Ne Mesîh ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan*

⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 378.

⁵⁰ Bkz.: M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 86.

geri dururlar. O'na kulluktan geri durup büyüklenen kimselerin hepsini (Allah) yakında huzuruna toplayacaktır⁵¹ ayet hakkında ince detaylara giren Zemahşerî şu açıklamalara yer verir:

يا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ Ey ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin... Yahudiler Hz.

İsa'nın zinadan doğduğu iftirasında bulunarak onun derecesini düşürmekte, hristiyanlar ise Hz. İsa'nın ilâh olduğunu söyleyerek onun derecesini yükseltmekte aşırı gitmişlerdir. ...ve Allah hakkında, gerçekten başkasını söylemeyin. Allah hakkında

gerçek O'nun ortaktan ve çocuktan münezzehtir. وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً Hristiyanlar Allah

üç uknumdan (unsur) oluşan bir cevherdir derler. Baba uknumu, Oğul uknumu ve Rûhu'l-Kuds uknumu. Baba unsuruyla Zat'ı, Oğulla İlm'i, Rûhu'l-Kuds'le Hayat'ı kast ederler.

Dolayısıyla onlara göre üç ilâh vardır. Kur'an-ı Kerim hristiyanların Allah'ı, Mesîh'i ve Hz. Meryem'i üç ilâh kabul ettiklerini, Mesîh'in Allah'ın oğlu olduğuna inandıklarını şu ayetlerde açıkça ifade etmektedir. وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ

Allah: Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara,

"Beni ve anamı, Allah'tan başka iki tanrı bilin" diye sen mi dedin, buyurduğu zaman o,

"Hâşâ! Seni tenzih ederim; hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben

söyleseydim sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, hâlbuki ben senin

zâtında olanı bilmem. Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızca sensin⁵², ... وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ

Hristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah'ın oğludur dediler.⁵³ Hristiyanların meşhur görüşüne

göre Hz. İsa'nın baba tarafından lâhûtî (ilâhlık), anne tarafından ise nâsûtî (insanlık) yönü

vardır. Hâlbuki إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ

alâkasının bir anne ile evladı arasındaki alâka kabilinden olduğunu, Yüce Allah ile

alâkasının ise O'nun elçisi olması itibarıyla olduğunu öğrenmekteyiz. أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ

Hz. İsa, Allah'ın emriyle, babasız olarak onu canlı bir ceset olarak yaratmasıyla var

olmuştur. Yüce Allah ile arasında baba ile oğul arasındaki alâka asla yoktur. لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ

وما في الأرض Yerlerde ve göklerde olan her şey Allah'ın mülkü iken Allah'ın mülkünün bir

parçası nasıl kendisinin bur cüz'ü olabilir. Üstelik cüz cisimler için düşünülebilir. Allah ise

⁵¹ Nisâ, 4/171-172.

⁵² Mâide, 5/116.

⁵³ Tevbe, 9/30.

cisim ve arazların özelliklerinden münezzehtir. لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ. *Ne Mesih ve ne de derece itibariyle ondan daha üstün olan Arş etrafındaki Cebrâîl, İsrâfîl, Mîkâîl gibi aynı tabakada bulunan Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar. O'na kulluktan geri durup büyüklenen kimselerin hepsini (Allah) yakında huzuruna toplayacaktır.* Rivayet edildiğine göre Necrân hristiyanlarından bir heyet Hz. Peygamber'e "İsa, Allah'ın kulu ve elçisidir diyerek onu niçin ayıplıyorsun" dediklerinde Allah Resulü "Allah'ın kulu olmak bir kusur değildir" diye cevap vermiştir. Onlar "Hayır kusurdur" diye itiraz edince yukarıdaki ayet nazil olmuştur.⁵⁴ Buna göre ayetin anlamı "*Ne Hz. İsa ne de siz Allah'a kul olmaktan geri durabilirsiniz. Eğer kulluk yapmayacak olsaydı o buna daha evla olurdu*" şeklindedir.⁵⁵

Kitap ehlinin peygamberler hakkındaki tavırlarını gözler önüne seren Bakara süresindeki أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ (Ne var ki) gönlünüzün arzulamadığı şeyleri söyleyen bir elçi geldikçe ona karşı büyüklük tasladınız. (Size gelen) peygamberlerden bir kısmını yalanladınız, bir kısmını da öldürdünüz⁵⁶ ayeti çerçevesinde, Zemahşerî'nin şu belâgî incelikleri tespit ettiğini görmekteyiz: "Ayetin sonu وَفَرِيقًا قَتَلْتُمْ şeklinde bitmeli değil miydi? diye sorarsan şöyle cevap veririm: "Bunun iki şekilde cevabı verilebilir. Birincisi fiil lâfzen muzari olsa da bununla mazi manası murad edilmiştir. Zira durum çok ciddidir. Böylesine önemli bir konu gözler önüne serilmek ve olayı kalplerde şekillendirmek için olay sanki şu anda oluyormuş gibi muzari sığası getirilmiştir. Şöyle bir cevap vermek de mümkündür: Bir kısmını yalanladınız, bir kısmını ise hala öldürüyorsunuz. Çünkü sizler kendisini sizden korumasam Muhammed'i öldürmek istiyorsunuz. Bundan dolayıdır ki, ona büyü yaptınız ve onu öldürmek için koyun etini zehirlediniz."⁵⁷

Allah inancı hakkında ehl-i kitabın en vahim taleplerinden birisini konu edinen ayet şudur: الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالذِّكْرِ قُلْتُمْ: "Doğrusu Allah bize, (gökten inen) ateşin yiyeceği (yakıp kor edeceği) bir kurban getirmediği hiçbir peygambere inanmamamızı emretti" diyenlere

⁵⁴ el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 180.

⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 593.

⁵⁶ Bakara, 2/87.

⁵⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 163.

şöyle de: “Size, benden önce mucizelerle, (özellikle) dediğiniz (mucize) ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, ya onları niçin öldürdünüz?”⁵⁸

Zikredilen ayet bağlamında Zemahşerî şu önemli mantıksal tespitlere yer verir: “(عَهْدَ إِنَّا) Allah bize Tevrat’ta bu özel mucizeyi getirmediği hiçbir peygambere inanmamamızı emretti. Bu mucize gökyüzünden inen ateşin yiyeceği bir kurban getirmektir. Nitekim İsrailoğullarının peygamberlerinin mucizesi de böyleydi. Bir kurban getirilir, peygamber dua eder, gökyüzünden bir ateş inip o kurbanı yedi. Şüphesiz bu batıl bir iddia ve Allah’a iftiranın başka bir şey değildir. Çünkü ateşin kurbanı yemesinin diğer mucizelerden bir farkı yoktur. Dolayısıyla mucizeler içerisinde seçim yapmaları caiz değildir. Zaten Yüce Allah bundan önce birçok mucize gördükleri halde imana yanaşmamışlardır.”⁵⁹ Böylece peygamberlerinden böyle bir mucize göstermesini isteyen bu grupların maksadının aslında mucize görmek değil, işi yokuşa sürüp inkârlarında ısrarları olduğunu anlıyoruz.

Zemahşerî, ehl-i kitabın son peygamberin nübüvvetini gereği gibi değerlendiremediklerinden dolayı tevhid inancından uzaklaştıklarını belirtmektedir. Onun bu hususta üzerinde durduğu ayet şudur: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا ما جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *Ey ehl-i kitap! Peygamberlerin arası kesildiği bir sırada size elçimiz geldi. Gerçekleri size açıklıyor ki (kıyamette): "Bize bir müjdeleyici ve uyarıcı gelmedi" demeyesiniz. İşte size müjdeleyici ve uyarıcı gelmiştir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir*⁶⁰

Bu ayetle hitaptan maksat nimetleri onların başına kakmaktır. Zira vahyin izlerinin kesilip kaybolduğu ve vahye en çok muhtaç oldukları bir dönemde, en büyük nimet kabul etsinler ve ellerine geçen fırsatı değerlendirsınler diye Allah onlara elçi göndermiş ve rahmet kapısını açmıştır. Onlara gerekli delil gelmiştir ve artık onlar yarın “bizi gafletten uyandıracak bir elçi gönderilmedi” diyemeyeceklerdir.⁶¹

Yukarıda zikredilen ayetlerden de anlaşıldığı gibi kitap ehli, gerçek manada tek Allah’a inanmadıkları gibi gerçek manada bir peygamber inancına da sahip olmamışlardır. Peygamberlerini Allah’a eş koşarak tevhid çizgisini terk etmişler, ısrarcı bir şekilde

⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/183.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 148.

⁶⁰ Mâide, 5/19.

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 618.

aşırılıklarını sürdürmüşlerdir. Çeşitli bahanelerle peygamberlerine itaat etmemişler, onlara çeşitli iftiralarda bulunmuşlar, daha da ileri giderek onların birçoğunu öldürmüşlerdir.

3.1.1.3 Kutsal Kitaplara İman

İmanın temel esaslarından biri de kitaplara inanmaktır.⁶² Ehl-i kitap, kendileri inanmadıkları gibi insanları Kur'an'a inanmaktan alıkoymak için ellerinden gelen hileleri yapıyorlardı. Hayber yahudilerinden bir grup, müslümanlar arasında şüphe uyandırmak ve fitne çıkarmak için günün ilk yarısında iman etmiş gibi görünüp akşama doğru inkâr etme kararı aldılar. Maksatları müslümanları dinlerinde şüpheyi düşürmek ve onları saptırmaktı.⁶³ Bunun üzerine وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمَنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَآكُفُّوا آخِرَهُ *Ehl-i kitaptan bir grup şöyle dedi: "Müminlere indirilmiş olana sabahleyin (görünüşte) inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar (böylece dinlerinden) dönerler"*⁶⁴ ayeti nazil olmuştur. Bir rivayete göre ise yahudilerin birbirine ikiyüzlü olmayı teşvik ettikleri konu kible meselesidir. Birbirlerine sabahleyin müslüman görünerek Kâbe tarafına, akşam vakti ise öteki tarafa yönelmeyi tavsiye ediyorlardı.⁶⁵

Zemahşerî'nin üzerinde en çok durduğu konulardan birisi de ehl-i kitabın kutsal kitaplar hakkındaki tutumlarıdır. Onların bu husustaki inkârları ve aşırılıkları şu ayetle bildirilmiştir: وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِّنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَىٰ نُورًا وَهُدًى لِّلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قُرْآنًا تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثِيرًا وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ *(Yahudiler) Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Çünkü "Allah hiçbir beşere bir şey indirmede" dediler. De ki: Öyle ise Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği kitabı kim indirdi? Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de atalarınızın da bilemediği şeyler (Kur'an'da) size öğretilmiştir. (Resulüm) sen "Allah" de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar!"*⁶⁶

İlgili ayet hakkında detaylı tespitlere yer veren Zemahşerî şu açıklamaları yapmaktadır: “Ya da anlam şöyledir: Onlar Allah'ın kâfirlere karşı gazabını, onları bir anda yakalayacağını hakkıyla anlayamadılar ve peygamberi inkâr içerikli o çok ağır

⁶² Bkz.: Bakara, 2/ 285.

⁶³ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 373.

⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/72.

⁶⁵ Bkz.: Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 372.

⁶⁶ En'âm, 6/91.

sözleri söyleyerek ondan gereği gibi korkmadılar. Bu sözü (مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ) Kur'an'ın Hz. Peygamber'e indirildiğini inkâr hususunda mübalağa için söylemişlerdir. Onların bu iftiraları üzerine yaptıkları tahrifler adeta yüzlerine vurulmuştur. Zira onlar, Hz. Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği Tevrat'ı istedikleri gibi değiştirmek, bir kısmını eksiltmek, diledikleri bölümleri açıklamak ve diledikleri yerleri gizlemek için dağınık kâğıt parçaları haline getirmişlerdi. Diğer bir rivayete göre ise bu sözü söyleyenler Kureyşlilerdir. Onlar yahudilerden Hz. Musa'yı ve Tevrat'ı işitiyorlar ve şöyle söylüyorlardı: *"Bize de kitap indirilseydi, biz onlardan daha doğru yolda olurduk"*.⁶⁷ وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ cümlesinde hitap yahudileredir. Yani "Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'an sayesinde, Tevrat elinizde olduğu halde sizin bilmediğiniz, sizden daha bilgili olan önceki atalarınızın da bilmediği şeyler size öğretildi" anlamındadır."⁶⁸ Böylece Zemahşerî'nin, zikredilen ayet paralelinde özellikle yahudilerin, gerçekleri gizleyebilmek için her türlü hileye başvurduklarını tespit ettiğini görmekteyiz.

Yahudiler Kur'an-ı Kerim'e inanmamak için çeşitli bahaneler ileri sürmüşlerdir.⁶⁹ Bu bahanelerinden biri de Hz. Cebrail'e olan düşmanlıklarıdır. Konuyla ilgili olarak قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ De ki: Cebrail'e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle Kur'an'ı senin kalbine bir hidayet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeci olarak o indirmiştir. Kim, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkârcı kâfirlerin düşmanıdır⁷⁰ ayeti nazil olmuştur.

Görüldüğü gibi Yüce Allah, Hz. Cebrail'i düşman kabul ederek inkârlarını vahyi onun getirmesine bağlayan yahudileri kendi düşmanı olarak kabul etmiştir. Ayrıca, melekler hakkında da aşırı gittikleri için onların kâfir olduklarını haber vermiştir.

⁶⁷ En'âm, 6/157.

⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 43.

⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 192-193.

⁷⁰ Bakara, 2/97-98.

Bazen de müfessirimiz, yukarıdaki ayette olduğu gibi, ehl-i kitabın kutsal kitaplar hakkındaki çarpık inançlarını yorumlamaksızın, konuyla ilgili inen ayetlerin nüzul sebeplerini aktarmakla yetinmiştir.⁷¹

3.1.1.4 Ahirete İman

Kitap ehli, imanın temel şartlarından biri olan ahirete inanma konusunda da gereken önemi göstermemişler hatta konuyu saptırmaya çalışmışlardır. Onların bu tutumlarına şu ayet-i kerimede işaret edilmektedir: وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *İsrailoğulları “Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır” dediler. De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız -ki Allah sözünden caymaz-, yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar.*⁷²

Zikrettiğimiz bu ayeti müfessirimiz şöyle yorumlamaktadır: “İsrailoğulları bize ateş sadece buzağıya tapındığımız 40 gün dokunur.” diyorlardı. Ayette geçen سَيِّئَةً büyük günah anlamındadır. Kötülüğün adeta düşman kuşatması gibi çepeçevre kuşattığı kimse tövbe etmeden ölmesi durumunda cehennemliktir. Bir adam Hasan-ı Basrî’ye “خَطِيئَتُهُ nedir? diye sorunca Hasan-ı Basrî “Sübhânellah, Yaşlı başlı insansın. *Hatîe* nedir bunu bilmiyor musun? Mushaf’a bak. Allah’ın yapılmasını yasakladığı ve yapanı ateşte yakacağını bildirdiği her şey kuşatıcı günahtır” diye cevap verdi.”⁷³

Kitap ehlinden Hz. Peygambere iman edip ona yardım edeceklerine dair ettikleri yeminlerini bozarak az bir dünyalık karşılığında Allah’a verdikleri sözlerinden cayanların âhirette karşılaşacakları azaplarla ilgili olarak şu şiddetli tehdit içerikli ayet nazil olmuştur: إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يَكْلَمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يَكْلَمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ *Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenler gelince, işte*

⁷¹ Bkz.: Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 169.

⁷² Bakara, 2/80–81.

⁷³ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 158.

*bunların ahirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır.*⁷⁴

Bu ayetin Tevrat'ı tahrif edip Allah Resulü'nün Tevrat'ta geçen sıfatlarını değiştiren ve bunun karşılığında rüşvet alan birtakım yahudiler hakkında nâzil olduğunu söyleyen müfessirimiz ayetin sebebi nüzulü hakkında detaylı bilgiler vermiştir.⁷⁵

Zikredilen ayet, özelde kitap ehlinden belirli kişiler için, genelde ise bütün insanlar için şiddetli bir uyarı mahiyetindedir. Kur'an-ı Kerim böylece yahudileri kınamakta ve onların âhret inançlarının yanlış olduğunu bildirmektedir. Tabiatıyla âhret inancı gibi çok önemli bir konuda gerekli teslimiyeti ve hassasiyeti göstermeyen bir toplumun dünyada işlemeyeceği günah ve yapamayacağı zulüm yoktur. Bu sebeple, yahudilerin tarih boyunca kendilerinden olmayanlara yaptıkları kötülüklerin altında yatan önemli sebeplerden biri de doğru bir âhret inancına sahip olmamalarıdır diyebiliriz. Ayrıca Kur'an'da kıyamet ve âhret hayatına yönelik yüzlerce ayet varken, Tevrat'ta böylesine önemli bir konuda neredeyse hiç bir açıklamanın bulunmaması ilginçtir.

Bir başka ayette ise لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَانِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardandır. Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takvâ sahiplerini çok iyi bilir⁷⁶ denilerek kitap ehlinden olan azınlık bir kısmın ise ahiret inancına sahip oldukları için övüldüklerini görmekteyiz.

Bir grup hıristiyan hakkında nâzil olduğu rivayet edilen⁷⁷ bu ayetlerle ilgili yorumlarını yapan Zemahşerî, ayette geçen övgüye lâyık sıfatların yahudilerde bulunmadığı tespitine yer vermektedir.⁷⁸

Böylece, âhirete iman noktasında ehl-i kitaptan azınlık bir kesimin, diğerleri gibi inkârcı olmadıklarını ve bazı iyi davranışları sebebiyle övüldüklerini tespit etmiş oluyoruz.

⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/77.

⁷⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 376.

⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/113-115.

⁷⁷ Bkz.: İbn Teymiyye, *Cevâbü's-sahîh li men beddele dine'l-Mesîh*, Mısır 1963, I, 264.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 430.

3.1.2 Ehl-i Kitabın Aşırılıkları

İman noktasında tevhidden uzaklaştıkları için Allah'ın emrettiği bir inanır olmayı beceremeyen kitap ehli, davranışlarıyla da imanlarının gereğini yerine getirmemişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde onların bu aşırılıklarından vazgeçmeleri istenmiş, gerçek müminlere verilecek mükâfatlar açıklanmış, geçmişte aşırılıklarından vazgeçmeyenlere verilen cezalar bariz örneklerle bildirilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde ehl-i kitabın aşırılıklarını birkaç başlık altında özetlemeye çalışacağız:

3.1.2.1 Dini Konuları Yozlaştırmaları

Kur'an-ı Kerim'de değişik ayetlere baktığımızda geride de ifade ettiğimiz gibi, kitap ehlinin, haksızlık yapmak, Hz. Üzeyir ve Hz. İsa hakkında Allah'ın oğlu yakıştırmasında bulunmak, kitaplarını tahrif ederek bazı hakikatleri gizlemek, Hz. Peygamber'i ve Kur'an-ı Kerim'i inkâr etmek gibi birçok dînî konuda aşırılıklar gösterdiklerini görmekteyiz. Konumuzla ilgili olarak Mâide Süresinde bir ayet-i kerimede şöyle buyrulur: *De* قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَصْلُوا كَثِيرًا مِنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ *De ki: Ey kitap ehli! Dininizde haksız yere haddi aşmayın. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın.*⁷⁹ Cârullah Zemahşerî, söz konusu ayetin tefsirinde aşırılığı iki kısımda ele alarak kendi i'tizâlî görüşlerine uygun düşen şu açıklamaları yapar: “Dinde aşırılık iki çeşittir: Birincisi hak olan aşırılıktır. Bu da adalet ve tevhid âlimlerinin yaptıkları gibi hakikatleri araştırmak, manaların detaylarını derinlemesine incelemek ve gerekli delilleri elde etmek için çalışmaktır. Bir de batıl aşırılık vardır ki bu da hevâ ve bidat ehlinin yaptığı gibi hakkı aşmak, delillerden yüz çevirmek ve şüphelere tabi olmaktır. Ayette geçen (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ) ifadesinden maksat kitap ehlinin hristiyanlıktaki önderleridir ki onlar peygamber gönderilmeden önce doğru yoldan uzaklaşmışlardır. (وَأَصْلُوا كَثِيرًا) Üç tanrı kabul etme hususunda kendilerine uyanları hak yoldan saptıranlardır. (وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ) Peygamber gönderildiğinde onu yalanlamışlar, haset etmişler ve ona karşı aşırılık göstermişlerdir.”⁸⁰

⁷⁹ Mâide, 5/77.

⁸⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 665.

Ayeti kendi görüşüne uygun olarak yorumladığını gördüğümüz müfessirimizin dinde aşırılık konusunu hak ve batıl olarak iki farklı açıdan değerlendirdiğini tespit etmiş oluyoruz.

3.1.2.2 Kitaplarındaki Hükümleri Görmezlikten Gelmeleri

Kitap ehlinin taşkınlıklarında birisi de kedilerine indirilen hükümleri uygulamayıp, dünyalık menfaatlerini her şeyden önemli görmeleridir. Ayet-i Kerime’de şöyle buyrulur: وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ *Eğer onlar Tevrat’ı, İncil’i ve Rablerinden onlara indirileni (Kur’an’ı) doğru dürüst uygulasalardı, şüphesiz hem üstlerinden, hem de ayaklarının altından yerlerdi (yeraltı ve yerüstü servetlerinden istifade ederek refah içinde yaşarlardı). Onlardan aşırılığa kaçmayan (iktisatlı, mutedil) bir zümre vardır; fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür!*⁸¹

Ayet’in *Keşşâf*’taki yorumu şöyledir: “Eğer onlar Tevrat ve İncil’deki hükümleri ve hadleri uygulayıp Allah Resulünün bu kitaplarda geçen sıfatlarını korusalardı”, “Rablerinden onlara indirilen Allah’ın diğer kitaplarını uygulasalardı”. Onlar kitapların tamamına inanmakla mükelleftir. Dolayısıyla sanki bütün kitaplar onlara indirilmiş gibi ifade edilmiştir. Bir görüşe göre ise bu cümle ile kastedilen Kur’an-ı Kerim’dir. مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ Onlardan aşırılığa kaçmayan mutedil zümre ile kast edilen Abdullah b. Selam ve arkadaşları ile hristiyanlardan 48 kişidir. وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ Bu cümlede taaccüp manası vardır. Kötü iş yapanların Ka’b b. el-Eşref, arkadaşları ve Rumlar olduğu söylenmiştir. “*Tevrat ve İncil’i uygulasalardı*” kaydından, son peygambere iman edeceklerine dair Yüce Allah’a verdikleri sözü tutmadıkları anlaşılmaktadır.”⁸²

Zemahşerî, ilgili ayet hakkında yaptığı yorumunda, kitap ehlinin bütün ilâhî kitaplara inanmakla mükellef olduklarına ancak onların bu sorumluluklarını yerine getirmeye yanaşmadıklarına dikkat çekmektedir.

3.1.2.3 Din Adamlarının Yorumlarını Teşrî Kabul Etmeleri

Kutsal kitapları tahrif edip en yakışsız iftiralarla dolduran kitap ehlinin din adamları, yandaşları tarafından kanun koyucu olarak kabul edilmekteydiler. Bahsedilen bu

⁸¹ Mâide, 5/66.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 658.

grup, kendilerini İslâm’a davet eden Hz. Peygamber’e hükmü hahamlara bırakmayı teklif etmişlerdi. Hz. Peygamber ise “Hayır, hükmü Allah’ın kitabına bırakalım” deyince bunu kabul etmemeleri üzerine Âl-i İmrân süresindeki *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيئًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ* (Resûlüm!) *Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri (yahudileri) görmez misin ki, aralarında hükmetmesi için Allah’ın kitabına çağırılıyorlar da, sonra içlerinden bir grup cayarak geri dönüyor*⁸³ ayeti nâzil oldu.⁸⁴

Bu ayetle ilgili olarak Zemahşerî’nin şu farklı yaklaşımlarının ve açıklayıcı ifadelerinin olduğunu görmekteyiz: “Ayet-i Kerime’de kendilerine pay verilenler yahudi hahamlarıdır. Onlar Tevrat’tan büyük bir nasip almışlardı. Hz. Peygamber Yahudilerin ders okudukları yere gidip onları İslam dinine davet etmişti. Onlardan Naîm b. Amr ile Hâris b. Zeyd “Sen hangi dindensin” diye sordu. Hz. Peygamber “İbrahim’in dini üzereyim” deyince onlar “İbrahim yahudi idi” dediler. Hz. Peygamber “İşte aramızda hükmetmek üzere Tevrat var. Hükmü ona bırakalım” deyince bunu kabul etmediler.”⁸⁵ Bir görüşe göre bu ayet recim hakkında nazil olmuştur. Zira onlar recim konusunda ihtilaf ediyorlardı. Hasan-ı Basrî ile Katâde ise ayette geçen kitabın Kur’an-ı Kerim olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlar Kur’an’ın Allahın kitabı olduğunu biliyorlar ve bunda asla şüphe etmiyorlardı. Ayette geçen ihtilaf, Hz. Peygamber ile yahudiler arasında değil, yahudilerden müslüman olanlar ile müslüman olmayanlar arasındaki ihtilafıdır. Her iki grup sıhhatinde ihtilaf etmedikleri Allah’ın kitabı Tevrat’ın hükmünü kabul etmeye davet edilmektedirler. Ancak müslüman olmayan yahudiler gerçeklerden yüz çevirmeyi adet haline getirmişler ve bu daveti de reddetmişlerdir. Ayet-i Kerime’de geçen *نَصِيئًا* kelimesi Tevrat’tan sadece korunabilen belli bir kısım demektir. Dolayısıyla Tevrat’tan büyük bir kısmı korunamamış demektir. Hz. Peygamber, “Tevrat’ı getirin okuyun, benim sıfatlarımın orada bulunduğunu göreceksiniz” deyince bunu gayet iyi bilen kitap ehli bu teklifi kabule yanaşmamışlardır. Ancak bu gün elimizde mevcut olan Tevrat’ta bu bölümler mevcut değildir.”⁸⁶

Böylece yukarıdaki ayetin yorumuyla ilgili farklı vecihlere yer veren Zemahşerî’nin diğer taraftan lügavî açıklamalarda bulunduğunu görmüş oluyoruz.

⁸³ Âl-i İmrân, 3/23.

⁸⁴ el-Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 70.

⁸⁵ Muhammed b.Cerir et-Taberî, *Câmiu’l-beyân...*, (thk.:Ahmed Muhammed Şakir), Beyrût 1420/2000, VI, 288, Hadis: 6781.

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 348.

3.1.2.4 Cennete Sadece Kendilerinin Gireceklerini İddia Etmeleri

Yahudi ve hristiyanların cennete sadece kendilerinin girecekleri iddiasında bulunduklarını Kur'an-ı Kerim'den öğrenmekteyiz. Onların bu iddiaları da cevapsız bırakılmamış ve Bakara süresinin *وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ* (Ehl-i kitap:) *Yahudiler yahut hristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur. Sen de onlara: “Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de”*⁸⁷ ayetiyle cevap verilerek bu görüşleri reddedilmiştir.

Söz konusu ayetin belâgat yönünü gayet güzel bir şekilde açıklayan Zemahşerî, şunları söyler: “Yahudiler “Cennet’e ancak yahudiler girecektir” dediler. Hristiyanlar da “Cennete ancak hristiyanlar girecektir” dediler. Bu sözü işiten kimsenin hangi sözün kime ait olduğunu bileceğine itimat edildiği ve iki grup arasındaki düşmanlık ve birbirlerini haktan sapmakla itham ettikleri bilindiğinden sözlerin karışmayacağına güvenildiği için iki söz birleştirilerek zikredilmiştir. Bu sanatın benzeri *وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا* *Yahudiler ve hristiyanlar müslümanlara “yahudi ya da hristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız” dediler*⁸⁸ ayet-i kerimesinde geçer. *هاند* kelimesi *عائد* kelimesinin çoğuludur. *عائد* kelimesinin çoğulu *كَانَ* filinin ismi *كَانَ* ‘nin lafzına itibarla müfred getirilirken haberi ise *كَانَ* ‘nin manasına itibarla cemi olarak getirilmiştir. Ehl-i kitabın *لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ* ifadeleri tek bir kuruntu iken ayet-i kerimede *أَمَانِيَّهِمْ* çoğul zikredilerek onların diğer kuruntularına da işaret edilmiştir. Şöyle ki onların müminlere Rableri tarafından bir hayır indirilmeyeceğini, müslümanları dinlerinden küfre geri çevirebilecekleri ve cennete kendilerinden başka kimsenin giremeyeceği gibi daha birçok kuruntuları vardı. Böylece mezkûr ayetle onların buna benzer tüm kuruntularının batıl olduğu ifade edilmiş olmaktadır.”⁸⁹

Müfessirimiz, bu açıklamalarıyla bir taraftan ayetin manasıyla ilgili yorumlarına yer verirken diğer taraftan da ayetin ihtiva ettiği dilsel incelikleri göz ardı etmemiştir.

⁸⁷ Bakara, 2/111.

⁸⁸ Bakara, 2/135.

⁸⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 178.

3.1.2.5 Kitaplarını Tahrif Etmeleri

Kitap ehli, birtakım ayetleri yanlış tevil ederek tahrif etme cüretini göstermişlerdir.⁹⁰ Beğenmedikleri bölümleri çıkarıp onların yerine kendi görüş ve arzularına uygun birtakım ilaveler yapmışlardır. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in sıfatları ve zuhuruyla ilgili bölümleri kaldırmışlar, helal ve haram noktasında birtakım hükümleri değiştirmişlerdir. Kendilerini İslâm'a davet eden ve azapla uyaran Hz. Peygamber'e "Ey Muhammed sen bizi korkutamazsın. Biz Allah'ın sevgili oğullarıyız" diyen kitap ehli hakkında Yüce Allah: وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُل فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَلِلَّهِ الْمَصِيرُ *Yahudiler ve hristiyanlar "Biz Allah'ın oğulları ve sevgili kullarıyız" dediler. De ki: Öyleyse günahlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor? Doğrusu siz de O'nun yarattığı insanlardansınız. O, dilediğini bağışlar ve dilediğine azap eder. Göklerde, yerde ve ikisinin arasında ne varsa mülkiyeti Allah'a aittir. Sonunda dönüş de ancak O'nadır*⁹¹ ayetini ilzam edici bir üslupla cevap olarak indirmiştir.

Ayette geçen birtakım mecaz ifadelere dikkat çeken Zemahşerî, sözlerini şöyle devam ettirir: “نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ “Biz Üzeyir ve Mesih taraftarıyız” anlamındadır. Nitekim Ebû Hubeyb' (Abdullah b. Zübeyr) in taraftarlarına الخبيون ismi verilmiştir. Keza Müseyleme'nin adamları kendileri için نحن أنبياء الله diyorlardı. Hükümdarın yakınları ve akrabası kendileri için نحن الملوك ifadesini kullanırlar. سِزِينَ اللَّهُ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ Sizin Allah'ın çocukları ve sevgilileri olduğunuz doğru ise söyleyin bakalım niçin günah işliyorsunuz, günahlarınızdan dolayı azaba uğruyorsunuz, şekilleriniz değiştiriliyor ve kendi inancınıza göre sayılı günler de cehennemde yanacaksınız. Eğer Allah'ın çocukları olsaydınız bu kabahatleri yapmaz ve azabı hak etmezsiniz. Allah'ın sevgilileri olsaydınız O'na isyan etmezsiniz, O da size azap etmezdi.”⁹²

Ehl-i kitabın vahim iddialarını çürüten bu ayet, yalanlarını yüzlerine vurmuş ve Allah katında itibarlarının bulunmadığını net bir şekilde ortaya koymuştur.

⁹⁰ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü 't-tefâsîr*, Beyrût 1981, I, 73.

⁹¹ Mâide, 5/18.

⁹² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 618.

3.1.3 Ehl-i Kitabın Tartışmaları ve İddiaları

Hız. peygamber ve müminlerle değişik konularda tartışmalara giren ehl-i kitap, zaman zaman kendi aralarında da bir takım tartışmalara giriyorlar, anlaşılamayınca da aralarını bulması için Hız. Peygamber'e geliyorlardı. Peygamber'in verdiği cevaplardan hoşlanmadıklarında kabahati Hız. Peygamber'de arıyorlar ve ona ve dinine iman etmeyeceklerini söylüyorlardı.⁹³

Şimdi, kitap ehlinin ortaya attıkları tartışmaları ve iddiaları birkaç başlık altında incelemek istiyoruz.

a. Kitap ehlinin ortaya attıkları iddia ve tartışmalardan biri her grubun kendi dinini ve kitabını hak görmesi, ötekini ise batıl kabul etmesidir.

Necrân hristiyanları ile bir grup yahudi Hız. Peygamber'in yanına gelerek dini konularda tartıştılar ve seslerini iyice yükselttiler. Oradaki yahudiler İncil'i ve Hız. İsa'yı inkâr ederek hristiyanlığın bir dayanağının olmadığını iddia ederken, hristiyanlar da Tevrat'ı ve Hız. Musa'yı inkâr ederek yahudiliğin bir temelini olmadığını söylüyorlardı. Onların bu tartışmaları üzerine Cenab-ı Hak şu ayeti indirdi:⁹⁴ وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ *Hepsi de kitabı (Tevrat ve İncil'i) okumakta oldukları halde yahudiler: hristiyanlar doğru yolda değillerdir, dediler. Hristiyanlar da: yahudiler doğru yolda değillerdir, dediler. Kitabı bilmeyenler de birbirleri hakkında tıpkı onların söylediklerini söylediler. Allah, ihtilâfa düştükleri hususlarda kıyamet günü onlar hakkında hükmünü verecektir.*⁹⁵

İmam Zemahşerî, bu ayet bağlamında şu açıklamaları yapar: “Ayet-i Kerime'de geçen عَلَى شَيْءٍ ifadesi büyük bir mübalağa ifade etmektedir. Çünkü muhal ve mevcut olmayan için bile şey ifadesi kullanılabilirken yahudi ve hristiyanlar birbirleri için شَيْءٍ ifadesini dahi çok görmüşlerdir. Böylece itibar edilmeme hususunda mübalağa etmişlerdir. وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ Onlar bu sözlerini ilim ehli oldukları ve kitaplarını okudukları halde söylemişlerdir ki kendilerine Tevrat ve İncil gibi ilâhî kitap indirilen kişilerin böyle bir

⁹³ M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 109.

⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 179; Ayrıca bkz.: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1977, I, 469.

⁹⁵ Bakara, 2/113.

sözü asla söylememeleri gerekir. Zira Allah tarafından indirilen tüm kitaplar birbirini tasdik etmiştir. كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ Cahiller ve kedilerine kitap indirilmeyenler (Putatapanlar, ateistler...) de her din ehli hakkında tıpkı onların söylediklerini (*doğru yolda değillerdir*) söylemişlerdir. Bu ifadede kendilerini cahiller ve dinsizlerle aynı kategoriye soktuklarından kitap ehli için büyük bir kınama vardır.”⁹⁶

İlâhî kitaplar insanları kaynaştırmak ve inanç birliğini sağlamak için vardılar. Zira vahyin kaynağı birdir. Dinden maksat insanları parçalamak değil birleştirmektir. Buradan hareketle kitap ehlinin kendi kitaplarına gerçek manada inanmadıklarını anlamış oluyoruz. Çünkü onlar bu imana sahip olsalardı birbirlerine karşı bu iddialarda bulunmazlardı.⁹⁷ Hatta yahudiler, geleceği müjdelenen Hz. İsa’yı bir peygamber olarak bekledikleri halde sonra onu inkâr etmişlerdir.⁹⁸

b. Kitap ehlinin bilgisizce ortaya attıkları iddialardan biri de Hz. İbrahim’in kendilerinden olduğunu söylemeleridir. Böylece kendilerine bir pay çıkarmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber’in huzurunda toplanan yahudiler Hz. İbrahim hakkında “Ey Muhammed, Allah’a yemin olsun ki biz İbrahim’in dinine senden ve başkalarından daha layıgız. Çünkü o yahudi idi. Bundan dolayı sen bizi çekemiyorsun”⁹⁹ deyince

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنْزِلَتِ التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلُ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

هَـ أَأَنْتُمْ هَؤُلَاءِ حَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

*Ey ehl-i kitap! İbrahim hakkında niçin çekişirsiniz? Hâlbuki Tevrat ve İncil, kesinlikle ondan sonra indirildi. Siz hiç düşünmez misiniz? İşte siz böyle kimselersiniz! Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız; fakat bilgi sahibi olmadığınız konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysaki Allah, her şeyi bilir, siz ise bilmezsiniz*¹⁰⁰ ayetleriyle kınanmışlardır. Sadece tartışma çıkarmış olmak için böyle bir iddiayı ortaya atan kitap ehli, kitaplarında kendilerine Hz. İbrahim’le ilgili bir bilgi verilmemişken böyle bir iftirayı attıkları için düşünmeyen ahmak bir toplum olduklarına işaret edilmiştir. Hz. Musa’dan yaklaşık bin yıl önce, Hz. İsa’dan ise yaklaşık iki bin yıl önce yaşayan Hz. İbrahim’in kendisinden çok sonra indirilmiş olan yahudilik veya hristiyanlık dinine mensup olması

⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 178.

⁹⁷ Bkz.: Muhammed Mahmûd el- Hicâzî, *et-Tefsîru’l-vâdih*. Kahire 1389/1969, I, 63.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-âzîm*, (*Tefsîr-u İbn Kesîr*), İstanbul 1406/1986, I, 478.

⁹⁹ el-Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 75.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/65–66.

nasıl düşünülebilir.¹⁰¹ Tüm bu açıklamalardan kitap ehlinin böyle bir iddiayı ortaya atmalarının altında yatan sebebin, kendi dinlerini hak gösterme çabaları, maddî menfaat ve çıkar kaygıları ve yaşadıkları toplumda itibar ve kariyer sahibi olma beklentileri olduğunu söyleyebiliriz.

Onların bu iddiaları ve tahrif ettikleri dinlerini hak gösterme çabaları Kur'an'da *مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ* İbrahim, ne yahudi, ne de hristiyan idi; fakat o, Allah'ı bir tanıyan dosdoğru bir müslüman idi; müşriklerden de değildi. İnsanların İbrahim'e en yakın olanı, ona uyanlar, şu Peygamber (Muhammed) ve (ona) iman edenlerdir. Allah müminlerin dostudur¹⁰² ayetiyle boşa çıkarılmış ve reddedilmiştir.

وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ cümlesinde müşriklerden kastedilen kitap ehli olduğu takdirde mana “İbrahim sizden olmadığı gibi müşriklerden de değildir” şeklinde olur. Bu cümledeki müşriklerle Hz. Üzeyir ve Hz. İsa'yı Allah'a eş koşan yahudi ve hristiyanlar da kast edilmiş olabilir. Onların bu gibi iddiaları gündeme getirmelerindeki temel maksatlarını *وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّوكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ* Ehl-i kitaptan bir kısmı istediler ki, ne yapıp edip sizi saptırabilsinler. Oysa onlar sadece kendilerini saptırırlar da farkına bile varmazlar¹⁰³ ayeti haber vermektedir. Yukarıdaki ayette saptırdıkları zikredilen grup, Huzeyfe, Ammâr ve Muâz'ı kendi dinlerine davet eden yahudilerdir. *وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ* Ne var ki, onların saptırmalarının vebali ancak kendilerine dönmektedir. Çünkü hem saptıkları hem de saptırdıkları için çekecekleri azapları katlanmaktadır.¹⁰⁴

c. Kitap ehlinin kendi dinlerini ön plana çıkarmak ve onu meşrû göstermek maksadıyla herhangi bir mesnede dayanmaksızın ortaya attıkları iddialardan biri de Hz. Yakub'la ilgilidir. Bir grup yahudi Hz. Peygamber'e “Yakub öleceği zaman oğullarına yahudiliği vasiyet etmişti” deyince *أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِنَبِيِّهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهِكَ وَإِلَهِ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهِاً وَاحِداً وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ* Yoksa Yakub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Yakub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 371.

¹⁰² Âl-i İmrân, 3/67–68.

¹⁰³ Âl-i İmrân, 3/69

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 372.

*edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur, dediler*¹⁰⁵ ayeti onlara cevap olarak nazil oldu.¹⁰⁶ Böylece onların birçok konuda olduğu gibi bu husustaki iddialarının da asılsız ve yalan olduğu tescil edilmiştir.

Yukarıdaki ayeti dilsel açıdan ele alan Zemahşerî şu tespitlere yer vermektedir: “Ayet-i Kerime’de geçen istifham inkâr içindir. Yani *Yoksa Yakub’a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz?* cümlesinden kasıt orada değildiniz anlamındadır. Burada hitap müminleredir. *Siz bu olaya şahit olmadınız ancak bu mevzu size vahiy yoluyla bildirildi* demektir. Bir görüşe göre ise hitap yahudilerdir. Çünkü onlar “Peygamberlerin hepsi yahudilik dini üzere ölmüşlerdir” diyorlardı. Hâlbuki Hz. Yakub’un ölümüne ve o esnada çocuklarına söylediklerine şahit olsalardı onun çocukları için İslâm dinini ne kadar çok arzuladığını anlar ve onun yahudi olduğunu iddia edemezlerdi.”¹⁰⁷

d. Bir başka konu ise yahudilerin kendi ırklarının üstün olduğunu iddia etmeleridir. Aslında Yüce Allah bu zümreye hak yolda oldukları ilk zamanlar bazı üstünlükler vermiştir. O dönemlerde onları seçkin bir toplum saymış,¹⁰⁸ başkalarına vermediği birçok nimetleri onlara vermiş,¹⁰⁹ içlerinden peygamberler göndermiş, Firavun ve avânesinin zulmünden kurtarmış, kendilerine peygamber olarak gönderilen Hz. Dâvud¹¹⁰ ve Hz. Süleyman’a¹¹¹ birçok nimet ve hikmetler vermiştir. Tabii ki onlar bu meziyetlere hak yolda bulundukları sürece sahip olmuşlardır.¹¹² Allah’a ve Peygamberlerine itaati terk edip inkâr ettikleri, kendilerine verilen onca nimetlere nankörlük yaptıkları ve verdikleri sözlerden caydıkları zaman bu üstünlüklerini tabiatıyla kaybetmişlerdir.

Ehl-i kitabın nankörlük, ahdi bozma ve haddi aşmalarına birçok örnek verilebilir. Biz burada bir örneğe kısaca değinmekle yetineceğiz:

Yüce Allah, İsrailoğullarını Firavun’dan kurtarınca, Hz. Musa vasıtasıyla onları Erîhâ’ya yöneltmiş, oradaki Kenanlılarla savaşmalarını emretmiştir. Bu hususta onlardan söz alarak her kabileden bir kişi olmak kaydıyla on iki kişiyi sorumlu olarak seçmelerini emretmişti. Hz. Musa, seçilen bu on iki kişiyi keşif için göndermiş, gördüklerini halka açıklamamalarını da tembih etmişti. Bunlar oraya vardıklarında güçlü kuvvetli insanları

¹⁰⁵ Bakara, 2/133.

¹⁰⁶ el-Vâhidî, *Esbâbü’n-nüzûl*, s. 27.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 192-193.

¹⁰⁸ Bkz: Bakara, 2/149; A’râf, 7/140; Duhân, 44/32; Câsiye, 45/16.

¹⁰⁹ Mâide, 5/20.

¹¹⁰ Bakara, 2/251; Sâd, 38/20.

¹¹¹ Neml, 27/15-44 arası.

¹¹² Bkz.: M. Fatih Kesler, *Kur’an-ı Kerim’de Yahudiler...*, s. 113.

görünce korkup geri döndüler. Gördüklerini İsrailoğullarına anlatınca birkaçı hariç hepsi verdikleri sözü bozdular.¹¹³

Zikredilen olayı haber veren ayet Mâide süresinde şöyle geçer: وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ *Andolsun ki Allah, İsrailoğullarından söz almıştı. (Kefil olarak) içlerinden on iki de başkan göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir, peygamberlerime inanır, onları desteklerseniz ve Allah'a güzel borç verirsiniz (ihtiyacı olanlara Allah rızası için faizsiz borç verirsiniz) and olsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokarım. Bundan sonra sizden kim inkâr yolunu tutarsa doğru yoldan sapmış olur.*¹¹⁴

Yukarıda verdiğimiz örnekten de anlaşılacağı gibi bazı ayetlerde yahudilere verildiği bildirilen üstünlük onlar Allah'a itaat ettikleri sürece geçerli olmuş, haktan saptıkları anda bu özelliklerini kaybetmişlerdir. Fakat onlar, kendi ırklarını diğer bütün milletlerden üstün görmeyi bugün hala sürdürmektedirler.

3.1.4 İnkârları ve Yalancılıkları

Kitap ehlinin Kur'an-ı Kerim'de "imansızlık, inkâr ve yalan" gibi pek çok kötü özellikleri zikredilmektedir. Onlar bu kötü vasıfları, hile ve entrikaları adeta yaşamlarının bir parçası haline getirmişlerdir. Bilhassa yahudi din adamları, Tevrat'taki hakikatleri gizleyerek, kendi ilave etikleri birtakım bölümlerin Allah'a ait olduğunu söyleyerek yalan konuşmayı adeta meslek haline getirmişler ve böylece kendileri inkâr ettikleri gibi dindaşlarının da küfre düşmelerine neden olmuşlardır. Söz konusu hahamlar, sadece Hz. Peygamber'i ve Kur'an-ı Kerim'i inkâr etmekle kalmamışlar, kendi kitaplarının bir kısmını da inkâr etmişlerdir.¹¹⁵ Sırf daha kolay inkâr edebilmek ve gerçekleri gizleyebilmek için kitaplarını dağınık kâğıtlara yazmışlardır.¹¹⁶ Böylece Tevrat'ta Hz. Peygamber'in sıfatlarının ve geleceği müjdesinin geçtiği kısımları insanlardan saklamak istiyorlardı.¹¹⁷

¹¹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 615.

¹¹⁴ Mâide, 5/12.

¹¹⁵ En'âm, 6/91.

¹¹⁶ Bkz.: Abdurrahman el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, Beyrût 1405/1985, III, 83.

¹¹⁷ M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 119.

Ehl-i kitabın inkârcı olduklarını haber veren birçok ayet zikretmemiz mümkündür. Bunlardan birkaçını zikrelelim:

a. Ehl-i kitap, gelecek ahir zaman peygamberini beklemekteydiler Ancak son peygamber kendi ırklarından gönderilmeyince onu inkâr ettiler.¹¹⁸ Kur'an-ı Kerim bu konuya şöyle işaret emektedir: *وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ* *Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır.*¹¹⁹ Zemahşerî bu ayeti kendi i'tizâlî görüşüne de işaret ederek şöyle yorumlar: “Ayette kendilerinden bahsedilen kimseler bir rivayete göre yahudi ve hristiyanlar, diğer bir rivayete göre ise bu ümmetin bidatçıları olan müşebbihe, mücebbire, haşviyye ve bunların peşinden gidenlerdir. Müfessirlerin geneline göre ise ayet ehl-i kitaptan bahsetmektedir.”¹²⁰

Kur'an-ı Kerim bu insanları kendilerine indirileni kabul etmedikleri için kınamaktadır. Yaptıkları her işte imansızlık tavrı sergileyen bu zümrelerin kendilerini hala iman ehli kabul etmeleri ise ilginçtir.

b. Bazen de Zemahşerî, ehl-i kitapla ilgili bazı ayetlerin muhataplarının müminler veya kâfirler olabileceğini ifade etmektedir. Meselâ şu ayet bu gruptandır: *قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَالْيَسِينَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ* *De ki: Biz, Allah a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakub oğullarına indirilenlere, Musa, İsa ve (diğer) peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onları birbirinden ayırt etmeyiz. Biz ancak O'na teslim oluruz*¹²¹

Zikredilen ayetin yorumunda müfessirimiz, muhatapların kitap ehli olduğu kabul edildiği takdirde anlamın şöyle olduğunu ifade eder: “Hak üzere olabilmemiz için böyle söyleyin, aksi takdirde batıl bir yol üzere olursunuz.”¹²²

c. Ehl-i kitap, Kur'an-ı Kerim'in tedrici olarak 23 sene gibi bir zaman diliminde indirilmesini inkârlarına sebep göstererek Hz. Peygamber'den bunun doğruluğunu ispat etmek için mucize göstermesini istemişlerdir. Onların bu yersiz isteklerini haber veren *...Bize, okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece (göğ)*

¹¹⁸ İbn İshâk, *es-Sîre*, Konya 1981, s. 67.

¹¹⁹ Âl-i İmrân, 3/105.

¹²⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 399.

¹²¹ Âl-i İmrân, 3/84; Bkz.: Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 651.

¹²² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 195.

*çıkacağına da asla inanmayız." dediler*¹²³ ayetinin yorumunu yaparken Cârullah'ın, "Onların istedikleri mucizeden daha da büyük bir mucize olan Kur'an ayetlerini ve diğer mucizeleri inkâr etmiş olmaları onların basiret sahibi olmadıklarının en açık delilidir"¹²⁴ şeklindeki tespiti önemlidir.

Kitap ehlinin bu gibi taleplerindeki asıl maksatlarını ve kendi istekleri doğrultusunda indirilmesi durumunda bile Kur'an'a asla iman etme niyetlerinin bulunmadığı farklı ayetlerle sabit bir gerçektir.¹²⁵

d. Kitap ehli birçok peygamberi inkâr ettikleri gibi Hz. Süleyman'ın nübüvvetini de inkâr etmişlerdir. Hz. Peygamber'in yanında bulunan bazı yahudiler, Hz. Süleyman hakkında, "Süleyman'ın peygamber olduğunu söyleyen Muhammed'e şaşırmıyor musunuz? Allah'a yemin olsun ki, o bir peygamber değil sadece bir sihirbazdır." deyince onların bu görüşleri Bakara süresindeki *وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ* *Süleyman'ın hükümranlılığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. (Süleyman'ın büyüculük sanatını kazanmış olduğunu söyleyenler büyü ile uğraşan şeytan ruhlu insanlar ve onları azdıran cinler idi. İşte onlar bu gibi iftiralara uyarak Süleyman'ı bir büyücü olarak tanımağa başladılar.) Hâlbuki Süleyman büyü yaparak kâfir olmamıştı...*¹²⁶ ayetiyle reddedilmiştir.¹²⁷

Zemahşerî'nin şu bilgilendirici açıklamaları yaptığını görüyoruz: "Onlar Allah'ın kitabını bırakıp şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. O dönemde şeytanlar meleklerin konuşmalarına kulak misafiri olup bir takım haberler sızdırıyorlar, bu haberleri birçok yalanlar katarak kâhinlere getiriyorlardı. Kâhinler de bu haberlerden oluşan birtakım kitaplar yazdılar. Bu kitapları hem okuyorlar hem de insanlara öğretiyorlardı. Bu olay Hz. Süleyman zamanında iyice yaygınlık kazandı. Ta ki "Cinler gaybı biliyorlar" diyecek kadar ileri gittiler. Ayrıca " Bu Süleyman'ın ilmidir, O mülkünü bu ilimle elde etmiştir. İnsanları, cinlere ve emriyle esen rüzgârlara bu ilim sayesinde hükmetmektedir" diyorlardı. *وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ* cümlesiyle yahudilerin Hz. Süleyman hakkındaki iddiaları çürütülmüş oluyordu."¹²⁸

¹²³ İsrâ, 17/93.

¹²⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 694.

¹²⁵ Bkz.: En'âm, 6/7; Hicr, 15/14-15.

¹²⁶ Bakara, 2/102.

¹²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 192.

¹²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 171.

Kitap ehlinin inkârları noktasında bir takım mazeretlere sığınmışlardır. Örneğin onlardan bazıları “Kalbimiz kapalı olduğu için Muhammed’in söylediklerini anlayamıyoruz”¹²⁹ deyince Bakara süresindeki وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ (Yahudiler peygamberlerle alay ederek) "Kalplerimiz perdelidir" dediler. Hayır; küfür ve isyanları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir. O yüzden çok az inanırlar¹³⁰ ayeti indirilmiştir.

Bu hususta onların nasıl yalan konuştuklarını ortaya çıkaran Zemahşerî'nin kıraat farklılıklarından meydana gelen anlam değişikliği hakkındaki şu tespitleri mühimdir: “Yahudiler “Kalplerimiz perdelerle örtülüdür. Muhammed’in getirdiği oraya ulaşamaz ve kalplerimiz onu anlayamaz.” dediler. Cenab-ı Hak da onların kalplerinin bu şekilde yaratılmış olduğunu reddetmiştir. Çünkü onların kalpleri de hakkı kabul edecek bir fitrat üzere yaratılmıştır. Ancak Allah onlara lanet etmiş ve inkârları sebebiyle onları alçaltmıştır. Öyleyse onların kalplerini perdeleyen bizzat kendileridir. Zira fitrattan uzaklaşarak inkâr yolunu tercih etmişler ve bu sebeple iman etmeleri beklenirken Allah’ın lütuflarının ulaşmasına engel olmuşlardır. فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ Kitabın bir kısmına inanırlar anlamındadır. Buradaki azlığın yokluk anlamında ele alınması da caizdir. Bir görüşe göre غُلْفٌ (غلaf) kelimesinin cemisi olan غُلْفٌ kelimesinin hafifletilmiş şeklidir. Bu takdirde mana “Bizim kalplerimiz ilimleri cemetmiştir. Başka bir ilme ihtiyacımız yoktur” şeklindedir.”¹³¹ Görüldüğü gibi Zemahşeri, yukarıdaki ayeti farklı kıraat vecihlerine de değinerek yorumlamıştır.

Hulâsa kitap ehli, inkâr ve yalancılıkta aşırı giderek Hz. Peygamber’e ve Kur’an’a iman etmemek için çeşitli bahaneler ileri sürmüşler hatta peygamberlere iftira etmekten çekinmemişlerdir.

3.1.5 Ahitlerini Bozmaları

Kur’an-ı Kerim, kitap ehlinin inatlarında ısrar ettikleri ve daima menfaatlerini ön plana çıkardıkları için çoğu kez ahitlerini bozduklarını haber vermektedir.¹³² Bu konuyla ilgili birçok ayet vardır. Şimdi onların sözlerinden caymalarını birkaç başlık altında incelemek istiyoruz:

¹²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-nebeviyye*, II, 216.

¹³⁰ Bakara, 2/88.

¹³¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 164.

¹³² Bkz. Nisâ, 4/154–155; Mâide, 5/14; A’râf, 7/169–171.

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ

a. *Hani Allah, peygamberlerden: "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekileri tasdik eden bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanıp yardım edeceksiniz" diye söz almıştı. "Kabul ettiniz ve bu ahdimi yüklendiniz mi?" dediğinde, "Kabul ettik" cevabını vermişlerdi. Bunun üzerine Allah: O halde şahit olun; ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim, buyurmuştu¹³³ ayetiyle ilgili olarak İmam Zemahşerî'nin şu orijinal tespitlerine şahit olmaktayız: “ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ ” cümlesiyle ilgili birkaç vecih vardır. Bunlardan birincisi Allah'ın ayette geçen konuyla ilgili olarak bizzat peygamberlerden söz almış olmasıdır. İkinci veche göre anlam Allah'ın peygamberlerden ümmetleri adına söz aldığı şeklindedir.¹³⁴ Üçüncü vecih, bir muzâf (أولاد) takdir ederek Allah'ın peygamberlerin çocukları olan İsrailoğullarından söz almasıdır. Dördüncü veche göre ise bu kimselerle kitap ehli kastedilmiştir. Onlarla alay etmek için ayet-i kerimede iddialarına uygun ifade kullanılmıştır. Zira onlar kendileri kitap ehli oldukları, önceki peygamberlerin kendilerinden geldiği ve bu sebeple kendilerinin peygamberliğe Muhammed'den daha layık olduklarını iddia ediyorlardı. Übeyy ve İbn Mes'ûd'un وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ şeklindeki kıraatleri de bu anlama delâlet etmektedir.”¹³⁵*

İlgili ayeti açıklarken müfessirimizin farklı yorum ve kıraat vecihlerine dikkat çekerek anlam zenginliği oluşturduğunu görmekteyiz.

b. Yahudiler, akrabalarını ziyaret edeceklerine, yeryüzünde bozgunculuk yapmayacaklarına, Allah'ın emirlerini yerine getireceklerine dair Allah'a verdikleri sözü yerine getirmemişlerdir. Bu konuyu haber veren ayetlerden biri şudur: الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *Onlar öyle (fasıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın ziyaret edilip hal ve hatırının*

¹³³ Âl-i İmrân, 3/81; Ayrıca bkz: Mâide, 5/12.

¹³⁴ Bu konuda bkz: İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-âzîm*..., I, 379; Abdurrahman el-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*..., I, 415.

¹³⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 379.

*sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır.*¹³⁶

Mezkûr ayetle ilgili olayı daha iyi kavrama adına, Cârullah Zemahşerî'nin şu tespitleri önem arz etmektedir:

“Fasık, hak yoldan sapan kimsedir. Ehl-i kitap, beklenen ahir zaman peygamberine iman edeceklerini söylüyorlardı fakat o gelince iman etmediler. Akraba, komşu ve yakınlarla ilgilerini kestiler. Ayette ahdi bozanlar olarak bildirilenler hakkı bildikleri halde gerçeği gizleyen yahudi hahamları veya onlardan münafık olanlar ya da tüm inkârcılardır. Ayetteki ahidle murad, kendilerine mucizelerle bir elçi gönderildiğinde ona iman edip tasdik edeceklerine, ona itaat edeceklerine ve onun kitaplarında geçen zikrini gizlemeyeceklerine dair Allah'ın kendilerinden aldığı bir sözdür.¹³⁷ Diğer bir rivayete göre ayette geçen ahid, Allah'ın birbirlerinin kanın dökmeyeceklerine, aralarında haksızlık ve taşkınlık yapmayacaklarına dair onlardan aldığı sözdür. Rivayet edildiğine göre Allah'ın kullarından aldığı ahid üçtür. Bunlardan ilki Allah'ın Rubûbiyyetini ikrar hususunda Hz. Âdem'in zürriyetinin tamamından aldığı ahiddir.¹³⁸ İkinci ahid Allah'ın peygamberlerinden elçiliklerini yerine getirip tebliğ görevini hakkıyla yapacaklarına, dini ayakta tutacaklarına ve din hususunda ayrılık yapmayacaklarına dair aldığı sözdür.¹³⁹ Üçüncüsü ise ehl-i kitabın âlimleriyle yapılan ahiddir.¹⁴⁰ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ ifadesi akrabalarla ilişkilerini kesmeleri ve müslümanlarla dostluğu terk etmeleri anlamındadır. Bir görüşe göre ise bu ifade peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr ederek onların hak yolunda birlik ve beraberlik içinde olduklarını kabul etmemeleridir.”¹⁴¹

Görüldüğü gibi Zemahşerî, mezkûr ayeti farklı açılardan yorumlayarak kitap ehlinin verdikleri sözlerden nasıl caydıklarını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

c. Kendilerine indirilen kitaplarını insanlara açıklayacaklarına ve gizlemeyeceklerine ilişkin söz veren kitap ehli, bu sözlerinde de durmamışlardır. Ehl-i kitabın verdikleri bu sözden caymaları Âl-i İmrân süresinde şöyle haber verilir: وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ

لِلنَّاسِ Allah, kendilerine kitap

¹³⁶ Bakara, 2/27.

¹³⁷ Bakara, 2/40.

¹³⁸ A'râf, 7/172.

¹³⁹ Ahzâb, 33/7.

¹⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/187.

¹⁴¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 120.

verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alış-veriş ne kadar kötü! ¹⁴²

Bu ayet, âlimlerin insanlara hak ve hakikati olduğu gibi açıklamaları; zulme yardımcı olmak, insanların beğenisini kazanıp ön planda olmak, dünya menfaati elde etmek, ilimden cimrilik yapmak, başkalarının ilmini kıskanmak gibi yersiz sebeplerle hiçbir şeyi gizlememeleri gerektiğinin açık bir delilidir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde "İlmini gizleyene ateşten bir gem vurulacaktır"¹⁴³ buyurmuştur. Muhammed b. Ka'b şöyle söylemiştir: "Âlimlerden hiçbir kimsenin bildiği halde sükût etmesi helal olmaz. Cahillerin de cehaletlerine razı olmayıp sorup öğrenmeleri gerekir." Hz. Ali "Allah, âlimler ilimlerini öğretmeyi bırakmadıkça cahilleri öğrenmekten mahrum etmez" demiştir.¹⁴⁴

Yukarıda geçen ayetin peşinde gelen ayette sözünde durmayan bu insanların mutlaka cezalandırılacakları ve yaptıklarının yanlarında kâr kalmayacağını şöyle bildirmektedir: *Sanma ki لا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرُخُونَ بِمَا اتَّوُوا وَيُحْيُونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ* *Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır. Onlar için elem verici bir azap vardır.*¹⁴⁵

Hız. Peygamber yahudilere Tevrat'tan bir şey sormuştu. Onlar içyüzlerini gizleyerek farklı bilgiler verdiler. Böylece Hız. Peygamber'i tasdik ediyor görünerek övülmek istediler. Yaptıkları bu işten dolayı da sevindiler. Ancak Yüce Allah onların yaptıkları bu işi Resulü'ne bildirdi.¹⁴⁶ Onları tehdit ederek habibini teselli etti. Buna göre anlam şöyledir: "Kendilerine sorduğın soruya gerçeğe aykırı cevap verdikleri halde doğru cevap veriyormuş gibi görünerek senin övgünü kazanmak isteyen o yahudiler sakın azaptan kurtulacaklarını zannetmesinler." Bir görüşe göre ise anlam şöyledir: "Allah Resulünün sıfatlarını gizledikleri için sevinen ve Hız. İbrahim'in yahudi olduğu iddiasıyla kendilerinin de ona tabi olduklarını söyleyip yapmadıkları bir işten dolayı methedilmeyi isteyen o yahudiler sakın azaptan kurtulacaklarını zannetmesinler." Bir görüşe göre ise ayette zikredilen kimseler Hız. Peygamber'le savaşa çıkmayıp o savaştan döndüğünde kendilerinin geri kalmalarında maslahat gördüklerini mazeret göstererek savaşa

¹⁴² Âl-i İmrân, 3/187.

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (thk.: Şuayb el-Arnâvût), Beyrût 1420/1999, II, 500.

¹⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 450.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/188.

¹⁴⁶ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahih...*, Kitap: Tefsir, Bap: 16, Hadis: 4368.

çıkmadıkları için Hz. Peygamber'in kendilerini övmesini isteyen bir topluluktur. Diğer bir görüşe göre ise ayette geçen kişiler münafıklardır ki müslümanların yanında iman etmiş gibi görünüyorlar, iki yüzlülük yapıyorlar ve yaptıkları bu işlerden dolayı memnuniyet duyuyorlardı. Gerçekte iman etmedikleri halde göstermelik olan bu imanlarından dolayı da övülmelerini bekliyorlardı. Bu ayetin beğenilmeyi umarak iyi iş yapan, insanların kendisini dindarlıkla, zühd ile ve yapmadığı birtakım şeylerle övmesini isteyen herkes hakkında geçerli olabilir.¹⁴⁷

Müfessirimiz, yaptığı açıklamalarla zikredilen ayetin muhatapları hakkında ki değişik yaklaşımlara temas etmiş ve buna bağlı olarak ortaya çıkan anlam farklılıklarına dikkat çekmiştir. Böylece kitap ehlinin verdikleri sözlerden nasıl caydıklarını gözler önüne sermiştir.

d. Zemahşerî, ehl-i kitabın bütün ahitlerini bozdukları kanaatindedir. Zikredeceğimiz şu ayet de bu hususu konu edinmektedir: *أَوَلَمْآ عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* *Ne* وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *zaman onlar bir antlaşma yaptılarsa, yine kendilerinden bir grup onu bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez. Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunan tasdik edici bir elçi gelince ehl-i kitaptan bir grup, sanki Allah'ın kitabını bilmiyormuş gibi onu arkalarına atıp terk ettiler.*¹⁴⁸

Cârullah Zemahşerî'nin zikredilen ayetle ilgili şu tespitleri çok enteresandır: “Ayette *فَرِيقٌ مِّنْهُمْ* zikredilmiştir. Çünkü onlardan az da olsa ahidini bozmayanlar da vardır. Ancak onların çoğu Tevrat'a inanmazlar. Bu çoğunluğun dinle alakası yoktur. Onlar sözlerinden dönmeyi günah olarak görmezler ve Allah'ın gönderdiği Tevrat'a kitap olarak itibar etmezler. Aslında onlar Tevrat'ı tasdik eden Hz. Peygamber'i inkâr ederek kendi kitaplarını da inkâr etmiş olmaktadırlar. Bir görüşe göre ayette geçen kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'ı kabul etmeleri gerekirken, onun hak kitap olduğunu bildikleri ve bunda hiçbir şüpheleri bulunmadığı halde sırf inat ve kibirlerinden dolayı onu reddetmişlerdir. Şa'bî ayete şu manayı verir: “Kitap ellerindedir, onu okurlar ama onunla

¹⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 451.

¹⁴⁸ Bakara, 2/100.

amel etmezler.” Süfyân ise: “Kitabı ipeklerle sararlar, altınlarla süslerler ancak helalini helal, haramını harım kabul etmezler” anlamını verir.”¹⁴⁹

Allah’a ve peygamberlerine verdikleri sözü tutmayan bu grupların tarih boyu diğer insanlara verdikleri sözleri de tutmadıkları bilinen bir gerçektir. Onların bu tutumlarının altında yatan başlıca sebeplerin kendilerini üstün millet kabul etmeleri, bencillikleri, inatları ve buna bağlı olarak inkârcı tavırları olduğunu görmekteyiz. Fırsatını bulduklarında özellikle müslümanlara karşı ellerinden gelen düşmanlığı göstermişlerdir. Bu grupların, yaşadığımız asırda da aynı karakterlerini sürdürdüklerini görmekteyiz.

3.2 Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Ehl-i Kitap Hakkındaki Diğer Tespitleri

İslâm dini, insanların dünya ve ahirette huzurunu ve güvenini sağlamayı amaçlayan son ve evrensel bir dindir. Kur’an-ı Kerim de tüm insanlık âlemine ve cinlere gönderilen son ilahî kitaptır. İslâm dini tamamlandıktan sonra artık bütün insanlar istisnasız Kur’an’ın muhatabı olmuşlardır. Nitekim Hz. Peygamber de İslâm’a davetini bütün insanlara yapmıştır.¹⁵⁰ Bu konuyu ihtiva eden ve yahudilere-hristiyanlara yönelik birçok ayet-i kerime inmiştir. Ayetlerde birçok yönleriyle ele alınan ehl-i kitap, kitaplarını tahrif etmeleri,¹⁵¹ tevhid ilkesini reddederek Allah’a şirk koşmaları¹⁵² ve peygamberler arasında ayırım yapmaları gibi inkâra düşmelerini gerektiren davranışlarından dolayı iman çerçevesinden çıktıkları için sıklıkla imana etmeğe davet edilmişlerdir.¹⁵³ Bu noktada İmam Zemahşerî’nin ehl-i kitap hakkındaki görüş ve tespitleri bizim için önem arz etmektedir. Şimdi birkaç başlık altında Cârullah’ın bu tespitlerine yer vermeye çalışalım.

Zemahşerî’nin *Keşşâf* tefsirinde kitap ehli hakkındaki tespitlerini şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

3.2.1 Hepsinin Aynı Kategoride Değerlendirilmemesi

Kur’an-ı Kerim’de ilâhî hitap karşısındaki sorumluluklarını yerine getirmeyen, tutum ve davranışlarıyla isyan ve inkârlarında ısrar eden kitap ehli hakkında işledikleri cürümler sebebiyle çeşitli cezalar verileceğini bildiren şiddetli tehdit içerikli birçok ayet bulunduğunu söylemiştik. Ancak bu durum ilahi çağrıya kulak vermeyen, gittiği yanlış

¹⁴⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 81.

¹⁵⁰ Sebe’, 34/28.

¹⁵¹ Bakara, 2/75–79; Tevbe, 9/31.

¹⁵² Tevbe, 9/30.

¹⁵³ Nisâ, 4/47.

yoldan dönmeyenler için geçerlidir. Zira onların hepsi aynı kategoride değerlendirilmemişler, tevhid akidesine riayet etmeyen çoğunluğun küfre düştükleri haber verilirken¹⁵⁴ içlerinden bir kısmının Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e iman ettikleri bildirilmiştir.¹⁵⁵

Bu konuyu ilgili birkaç ayetle daha da açıklığa kavuşturmak gerekirse:

a. Bir ayette, kitap ehlinin iman ve inkâr noktasında aynı kategoride olmadıkları şöyle bildirilir: *أَقَمْنِ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ* şöyle bildirilir: *أَقَمْنِ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ* *O dünyayı isteyenler, hiç Rabbinden açık bir belge üzere olan kimse gibi midir? O belgeyi yine Allah'dan gelen bir şahid olarak Kur'an izliyor, ondan önce de bir rehber ve rahmet olan kitap, Musa'nın kitabı yine onu destekliyor. Böyle olanlar Kur'an'a inanırlar. Hangi hizipten olursa olsun kim onu inkâr ederse, ona va'd edilen yer ateştir. İşte bütün bunlardan dolayı sen de bu Kur'an'dan şüphe içinde olma. Kesinlikle o haktır, Rabbindendir. Fakat insanların çoğu iman etmezler.*¹⁵⁶

Zemahşerî bu ayet hakkında *Keşşâf*ında şu tespitlerde bulunur: “*أَقَمْنِ كَانَ عَلَى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ*” Dünya hayatını arzu eden kimselerle Allah tarafından İslâm dininin hak olduğunu açıkça beyan eden bir delile dayanan kimseler aynı olabilir mi? Söz konusu delil akılla elde edilebilen bir delilidir. Yani onlara ulaşamazlar ve hatta yaklaşılamazlar. Zira iki grup arasında apaçık bir fark vardır demektir. Rabbinden bir delile dayanan kimselerle murad, yahudilerden Abdullah b. Selâm gibi iman eden kimselerdir.¹⁵⁷ *وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ* O açık delilin sıhhatine şahitlik etmek üzere yine Allah'dan gelen bir şahid olarak Kur'an izliyor. *وَمِنْ قَبْلِهِ* Keza o delili Kur'an'dan önce bir rehber (dinde kendisine uyulan) ve rahmet (büyük nimet) olarak indirilen Musa'nın kitabı da destekliyor. *أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ* İşte onlar Kur'an'a inanırlar. *وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ* Onu inkâr eden Mekkeliler ve Allah Resulünün aleyhine onlarla ittifak edenlere va'd edilen yer ateştir. *فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ* Sakın sen

¹⁵⁴ Bakara, 2/105; Âl-i İmrân, 3/70, 98; Haşr, 59/2, 11.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/199.

¹⁵⁶ Hûd, 11/17.

¹⁵⁷ el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn: *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Beyrût ty., III, 106; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, İstanbul 1984, II, 183.

bu Kur'an'da şüphe içinde olma. إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ Kesinlikle o haktır, Rabbindendir. وَلَكِنْ أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ Fakat insanların çoğu iman etmezler.¹⁵⁸

b. Kur'an-ı Kerim Abdullah b. Selâm gibi kitap ehlinden iman edenleri överken hakikati bildikleri halde sırf kibir ve inatlarından dolayı küfürlerinde ısrar edenleri şöyle kınamaktadır: الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler (den bazısı) onu, hakkını gözeterek okurlar. Çünkü onlar, ona iman ederler. Onu inkâr edenlere gelince, gerçekten zarar uğrayanlar onlardır.*¹⁵⁹

Ayette kendilerinden övgüyle bahsedilen kimseler ehl-i kitabın müminleridir ki onlar kitabı gerektiği gibi okurlar. Onu tahrif etmezler ve Hz. Peygamber'in kitapta zikredilen sıfatlarını değiştirmezler. İşte onlar tahrif edilenlere değil kitabın gerçeğine iman ederler. O kitabı tahrif ederek inkâr edenlere gelince sapıklıkla hidayeti değiştirdikleri için gerçekten zarara uğrayanlar onlardır.¹⁶⁰

Yukarıdaki ayetten de anlaşılacağı üzere kitap ehlinin bir kısmı kendilerine indirilen kitabın aslına inanmış aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'e de iman etmişlerdir. İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bir gün yatsı namazını geciktirerek mescide geldiğinde orada namaz için bekleyen müslümanlara "Sizden başka hiçbir din mensubu bu saatte Allah'ı zikretmemektedir"¹⁶¹ deyince Âl-i İmrân sûresindeki şu ayetler nazil oldu:¹⁶²

لَيْسُوا سَوَاءً مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ

يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ

وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يَكْفُرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ

Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi

¹⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 384.

¹⁵⁹ Bakara, 2/121.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 183.

¹⁶¹ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk.: Hasan Abdü'l-Mün'im), Beyrût 1421/2001, Kitap: Tefsir, Bap: Süret-ü Âl-i İmrân/11, Hadis: 11007.

¹⁶² el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 87; Celâlüddîn es-Suyûtî, *Lübâbü'n-nükûl*..., I, 80.

*insanlardandır. Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takvâ sahiplerini çok iyi bilir.*¹⁶³

Zikrettiğimiz bu ayetler hakkında Zemahşerî şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Bu ayette yahudilerde bulunmayan bir takım vasıflara değinilmiştir. Zira onlar, gece vakti secdeye kapanarak Allah’ın ayetlerini okumazlardı. Ayrıca, Hz. Üzeyir’i Allah’a ortak koştukları ve kitapların bazısını kabul edip bazısını inkâr ettikleri için Allah’a iman etmemiş hükmünde kabul edilmişlerdir. Yine, ahiret günü hakkında farklı açıklamalar yaptıkları için ahirete imanları da muteber değildir. Onlar iyiliği emredip kötülükten menetmezler bunun yerine yağcılık yaparlardı. Hayırlı işlere koşmazlar, bu gibi konulara rağbet etmezler, ağırdan alırlardı.”¹⁶⁴

Zemahşerî, ayetin yorumunda yahudilerin iman esaslarını kabul etmediklerini ve özellikle ahirete iman konusunda olumlu yaklaşımı göstermediklerini ayrıntılı bir şekilde ifade etmektedir.

c. Kur’an-ı Kerim, kitap ehlinin güvenilirlik konusunda da eşit olmadıklarını şu ayetle bildirmektedir: وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُودِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, "Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur" demelerindendir. Allah adına bilerek yalan söylüyorlar.*¹⁶⁵

Müfessirler bu ayette bahsedilen güvenilir ehl-i kitapla Abdullah b. Selâm gibilerini, güvenilir olmayanlarına ise Ka‘bü’l-Eşref gibi yahudileri göstermişlerdir. Örneğin, Abdullah b. Selâm, kendisine bin iki yüz altın emanet eden Kureyşli bir adama emaneti geri iade etmiştir. Finhâs b. Âzûrâ ise Kureyşli birinin emanet etiği bir dinarı inkâr etmiş ve emanete ihanet etmiştir. Bir rivayete göre ise yüklerle emanet edilen mal konusunda güvenilir olanlardan kasıt hristiyanlar, az bir mala ihanet edenlerden murad ise yahudilerdir. Ehl-i kitaptan bazıları kitap ehlinden olmayanlar hakkında yaptıkları haksızlıklardan dolayı herhangi bir hesaba çekilmeyeceklerine inanıyorlar, kendi dinlerinden olmadıkları için onların mallarını alabileceklerine inanıyorlardı. Kendilerine

¹⁶³ Âl-i İmrân, 3/113–115.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 430.

¹⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/75.

karşı gelenlere zulmetmeyi helâl kabul ediyorlar ve “Kitabımızda onlarla ilgili bir haram hükmü konulmamıştır” diyorlardı.¹⁶⁶

d. Kur'an-ı Kerim'in indirilmesi karşısında da ehl-i kitabın aynı tepkiyi göstermedikleri ayetlerde haber verilmiştir. İlgili ayetlerden biri de şudur: وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الْأَخْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا أُشْرِكَ بِهِ إِلَيْهِ أَدْعُوا وَإِلَيْهِ مَابِ كَندilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilene (Kur'an'a) sevinirler. Fakat (senin aleyhinde birleşen) gruplardan onun bir kısmını inkâr eden de vardır. De ki: "Bana, sadece Allah'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu. Ben yalnız O'na çağırıyorum ve dönüş de yalnız O'nadır.¹⁶⁷

Ayette Kur'an'ın indirilmesine sevinenlerden maksat Abdullah b. Selam, Ka'b ve arkadaşları gibi İslâm'ı seçen yahudilerle kırkı Necrânî, otuz ikisi Habeşistanlı ve sekizi Yemenli müslüman olan hristiyanlardır. Hz. Peygamber aleyhine gruplaşanlardan murad ise Ka'b b. Eşref, onun arkadaşları, Necrân Piskoposlarından es-Seyyid, el-Âkib ve bunların kabileleridir. Bunlar Kur'an'ın kendi kitaplarında bulunan kısımlarını, bazı hüküm ve manalarını inkâr etmiyorlardı. Ancak İslâm dini ve Hz. Peygamber'in sıfatlarıyla ilgili kendi kitaplarında değiştirilip tahrif edilen bazı bölümleri inkâr ediyorlardı.¹⁶⁸

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere müfessirimiz, ayetlerin muhatap kitlesinin kimler olduğu hakkında detaylı bilgi vererek konunun daha da iyi kavranmasına yardımcı olmaktadır.

e. Ehl-i kitap, Kur'an-ı Kerim'i dinleme noktasında da eşit seviyede olmamışlardır. Bu hususu bildiren ayet-i kerimelerden birinde şöyle haber verilir:

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ وَإِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ Ondan (Kur'an'dan) önce kendilerine kitap verdiklerimiz, ona da iman ederler. Ehl-i kitaptan olup da müslümanlığı kabul edenlere işaret olunmaktadır. Onlara (Kur'an) okunduğu zaman: Ona iman ettik. Çünkü o Rabbimizden gelmiş hakikattir. Esasen biz daha önce de müslüman

¹⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 374.

¹⁶⁷ Ra'd, 13/36.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 533.

*idik, derler. İşte onlara, sabretmelerinden ötürü, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.*¹⁶⁹

Rifâa b. Karza “Bu ayetler on kişi hakkında nazil olmuştur. Ben de o on kişiden biriyim” demiştir. Bir rivayete göre ise bu ayetler hristiyan iken müslüman olan kırk kişi hakkında nazil olmuştur. Bunlardan otuz iki kişi Ca‘fer ile Habeşistan’dan, sekizi ise Şam topraklarından gelmiştir. Bu insanlar Tevrat ve Kur’an’a iman noktasında sabır gösterdikleri için veya nazil olmadan önce ve nazil olduktan sonra Kur’an’a iman hususunda sabır gösterdiklerinden dolayı ya da müşriklerin ve ehl-i kitabın eziyetlerine sabır gösterdikleri için mükâfatları iki defa verilecektir.¹⁷⁰

Zemahşerî, söz konusu ayetlerle ilgili olarak yaptığı açıklamasında, sabrettikleri için mükâfatlandırılacak kişilerin kimler olduğu hususunu detaylı olarak zikretmektedir. Bu kişilerin önceleri hristiyan iken sonra müslüman olup kendilerine indirilen kitabın yanında Kur’an’ı Kerim’e de iman eden, inançlarında samimi olan ve dünya menfaati uğruna Allah’ın dininden taviz vermeyen insanlar oldukları hususlarına da dikkat çekmektedir.

f. Hz. Peygamber’e iman edip ona yardım edeceklerine dair ettikleri yeminlerini bozarak az bir dünyalık karşılığında Allah’a verdikleri sözlerinden cayanlar hakkında ise şu şiddetli tehdit içerikli ayet nazil olmuştur: *إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُرْكِبُهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ* Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte bunların ahirette bir payı yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için acı bir azap vardır.¹⁷¹

Ayet, özelde kitap ehlinden belirli kişiler için, genelde ise bütün insanlar için şiddetli bir uyarı mahiyetindedir. Bu ayetin Tevrat’ı tahrif eden, Allah Resulü’nün Tevrat’ta geçen sıfatlarını değiştiren ve bunun karşılığında rüşvet alan bazı yahudiler hakkında nazil olduğu söylenmiştir.

g. Allah’a verdikleri sözlerinden cayanları azapla tehdit eden ayetlerden birisi de şudur:¹⁷² *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ*

¹⁶⁹ Kasas, 28/54.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 421.

¹⁷¹ Âl-i İmrân, 3/77; Ayrıca bkz. Bakara, 2/79, 174.

¹⁷² Bkz.: Şihâbüddîn, es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-âzîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut 1405/1985, V, 49.

كَمَا لَعْنَا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا *Ey ehl-i kitap! Biz, birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut onları, cumartesi adamları gibi lânetlemeden önce (davranarak), size gelenleri doğrulamak üzere indirdiğimize (kitaba) iman edin; Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir.*¹⁷³

Ayette yüzlerin silinip dümdüz edilmesi onların göz, kaş, burun ve ağızlarının kaldırılarak yüzlerinin aynen kafalarının arkası gibi dümdüz bir hale getirilmesi anlamındadır. Bu durumda فَتَرَدُّهَا daki fâ sebebiyet için olur. Bu fâ ta'kîb manasında kabul edilirse onlar peş peşe iki azapla tehdit edilmiş olurlar. Bu iki azap yüzlerini dümdüz ettikten sonra yüzlerinin arka tarafa, kafalarının arka kısmının ise ön tarafa çevrilmesi şeklindedir. Yahudilerden az da olsa iman edenler bulunduğu için ayette geçen cumartesi adamları gibi lânetlenme yani suretlerinin değiştirilmesinin gerçekleşmeyeceğini söyleyenler olduğu gibi bu tehdidin kıyamet kopmadan önce yahudiler hakkında bir gün mutlaka gerçekleşeceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁷⁴

3.2.2 Kur'an'ın Muhatapları Olmaları

Diğer bütün insanlar gibi ehl-i kitabın da Kur'an-ı Kerim'in muhatap kitlesi olduğunu birkaç örnekle açıklamak istiyoruz:

a. Daha önceki konularda da yeri geldiğinde Hz. Peygamber'in bütün insanlığa Allah'ın elçisi olarak gönderildiğini zikretmiştik. Bu hususta nazil olan ayetlerden birinde şöyle denilmektedir: *Biz seni bütün* وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ *insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*¹⁷⁵ Hz. Peygamber'in bütün insanlara peygamber olarak gönderilmesi insanların hepsine yetmiş ve böylece bir başka peygamberin gönderilmesine gerek kalmamıştır.¹⁷⁶ Hâlbuki örneğin Hz. İsa sadece İsrailoğullarına peygamber olarak görevlendirilmiştir. Bunu وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَلَأَجَلٍ لَّكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا *Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl*

¹⁷³ Nisâ, 4/47.

¹⁷⁴ Bkz: Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 518.

¹⁷⁵ Sebe', 34/28; Ayrıca bkz.: A'râf, 7/158.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 583.

*kılmam için gönderildim. Size Rabbinizden bir mucize getirdim. O halde Allah'tan korkun, bana da itaat edin*¹⁷⁷ ayetinden rahatlıkla anlayabiliyoruz.

Müfessirimiz yukarıda geçen ayetin yorumunda ehl-i kitapla ilgili amelî konuların detaylarına girmektedir.¹⁷⁸

b. Kitap ehlinin önceden Kur'an'a inanacaklarına dair Allah'a verdikleri sözden caymalarını haber veren ayetlerden birisi de şudur: وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ *Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan bir kitap gelip de (Tevrat'tan) bilip öğrendikleri gerçekler karşısına dikilince onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti böyle inkârcıdır.*¹⁷⁹

Ayette geldiği söylenen kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Ehl-i kitap müşriklerle savaşlarda “Allah’ım Tevrat’ta sıfatlarını gördüğümüz ahir zaman nebisiyle bizlere yardım eyle” diye dua edip Allah’dan yardım istiyorlar ve müşrik düşmanlarına “Bizim söylediklerimizi tasdik eden peygamberin zuhuru yaklaştı. İrem ve Âd kavimleri helak edildiği gibi o peygamberle sizi yok edeceğiz” diyorlardı. Fakat o peygamber gelince kin, haset ve önderliğe aşırı isteklerinden dolayı onu inkâr ettiler.¹⁸⁰

Böylece Zemahşerî, kitap ehlinin iman konusunda vermiş oldukları sözden nasıl caydıklarını açıklamaktadır.

c. Geride işaret edildiği gibi ehl-i kitaba peygamberleri tarafından Hz. Muhammed’in geleceği haber verilmiştir. وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ *Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim, demişti. Fakat o, kendilerine açık deliller getirince: Bu apaçık bir büyüdür, dediler*¹⁸¹ ayeti de bu hususu net bir şekilde ifade etmektedir.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/50.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 36.

¹⁷⁹ Bakara, 2/89.

¹⁸⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 164.

¹⁸¹ Saff, 61/6.

Müfessirimiz, Hz. İsa'nın havarileriyle olan diyalogunu şöyle aktarmaktadır: “Ka'b'dan rivayet edildiğine göre Havariler Hz. İsa'ya “Ey Allah'ın Ruhu! Bizden sonra bir ümmet var mıdır?” diye sorunca Hz. İsa “Evet. Bizden sonra Ahmed'in ümmeti gelecek. Onlar hikmet sahibi, ilim ehli, Allah'ın iyi ve müttakî kullarıdır. Onlar anlayışta peygamberler gibidirler. Kendileri az bir rızka rıza gösterirler, Allah da onların azıcık amellerinden razı olur” demiştir.”¹⁸²

Zemahşerî, Hz. İsa ile havarileri arasında geçen konuşmayı naklederek, Hz. Peygamber'in geleceğinin önceki ümmetlere bildirildiğini ve gelecek olan âhir zaman ümmetinin bazı özelliklerini açıklamaktadır.

d. Önceden kendilerine kitap indirilen veya indirilmeyen bütün insanların istisnasız Kur'an-ı Kerim'in ilâhî davetinin muhatapları olduğunu bildiren ayetlerden biri de şu ayettir: *فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا* Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i kitaba ve ümmîlere de: "Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?" de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok, eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.¹⁸³ İmam Zemahşerî, ayeti şöyle yorumlar: “Kendimi ve sözümü yalnız ve yalnız tek olan Allah'a tahsis ettim. İbadetlerimde ve dualarımda Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadım. Yani benim dinim tevhid dinidir. O din sizce de bence de doğruluğu sabit olan dindir ki ben ondan başka yeni bir şey getirmediğim. Daha niçin benimle tartışıyorsunuz? demektir.”¹⁸⁴ Zemahşerî, ayetin anlaşılması gereken yönüne böylece dikkat çekmektedir.

e. Ehl-i kitabın Kur'an-ı Kerim'e inanmaları aslında kendi menfaatleri icabıdır. Çünkü Kur'an'da, kendilerine daha önce haram kılınan bazı şeylerin helal kılındığı bildirilmektedir. Bu konuda A'râf süresinde geçen şu ayeti örnek verebiliriz: *الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ* Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar (var ya), işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten

¹⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 525.

¹⁸³ Âl-i İmrân, 3/20.

¹⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 347.

*meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber'e inanıp ona saygı gösteren, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nur'a (Kur'an'a) uyanlar var ya, işte kurtuluşa erenler onlardır.*¹⁸⁵

*Keşşaf'ta İmam Zemahşerî bu ayetle ilgili olarak şu bilgilendirici tespitlere yer vermektedir: “Yanlarındaki Tevrat ve İncil’de sıfatlarını buldukları, kendisine özel bir kitap olarak Kur’an-ı Kerim’i vahyettiğimiz o elçiye, o ümmi peygamber’e uyanlar var ya, işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder. Onlara daha önce haram kılınmış olan içyağı gibi temiz şeyleri veya helal yoldan kazanılıp Allah’ın adıyla boğazlanan hayvanlar gibi Şer’an ve hükmen temiz olan şeyleri helâl kılar. Kan, leş, domuz eti, Allah’tan başkasının adıyla boğazlanan hayvanlar gibi pis şeyleri veya faiz ve rüşvet gibi hükmen pis olan şeyleri haram kılar. الإحسر : Kişinin hareket etmesini engelleyen ağırlıktır. Ayette, ehl-i kitabın tevbelerinin sahih olması için birbirlerini öldürmelerinin şart koşulması gibi daha önce İsrailoğullarına yüklenmiş olan sorumluluğun ağırlığını ifade eden bir deyim olarak kullanılmıştır. أَغْلَالٌ kelimesi de onların şeriatlarındaki bazı muamelelerin uygulanmasındaki güçlüğü ifade eden bir deyimdir. Örneğin onların şeriatlarında kasıtlı veya kasıtsız bir kişiyi öldüren kesin olarak kısas edilir, diyet için hüküm verilmezdi. Günah işleyen uzuv kesilir, necaset değen uzuv veya elbisenin bulunduğu yer kesilip atılır, elde edilen ganimetler yakılırdı. Kitap ehlinin şeriatında etlerdeki sinirleri yemek ve cumartesi günü çalışmak haram kılınmıştı. Atâ’dan rivayet edildiğine göre İsrailoğulları ibadet yapmak istedikleri zaman çuval gibi bir şeyler giyer, ellerini boyunlarına kelepçeler, köprücük kemiklerinden geçirdikleri zincirin bir tarafını da direğe sıkıca bağlarlar ve kedilerini ibadete hapsederlerdi. İslâm dini bu ağır hükümleri kaldırarak, kolay ve uygulanabilir hükümler koymuştur.”*¹⁸⁶

Böylece yukarıda zikredilen ayetlerle Kur’an’ın hitabının diğer insanlarla birlikte kitap ehlini de kapsadığı, o kitaba iman edip Hz. Peygamber’e tabi olanların övüldükleri ve onlardan birtakım ağır sorumlulukların kaldırıldığı bildirilmektedir.

¹⁸⁵ A‘râf, 7/157.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 166.

3.2.3 Tevhide Davet Edilmeleri

Kur'an-ı Kerim evrensel bir kitap, Hz. Muhammed (s.a.v) âlemlere rahmet olarak gönderilen¹⁸⁷ cihanşümul bir peygamberdir. Muhafazasını bizzat Yüce Allah'ın üstlendiği Kur'an,¹⁸⁸ nüzulünden bu güne tüm orijinallliği ile gelebilmiş ve kıyamete kadar da bu özelliğini sürdürecektir. Diğer semâvî kitaplar ise din adamları tarafından tahrif edilmişlerdir.

Hz. İsa'dan sonra uzun süre fetret devri yaşayan insanlık Allah'ın mesajına ulaşamamanın sıkıntısını yaşıyorlar, bizzat kendi din adamları tarafından sömürülüyorlardı. Zamanla tevhid inancından uzaklaşıp din adamlarını ilahlaştırmaya başladılar.¹⁸⁹

Kur'an, onları tevhid ilkesine şöylece davet etmektedir: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (Resulüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allah'tan başkasına tapmayalım. O'na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz müslümanlarız! deyiniz.¹⁹⁰

Bu ayet-i kerimede kitap ehlinden kasıt yahudiler ve hristiyanlardır. Bir görüşe göre Necran hristiyanlarından oluşan heyet, diğer bir görüşe göre ise Medine yahudileridir. Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz cümlesinin anlamı, “Kur'an-ı Kerim'in, Tevrat'ın ve İncil'in ihtilâf etmediği aramızda eşit olan söze gelin. Ta ki, “Üzeyir Allah'ın oğludur”, “Mesîh Allah'ın oğludur” demeyelim. Çünkü bunların her biri bizim gibi bir beşerdir. Din âlimlerimizin Allah'ın şeriatına uymadan helal ve haram kılmalarına uymayalım.” demektir.¹⁹¹

Ayet-i Kerime'de ehl-i kitaba önemli bir davet söz konusudur. Bu davetin temelini tevhid ilkesi oluşturmaktadır. Böylece onların tevhidden uzak oldukları, Kur'an'ın yaptığı bu ilahi çağrıya kulak vermeleri gerektiği bildirilmektedir. Ne var ki, bu kurtuluş çağrısına

¹⁸⁷ Enbiyâ, 21/107.

¹⁸⁸ Hicr, 15/9.

¹⁸⁹ Tevbe, 9/31; bkz.: M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 162.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/64.

¹⁹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 370.

rağmen çoğu inkârlarını sürdürmeye devam etmiş ve bu ilâhî mesaja kulak vermemişlerdir.¹⁹²

3.2.4 İçyüzlerinin Ortaya Çıkarılması

Kur'an-ı Kerim her ümmetin mutlaka bir peygamber tarafından uyarıldığını,¹⁹³ Hz. Muhammed'in de insanları uyarmak ve doğru yola iletmek gayesiyle gönderilen son peygamber olduğunu haber vermektedir.¹⁹⁴ Cenab-ı Hak onu peygamberlerin sonuncusu yapmış ve dinini onunla kemale erdirerek tamamlamıştır.¹⁹⁵ Ayrıca Yüce Allah Hz. Muhammed'e bir başka görev daha vermiştir. Bu da onun ehl-i kitaba sonradan ekledikleri bazı şeyleri açıklayarak ortaya çıkarmasıdır.¹⁹⁶ Konuyla ilgili olarak bir ayette *يا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ* *Ey ehl-i kitap! Resulümüz size kitaptan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi; birçok (kusurunuzu) da affediyor. Gerçekten size Allah'tan bir nur, apaçık bir kitap geldi*¹⁹⁷ buyrulur.

Ayette hitap yahudi ve hıristiyanlardır. Onların Hz. Peygamber'in sıfatları ve recim gibi konuları gizledikleri bildirilmektedir. Hz. Peygamber dini bir gereklilik olmayan birçok hususta onların gizlediklerini açıklamamış fakat beyan edilmesi gerekenleri de göz ardı etmemiştir. Örneğin recim meselesi, şer'î bir hükmü canlı tutmak veya bir bidati ortadan kaldırmak gizlenemeyecek önemli konulardandır. Allah'tan geldiği bildirilen nur ve açık kitap Kur'an-ı Kerim'dir. Zira o şirk ve şüphe karanlıklarını gidermiş, gizli tutulan birtakım hakikatleri açıklamıştır.¹⁹⁸

Müfessirimiz, ayet-i kerimede ehl-i kitabın din adamlarının gizledikleri bazı hususları zikrederek onların içyüzlerinin nasıl ortaya çıkarıldığını açıklamıştır.

Kitap ehlinin yaptıkları çirkin işlerden birisi de kendi kitaplarına bazı şeyleri sonradan ilave etmeleridir. Konuyla ilgili olarak Yüce Allah şöyle haber verir: *وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلُؤُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ*

¹⁹² Bkz.: M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 164.

¹⁹³ Nahl, 16/36.

¹⁹⁴ Ahzâb, 33/40.

¹⁹⁵ Mâide, 5/3.

¹⁹⁶ İbn Teymiyye, *Cevâbü's-sahih...*, I, 9.

¹⁹⁷ Mâide, 5/15.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 617.

الْكُذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ Ehl-i kitaptan bir grup, okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip бүкерler. Hâlbuki okudukları kitaptan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah'a iftira ediyorlar.¹⁹⁹

Ayetin tefsirinde Zemahşerî şu açıklamaları yapar: “Kitabı okurken dillerini eğip бүкенlerden murad Ka‘b b. el-Eşref, Mâlik b. es-Sayf, Huyey b. Ahtab ve bunlar gibi kimselerdir. Ayet-i kerime وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ifadesiyle onların açıkça yalan konuştuklarını tescil etmektedir. Böylece aşırı cüretkâr davranmışlar, kalpleri katılaşmış ve ahiretten ümitlerini kesmişlerdir. İbn Abbâs’tan rivayet edildiğine göre bu kimseler bir grup yahudidir ki, Ka‘b b. el-Eşref’e gelmişler sonra Tevrat’ı değiştirmişler, Allah Resulü’nün sıfatlarının değiştirildiği yeni bir kitap yazmışlardır. Daha sonra Kurayza yahudileri onların yazdıkları bu kitabı alıp kendilerinde olan kitapla karıştırmışlardır.”²⁰⁰

Hız. Peygamber bütün arzuları tevhide parçalamaya yönelik olan bu insanları elinden geldiği kadar uyarmış ve tevhide davet etmiştir. Ne var ki bu çağrısı gerektiği gibi makes bulmamış, ayaklarına kadar gelen bu büyük nimeti gereği gibi değerlendirememişlerdir.

3.2.5 Ehl-i Kitap’la Mücadele

Kur’an-ı Kerim’de, kendilerine gösterilen onca ilgi ve yakınlığa rağmen inkârlarında ısrarcı olan ehl-i kitapla mücadele edilmesi emredilmektedir. Ancak bu mücadelenin şekli yine Kur’an-ı Kerim’de Ankebût süresinde şöyle açıklanmaktadır: وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالْبَيِّنَاتِ *İçlerinden İyî Ahsenü İlä lldin zlmöw menhem wqulöw amâ bälldi anöl iläna wânöl iläiküm wälhüna wälhüküm wâhd wññ lü müslmön* Zulmedenleri bir yana, ehl-i kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki: Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim Tanrımız da sizin Tanrınız da birdir ve biz O’na teslim olmuşuzdur.²⁰¹

Zikredilen ayetin tahlilinde Cârullah Zemahşeri şu önemli tespitlerde bulunur: “Ayette bahsedilen en güzel yoldan maksat, sertlik göstermeden sabırla mücadele etmektir. Nitekim Mü’minûn süresinin bir ayetinde اذفع بالبيِّنات هي أحسن Sen, kötülüğü en güzel bir

¹⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/78.

²⁰⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 377.

²⁰¹ Ankebût, 29/46.

*tutumla sav*²⁰² buyrulmaktadır. Ayette geçen zulmedenlerden maksat aşırılıkta ve inatta ileri giden, nasihat kabul etmeyen ve kendilerine yumuşak davranmak fayda vermeyen kimselerdir ki onlara sert davranılması emredilmektedir. Zulmedenlerden maksadın Hz. Peygamber'e eziyet edenler veya Allah'a çocuk ve eş isnad edenler ve Allah'ın eli bağlıdır" diyenler olduğu da rivayet edilmiştir. Ayetin manasının *Cizyesini ödeyip zimmete girenlere en güzel yoldan mücadele edin. Ancak zimmeti bozup cizye de ödemeyenlerle kılıçla mücadele edin* şeklinde olduğunu söyleyenler de vardır. Katâde'den rivayet edildiğine göre bu ayet Tevbe süresindeki *قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ* Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan... kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın!²⁰³ ayetiyle nesh edilmiştir.²⁰⁴

Ayette ehl-i kitapla yapılacak mücadelede en uygun tebliğ metodunun icra edilmesi emredilmektedir. Buna göre öncelikle yumuşak bir tarz tercih edilecek ancak zulme devam edildiği, verilen sözde durulmadığı takdirde mücadele savaşarak yapılacaktır.²⁰⁵ Nitekim Hz. Peygamber de bu metodu uygulamış ve Uhud savaşında sözlerinde durmayan Nadîroğullarına, hendek savaşında ahidlerini bozan Kurayzaogullarına karşı silahlı mücadele yapmıştır.

Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen kitap ehli ile savaşarak mücadele edilmesini emreden ayetlerden biri de şudur: *قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ* Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.²⁰⁶

Ayetin tefsirinde İmam Zemahşerî şu açıklayıcı ifadelerle yer vermektedir: “Yahudiler iki tanrıya inandığı, hristiyanlar da üç tanrıya inandığı için ayette kitap ehlinde iman etmeyenler olarak bahsedilmektedir. Aynı zamanda bu insanlar ahirete de inanmıyor kabul edilmişlerdir. *وَهُمْ صَاغِرُونَ* Ehl-i kitap verdikleri cizyeyi küçülerek ve alçalarak verirler. Örneğin cizyeyi binekli olarak değil yürüyerek getirirler. Cizyeyi ayakta

²⁰² Mü'minûn, 23/96.

²⁰³ Tevbe, 9/29.

²⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 457.

²⁰⁵ Celâlüddîn, es-Suyûtî ve'l-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, İstanbul ty, II, 95.

²⁰⁶ Tevbe, 9/29.

verirler, cizyeyi teslim alan ise oturur. Ebû Hanife'ye göre İslâm'a girmekle cizye düşer ama arazi vergisi (haraç) düşmez. Kimlere cizye ödettilerine konusunda farklı görüşler vardır. Ebû Hanife'ye göre zimmi, mecusî, sâbiî ve harbî olanlara cizye sorumluluğu yüklenir. Yalnız müşrik Araplarla cizye anlaşması yapılmaz. İmam Şâfiî'ye göre Arap olmayan müşriklerle de cizye anlaşması yapılmaz.²⁰⁷

Görüldüğü gibi müfessirlerimiz bazen de ehl-i kitapla ilgili ayetlerin fikhî yönlerine değinmekte ve adeta bir fikhî tefsir yapmaktadır.

3.2.6 Mescid-i Haram'a Girmelerinin Yasaklanması

Allah'a eş koşanların itikatları bozuk olduğu, Allah'ı inkâr ettikleri için pislik hükmünde oldukları ve artık Mescid-i Haram'a girmelerine izin verilmemesi gerektiği şöyle bildirilmektedir: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً** *Ey iman edenler! Müşrikler ancak bir pisliktir.*

*Onun için bu yıllarından sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız, (biliniz ki) Allah dilerse sizi kendi lütfünden zengin edecektir. Şüphesiz Allah iyi bilendir, hikmet sahibidir.*²⁰⁸

Zemahşerî'nin yukarıdaki ayet hakkında özellikle muamelata yönelik şu tespitleri önem arz etmektedir: “Ayet’te geçen **نَجَسٌ** pislik sahibi anlamında kullanılmıştır. Müşrikler necistirler. Çünkü onlarda necaset hükmündeki şirk vardır. Aynı zamanda onlar temizliğe riayet etmezler, gusül almazlar. Veya bu vasıflarından dolayı mübalağa olsun diye onlar sanki necasetin bizzat kendisi olarak kabul edilmişlerdir. İbn Abbâs şöyle der: “Onların, köpekler ve domuzlar gibi bizzat kendileri pisliktir.” Hasan-ı Basrî: “Kim, bir müşrikle tokalaşırsa abdest alsın” der. Cumhur, bunun teşbih mahiyetinde söylendiği kanaatindedir. Yani onlar, itikatları bozuk olduğu ve Allah'ı inkâr ettikleri için pislik gibidirler. **فَلَا يَقْرَبُوا** “Bu senelerinden sonra cahiliye döneminde yaptıkları gibi hac ve umre yapmasınlar.” Bu yıl Hz. Ebu Bekir'in hac emiri olarak görevlendirildiği hicretin dokuzuncu senesidir. Ebû Hanife ve mezhebinin görüşü de ayetin müşrikler bu seneki haclarından sonra hac yapmasınlar anlamına geldiğidir. Hz. Ali'nin bu sene inen Berâe süresinin insanlara ilan ederken söylemiş olduğu şu sözler de bu manaya delalet

²⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 263.

²⁰⁸ Tevbe, 9/28.

etmektedir: “Dikkat edin. Bu seneden sonra hiçbir müşrik hac yapamayacaktır. Ancak harem bölgesine Mescid-i Haram’a ve diğer mescitlere girmelerine engel olunmayacaktır.” İmam Şâfi’ye göre müşrikler sadece Mescid-i Haram’a giremezler. İmam Malik’e göre ise onların hiçbir mescide girmesine izin verilmez. *Ey Müminler! Eğer onların harem bölgesine girmelerinin veya hacetmelerinin yasaklanması sebebiyle fakir düşeceğinizden korkuyorsanız, bilin ki Yüce Allah başka bir yoldan lütuf ve keremiyle, sizi onlara muhtaç olmaktan kurtaracaktır.* Allah onlara bol yağmur vermiş, mahsulleri bereketli olmuş ve yiyecekleri çoğalmıştır. Yemen’in Tebâle ve Cüreş kabileleri müslüman olmuşlar ve Mekke’ye yiyecek ve ihtiyaç malzemeleri taşımışlardır. Tüm bunlar onların korkularını gidermek için verilmiştir. İbn-i Abbâs’tan (r.a.) şöyle söylediği rivayet edilir: “Müşrikler hac mevsiminde müslümanlara yiyecek ve ticaret malları getiriyorlardı. Onların harem bölgesine girmeleri yasaklanınca şeytan onların kalplerine hüznü verdi ve şöyle dedi: "Ne yiyeceksiniz, nasıl yaşayacaksınız? Rızıklarınıza ve kazançlarınıza mani olundu." Bunun üzerine Yüce Allah onlara fakirlik ve yoksulluğa karşı güvence verdi. Ehl-i kitapla savaşmalarını emretti. Onları ganimet ve cizyelerle rızıklandırdı. Bir görüşe göre onları şehirlerin fethiyle ve ganimetlerle rızıklandırdı.”²⁰⁹

Önceki bölümlerde de beyan ettiğimiz gibi yahudi ve hristiyanlar da kendilerine gönderilen peygamberleri Allah’a eş koştukları²¹⁰ için müşriktirler. Dolayısıyla onlar da yukarıdaki ayetin hükmüne dâhildirler.

3.2.7 Dostlukları

Yahudi ve hristiyanlar Hz. Peygamber’i ve müminleri hiçbir zaman hazmedememişler,²¹¹ onlara tepeden bakmışlar, değişik vesilelerle onlarla alay etmişler, en önemlisi müslümanların inandığı tek Allah inanıcını inkâr etmişlerdir. Küfür tek millettir. Fırsatını bulduklarında müslümanlara karşı birleşerek ellerinden gelen düşmanlığı yapmışlar, hatta müslümanları dinlerinden vazgeçirmeye çalışmışlardır.²¹² Bu ve benzeri sebeplerle Yüce Allah müminlere yahudi ve hristiyanlarla dost olmayı yasaklamıştır. *Zira müminlerin gerçek dostu Allah, Allah’ın resulü, namazını kılan ve zekâtını veren müminlerdir.*²¹³

²⁰⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 261.

²¹⁰ Bkz. Tevbe, 9/30.

²¹¹ Bakara, 2/120.

²¹² Bkz. Bakara, 2/109; Âl-i İmrân, 3/69; Nisâ, 4/44.

²¹³ Mâide, 5/55.

Dolayısıyla birçok kötü hasleti kendilerinde cem eden bu gruplara karşı İslâm toplumunun ve müslümanların çok temkinli yaklaşması gerekmektedir.

Bu konuda *يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ* *Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar (birbirinin tarafını tutarlar). İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez*²¹⁴ ayeti müminlerin dikkatini çekmektedir.

Zemahşerî'nin zikredilen ayet hakkındaki şu yorumları önem arz etmektedir: *يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلِيَاءَ Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin.* Onlarla yardımlaşarak, kardeşlik bağları kurarak, saf birliği yaparak, müminlerle yakın ilişkiler kurduğunuz gibi onlarla da aynı muameleyi yapmayın. *بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ Zira onlar birbirinin dostudurlar (birbirinin tarafını tutarlar).* Onlar dinleri bir olduğu ve küfür üzerinde ittifak ettikleri için kendi aralarında dostluk yapar, birbirlerini tutarlar. *وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır.* Onlar hakkındaki hüküm ne ise, onun hakkındaki hüküm de odur. Bu cümle, müminlerin dine muhalif olan kimselerden uzak durmalarını ve onlara karşı mesafeli bulunmalarını emreden Allah'ın sert ve şiddetli bir emridir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde “Onların ateşi birbirini görmesin”²¹⁵ yani bir araya gelmesinler buyurarak meselenin önemine dikkat çekmişlerdir. *إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna yol göstermez.* Allah kâfirleri dost edinenlerden lütuflarını keser ve ceza olarak onları alçaltır.²¹⁶

Görüldüğü gibi müfessirimiz, ayete getirdiği yorumlarıyla, kitap ehlinin müslümanlara karşı bakış açısını gayet isabetli bir şekilde tespit etmekte ve müslümanları onlara karşı uyanık olmaya davet etmektedir.

²¹⁴ Mâide, 5/51; Ayrıca bkz. a.g.s., 5/57, 58.

²¹⁵ Ebû Davud Süleyman b el-Eş'as, *Sünen-ü Ebî Davud*, (thk.: Muhammed Avvame), Mekke 1419/1998, Kitap: Cihad, Bap: 95, Hadis: 2638.

²¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 642.

3.2.8 Düşmanlıkları

Yüce Allah içlerinde az da olsa iyi insanlar bulunmakla beraber yahudilere karşı müslümanları uyarmıştır. Zira onların çoğu şirk ve küfür üzeredirler.²¹⁷ Onların kalplerinin taş gibi hatta taştan daha sert olduğunu yine Kur'an-ı Kerim'den öğreniyoruz.²¹⁸ Böylece onların bu katı kalpleri olaylardan ibret almaz, nasihat kabul etmez bir hale gelmiştir. Böylece yahudiler insan olma özelliklerini kaybetmişler ve kendilerini hayvanlardan daha aşağı bir seviyeye düşürmüşlerdir.

Bu itibarla Yüce Allah, müslümanların dikkatini çekmiş ve en büyük düşmanlarının kimler olduğunu şöyle haber vermiştir: *لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا* *İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahudileri ve şirk koşanları bulacaksın.*²¹⁹

Ayet, müslümanlara olan düşmanlıklarından dolayı yahudilerin hakka icabetlerinin ne kadar zor olduğunu haber vermektedir. Aynı zamanda müminlere şiddetli düşmanlık göstermekte müşriklerle beraber zikredilmişler hatta bu konuda müşriklerin önünde zikredilmişlerdir. Nitekim bir ayette yahudiler hakkında *وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ* *Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkününü olarak bulursun*²²⁰ buyrulmaktadır. Hz. Peygamber de bir hadisinde “Her ne zaman iki Yahudi bir müslümanla baş başa kalsalar onu öldürmeyi planlarlar”²²¹ buyurmuşlardır.²²²

Yahudiler müslümanlara eziyet etmek, onları öldürmek, mallarını ellerinden almak, onlara hile yapmak ve tuzak kurmak,²²³ hatta mescitlerini yıkıp kitaplarını yakmak gibi düşmanlıklar planlamışlardır. Daha da ileri giderek Hz. Peygamber’e suikast düzenlemişler ancak başarılı olamamışlardır.²²⁴

Böylece İmam Zemaşerî, zikredilen ayet-i kerime hakkında yaptığı yorumla, müslümanların en büyük düşmanlarının yahudiler ve müşrikler olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir.

²¹⁷ Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, Mısır 1375/1955, II, 70; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 1792.

²¹⁸ Mâide, 5/13; Bakara, 2/74.

²¹⁹ Mâide, 5/82.

²²⁰ Bakara, 2/96.

²²¹ Ebû Hatim Muhammed b. Hibban, *el-Mecrûhîn*, (thk.:Muhammed İbrahim), Tercüme: 1214, Halep, II, 122.

²²² Zemaşerî, *Keşşâf*, I, 668.

²²³ el-Hâzin, Alâuddîn Ali, *Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzil*, Mısır 1375/1955, II, 80.

²²⁴ M. Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler...*, s. 201.

3.2.9 Saptırmaları

Yahudilerin tarih boyunca yeryüzünde bozgunculuğun başını çeken,²²⁵ birçok kötü huyları bünyelerinde barındıran bir toplum olduklarını söylemiştik. Peygamberlerini ve din adamlarını tanrılaştıran²²⁶ hristiyanlar da küfürde, fesadda ve müslümanlara düşmanlıkta yahudilerden geri kalmamışlardır.

Kitap ehlinin kıskançlıklarından dolayı müslümanları da İslâm dininden vazgeçirmeye çalıştıklarını bildiren ayetlerden biri de şudur: *وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّوكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْتُوا وَاصْنَعُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* *Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.*²²⁷

Rivayet edildiğine göre yahudilerden bazıları Uhud savaşından sonra Huzeyfe b. el-Yemânî ve Ammâr b. Yâsir'e "Başınıza geleni görmediniz mi? Eğer doğru yolda olsaydınız yenilmezsiniz. Gelin bizim dinimize dönün. Çünkü bizim dinimiz daha hayırlı ve üstündür" deyince onların bu davetini reddeden Ammâr ve Huzeyfe Hz. Peygamber'in yanına gelip olayı haber verdiler. Hz. Peygamber "En iyisini yaptınız ve kurtuldunuz" buyurdu.²²⁸

Müfessirimizin de açıkladığı gibi batıl fikirlerini hak gibi göstermeye çalışarak müslümanları kendi saflarına çekmeye çalışan bu grupların tehlikeli tuzaklarından korunmak ve onlara karşı uyanık olmak her müslümanın vazifesidir.

Yahudilerin, müslümanları küfre çevirme gayretleri karşısında dikkatli olmaya davet eden ayetlerde biri de şudur: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَطِيعُوا فَرِيقًا مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ* *Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden bir guruba uyarsanız imanınızdan sonra sizi yeniden inkârcılığa sevk ederler.*²²⁹

Çalışmamızı yukarıda zikrettiğimiz son ayet-i kerimenin tefsiri hakkında, Cârullah Zemahşerî'nin genelde kitap ehli, özelde ise yahudilerin İslâm'a, müslümanlara,

²²⁵ Mâide, 5/64.

²²⁶ Tevbe, 9/30–31.

²²⁷ Bakara, 2/109; Ayrıca bkz.: Âl-i İmrân, 3/69, 99; Nisâ, 4/44.

²²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 176.

²²⁹ Âl-i İmrân, 3/100, 149.

müslümanların birlik ve beraberliğine ne kadar düşman olduklarını gayet güzel bir biçimde ifade eden şu sözleriyle tamamlamış olalım:

“Şâs b. Kays adında kâfirlerin ileri gelenlerinden bir yahudi, bir gün Eys ve Hazrec kabilelerinden bazı müslümanların samimi bir ortamda sohbet ettiklerini gördü. Cahiliye döneminde birbirlerine düşman olan bu insanların şimdi muhabbet etmeleri ve onu çok kızdırmıştı. Yanlarına bir yahudi genci göndererek eski düşmanlıklarını hatırlatan şiirler okuttu. Bunun üzerine iki topluluk çekişmeye başladı, neredeyse savaşa kalkışacaklardı. Bu durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, muhacir ve ensârdan bir grupla onların yanına geldi. Onlara, "Ben sizin aranızdayken ve Cenâb-ı Hak sizlere İslâmiyeti ihsan ederek kalplerinizi birleştirdikten sonra cahiliye adetlerine mi dönüyorsunuz?" deyince hatalarının farkına vararak birbirlerine sarıldılar.²³⁰

Cârullah Zemahşerî, zikredilen ayete yaptığı isabetli yorumuyla, müslümanların dost ve düşmanlarını iyi tanımaları gerektiği, özellikle yahudilerin müslümanlara tuzak kurmak ve onları birbirlerine düşürmek için fırsat kolladıkları, onların hilelerine karşı müslümanların her zaman dikkatli olmaları gerektiği hususlarına dikkat çekmektedir.

---

²³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 392.

SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde mu‘tezile mezhebi İslam dışı din ve inançlarla mücadelede önemli bir yer tutmuştur. Bu paralelde genelde mu‘tezile ve özelde ise Zemahşerî’nin başta ehl-i kitap olmak üzere diğer din salikleriyle olan mücadelesini tanımak adına ele aldığımız bu çalışma ayrı bir öneme sahiptir.

Bu çalışmamızda önce Zemahşerî’nin hayatı, ilmî kişiliği, akîdesi, eserleri, tefsirindeki metodu, yapılan değerlendirme ve eleştirileri inceledik. Bu noktada, müfessirimizin bazı Kur’ani kelimelere kendi bakış açısından dakik anlamlar verdiğini, mecazi bir takım ibareleri kendi görüşü doğrultusunda tevil ettiğini, hüsün ve kubh meselelerinin akılla bilinebileceğini savunduğunu, sihirin tesirini kabul etmediğini, insanı kendi fiilinin yaratıcısı olarak gördüğünü ve bu gibi itikadi konularda mu‘tezili görüşleri savunduğunu gözlemledik.

Zikrettiğimiz konular çerçevesinde yapılan değerlendirmeler ve eleştiriler Zemahşerî ile ehl-i sünnet arasında karşılıklı cereyan ettiği için her iki tarafın görüşlerine ayrı ayrı değindik. Bunun yanında müfessirimizin İsrailiyyata yaklaşımları ve fikhî konulara bakış açısına da temas ettik. Zemahşerî hakkında eleştiride bulunan âlimlerin birçoğunun onun belâgat ve edebiyattaki dehasından övgüyle bahsettiklerini tespit ettik.

İslâm’ın ilk yıllarından itibaren ehl-i kitabın inanç ve tutumlarında meydana gelen değişikliklerin canlılığını günümüze kadar koruması hasebiyle, ehl-i kitabın hali hazırdaki durumlarını geçmişe kıyasla ele alıp incelemek dikkate değer bir konudur. Zemahşerî de bu anlamda İslâm’ın ilk yıllarından başlamak üzere kendi dönemine kadar kitap ehlinin sahip olduğu inançları, icra ettikleri ibadet ve tutumları hakkında isabetli ve yol gösterici tespitlerde bulunmuştur.

Çalışmamızın esasını Zemahşerî’nin genel anlamda ehl-i kitabın inançlarını ve bu bağlamda Allah, peygamber, ahiret ve kutsal kitaplarla ilgili yaklaşımlarını ele alışı oluşturmaktadır. Zemahşerî’nin zaviyesinden bakıldığında Kur’an-ı Kerim’de ehl-i kitap terkinin geçtiği ayetlerde, onlar arasında övgüye lâyık bazı kişiler bulunduğu gibi çoğunluğu kâfirler oluşturmaktadır. Bu çalışmamızda ekseriyeti oluşturan ikinci grubun Allah’ın ayetlerini inkâr ettikleri, hakkı batıla karıştırdıkları, emanete riayet etmedikleri, kendilerine verilen kutsal kitabı tahrif ettikleri, peygamberlerini öldürdükleri,

müslümanları küfre döndürmek istedikleri, Tevrat ve İncil'deki hükümleri gizledikleri tespit edilmiştir. Ayrıca bu zümrelerin cennete sadece kendilerinin gireceklerini iddia ettikleri, nihâî hükmü din adamlarından bekledikleri, inkârcı oldukları ve ahitlerini bozdukları gözlemlenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in kitap ehli ile ilgili üzerinde en çok durduğu konulardan biri de onların aşırılıklarıdır. Kur'an'ın onları bu aşırılıklarından vazgeçirip İslâm ahlâkıyla donatmak istediği, ancak onların buna yanaşmadıkları hatta müslümanlara en küçük bir iyilik gelmesine dahi tahammül edemedikleri tespit edilmiştir.

Ayrıca bu çalışmamızla ehl-i kitabın Yüce Allah'a çocuk isnad ederek şirke düştüklerini, Allah'a, meleklerle ve peygamberlere çeşitli iftiralarda bulunduklarını, tevhid ilkesinden saptıklarını, peygamberler ve kitaplar arasında ayırım yaptıklarını, doğru bir ahiret inancına sahip olmadıklarını, kitaplarını tahrif ederek elleriyle yazdıkları şeylerin Allah'a ait olduğu iddiasında bulunduklarını ve böylece iman çerçevesinden çıkaracak tutum ve davranış sergilediklerini gördük. Bazı itikadi konularda ehl-i sünnetten farklı görüşlere sahip olan müfessirimizin yukarıda zikredilen ehl-i kitapla ilgili mevzularda ise genel olarak ehl-i sünnetle aynı görüşleri paylaştığını izlemledik.

Bununla birlikte, diğer insanlar gibi ehl-i kitabın da Kur'an'ın evrensel davetinin muhatabı oldukları ve bu nedenle ortak değerlere davet edildiklerini tespit ettik. Ayrıca cizye ödemek kaydıyla İslâm ülkesinde sulh içerisinde yaşayabilmeleri, kestikleri hayvanların yenebilmesi, müslüman erkeklerin ehl-i kitaptan olan hanımlarla evlenebilmesi, onların kaplarından yemek yenebilmesi gibi daha pek çok noktada kendilerine gösterilen müsamahayı değerlendiremediklerini ve bu konularda duyarsız kaldıklarını müşahade ettik.

Son olarak ehl-i kitapla yapılacak mücadelenin İslâmî metotlar çerçevesinde yürütülmesi gerektiği, onların sürekli müslümanları dinden saptırma gayreti içerisinde olabileceklerini ve İslâm dininin kendilerine gösterdiği bunca müsamahaya rağmen özellikle yahudi ve müşriklerin müslümanlara düşmanlıkta öncülük yaptıklarını ortaya koyduk. Nitekim çağımızda dünya üzerinde, özellikle İslâm ülkelerinde cereyan eden olaylar da tüm bu hakikatleri doğrulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Altın, Mehmet. *Mu'tezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Ayetlerin Tahlili -Keşşâf ve Medârik Örneği-*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2008, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- el-Âlûsî, Şihâbü'd-dîn es-Seyyid Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Beyrût 1405/1985.
- el-Beğavî, Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*, Mısır 1375/1955.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsiru'd-dîn. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Beyrût ty.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1991, Bursa.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Büyük Tefsîr Tarihi*, Ankara 1960.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh* (Sahih-i Buhârî), İstanbul 1981.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir Tarihi", *DİB*, Ankara 1988.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Zemahşerî ve Tefsiri", *AÜİF Dergisi*, XXVI, Ankara 1984.
- el-Cevzî, Abdurrahman. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, Beyrût 1405/1985.
- el-Cüveynî, Mustafa es-Sâvî. *Kırâe fî türâsi'z-Zemahşerî*, Münâşatü'l-meârif, İskenderiye ty.
- el-Cüveynî, Mustafa es-Sâvî. *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Kur'an ve beyânî i'câzih*, Mısır 1959.
- Çetiner, Bedrettin. "Zemahşerî", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, VIII, 340, İstanbul 2000.
- ed-Dâvûdî, Hafız Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessiriîn*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1994.
- Ebû Abdillâh el-Kazvînî, Muhammed b. Yezid, *Sünenü İbn Mâce*, (thk.: Beşşâr Avâd Ma'rûf), Dâru'l-ceyl, Beyrût 1418/1998.
- Ebû Abdirrahman en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk.: Hasan Abdü'l-Mün'im eş-Şelbî), Müessesetü'r-risâle, XII, Beyrût 1421/2001.
- Ebû Bekr el-Beyhekî, Ahmed b. el-Hüseyn. *Sünenü'l-Beyhekî el-kübrâ* (thk.: Muhammed Abdülkadir Ata), Mektebetü dâri'l-Bâz, X, Mekke 1414/1994.
- Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim* (thk.: Muhammed Fuad Abdü'l-Bâkî), Dâru ihyâi kütübî'l-arabiyye, I-V, Beyrût 1412/1991.
- Ebû Hatim el-Bestî, Muhammed b. Hibban. *el-Mecrûhîn* (thk.: Muhammed İbrahim), Dâru'l-Ve'y, III, Halep ty.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhît*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1413/1993.
- Ebû İsa et-Tirmizî es-Sülemî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, (thk.: Ahmed Muhammed Şakir), Dâru ihyâ türâsil arabî, Beyrût 1398/1978.
- Eliaçık, R. İhsan. *İslam'ın Yenilikçileri*, Söylem Yayınları, İstanbul 2001.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Abdülkâhir el-Cürcânî" *DİA*, I, 247–248, İstanbul 1988.
- el-Hamevî, Yâkût Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yakut b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udebâ*, Beyrut, ty.
- el-Hamevî, Yâkût Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yakut b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrût, ty.
- el-Hâzin, Alâuddîn Alî. *Lübâbu't-te'vîl fî meâni't-tenzîl*, Mısır 1375/1955.
- el-Hicâzî, Muhammed Mahmûd. *et-Tefsîru'l-vâdih*, Kahire 1389/1969.
- el-Hufî, Ahmed Muhammed. *Zemahşerî*, Kahire 1980.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrût 1978.
- İbnü'l-Eş'as es-Sicistânî, Ebû Davud Süleyman. *Sünen-ü Ebî Davud*, (thk.: Muhammed Avvame), el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Mekke 1419/1998,
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*, Matbaatü'l-beliyye, Mısır ty.
- İbn Hallikân, Ebu'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, (nşr. İhsan Abas), Daru's-sakâfe, Beyrût 1968.
- İbn Hanbel, Ahmed. *Müsned*, (thk.: Şuayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-risâle, V+XLV, Beyrût 1420/1999,
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Beyrût 1936.
- İbn İshâk. *es-Sîre*, Konya 1981.
- İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-âzîm*, (*Tefsîru İbn Kesîr*), İstanbul 1406/1986.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbân'in-nuhât*, , (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1955.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdillâh b. Ahmed b. Mahmûd. *el-Muğnî*, Beyrût 1972.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebu'l-Abbâs Nâsirüddîn Ahmed b. Muhammed el-İskenderî el-Mâlikî. *el-İntisâf fî mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût 1407.
- İbn Sa'd. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, Leiden 1325.

- İbn Teymiyye, Ahmed Abdülhalîm. *Cevâbü's-sahîh li men beddele dîne'l-Mesîh*, Mısır 1963.
- İbn Teymiyye, Ahmed Abdülhalîm. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, Dimaşk 1936, s. 22.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât*, Tahran 1373.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelûsî", *DİA*, X, 152–153, İstanbul 1994.
- Kallek, Cengiz. "Dâmegâni", *DİA*, VIII, 453–455, İstanbul 1993.
- Kandemir, Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 514–531, İstanbul 1999.
- Kandemir, Yaşar. "Kâdî İyâz", *DİA*, XXIV, 116–118, İstanbul 2001.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1992.
- Kesler, M. Fatih. *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hristiyanlar*, Ankara 2007.
- Kılıç, Hulûsî. "Esâsü'l-Belâğa", *DİA*, XI, 357, İstanbul 1995.
- Kitab-ı Mukaddes. Eski ve Yeni Ahit, (Tevrat, İncil) Türkçe Tercüme, İstanbul 1982.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh b. Ahmed. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, (Tefsîru'l-Kurtûbî), Kahire 1983.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-İsbahî. *Muvatta'*, (thk.: Takiyyüddin en-Nedvî), Dâru'l-kalem, Dimaşk 1413/1991.
- Mennâ Halîl el-Kattân. *Ulûmü'l-Kur'an*, (trc. Arif Erkan), Timaş Yayınları, İstanbul 1997.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "İbnü'l-Müneyyir", *DİA*, XXI, 156–157, İstanbul 2000.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, İstanbul 1984.
- Özbalıkçı, M.Reşit. "İbn Hişâm en-nahvî", *DİA*, XX, 74–77, İstanbul 1999.
- Özek, Ali. *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Özek, Ali. "Keşşâf", *DİA*, XXV, 329–330, Ankara 2002.
- er-Râzî, Muhammed b. Ömer Fahrüddin. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. (nşr.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1934.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*, Beyrût 1981.
- Sönmez, Dr. Abidin. *Resulullah'ın İslâm'a Davet Mektupları* (Doktora Tezi), İstanbul 1984.
- es-Suyûtî ve'l-Mahallî, Celâlüddîn. *Tefsîru'l-Celâleyn*, İstanbul, ty.
- es-Süyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (thk.: Ali Ömer), Kahire 1396/1976.

- es-Süyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, İstanbul (Tarihsiz).
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim. *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal*, Mısır 1955.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an* (Tefsîru't-Taberî), Beyrût 1405/1984.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Kahire 1357/1939.
- et-Tancî, Muhammed. *İbn Batûta Seyahatnamesi "Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâibi'l-emsâr"*, (sadeleştiren: Mü'min Çevik), İstanbul 1983.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevdûâti'l-ulûm*, Dâru'l-kütübi'l-hadîse, Kahire, ty.
- Tunç, Cihad. *Zemahşeri ve Kelâmının Ana Meseleleri* (Yayınlanmamış doçentlik tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1976.
- Ubeyde, Kamil Muhammed. *ez-Zemahşerî el-müfessir el-belîğ*, Beyrut 1994.
- Ülkü, Hayati. *Başlangıçtan Günümüze İslam Tarihi*, Ilıcak Mat., İstanbul, ty.
- el-Vâhidî, Ebû Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nîsâbü'rî. *Esbâbü'n-nüzûl*, Mısır 1379/1959.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, XI, 57–62, İstanbul 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1977.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2005.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Dîvânü'z-Zemahşerî*, (thk.: Abdüsettâr Radîf), Kahire 1425/2004.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (mukaddime), Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrût 1986.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, b. Muhammed. *Esâsü'l-Belâğa*, (thk. Mezîd Naîm ve Şevki el-Meârî), Beyrût 1998.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*, Daru'l-ilim, Beyrût 1990.